

Исо Жабборов
Санжар Жабборов

ЖАҲОН

ДИНЛАРИ ТАРИХИ

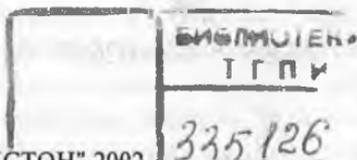

86.2
№-13

ИСО ЖАББОРОВ, САНЖАР ЖАББОРОВ

ЖАҲОН ДИНЛАРИ ТАРИХИ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги олий ўқув юртлари талабалари ҳамда
ўқитувчилари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этган*

ТОШКЕНТ "ЎЗБЕКИСТОН" 2002

Масъул муҳаррир:
академик, фалсафа фанлари
доктори, профессор **М.М.Хайруллаев**

Тақризчилар:
фалсафа фанлари доктори, профессор **Қ.Н.Нажимов**
тарих фанлари доктори, профессор **К.Н.Норматов**
тарих фанлари доктори **Қ. Иноятов**
тарих фанлари номзоди, доцент **Х.Қ.Фуломов**

Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби, фалсафа фанлари доктори, профессор И.Жабборов ҳамда ҳуқуқшунос ва диншунос олим, фалсафа фанлари номзоди С.Жабборовнинг ушбу китоби бой ва хилма-хил тарихий, археологик, этнографик ва этноюрдик материалларга таянган ҳолда анча вақтдан бери ўқиб келинаётган махсус курс ҳамда муаллифлар олиб борган тадқиқотлар асосида ёзилган. Унда мазкур фанлар қўлга киритган сўнгги илмий хулоса ва мулоҳазалар ақидавийлашган "жанговар атеизм"га зид ҳолда янгича талқин қилинган. Китобда ибтидоий динларнинг ва илк билимларнинг пайдо бўлиши, давлатлар юзага келган даврдаги политеистик диний тасаввурлар ва дастлабки ҳурфикрликнинг эволюцияси, монотеистик жаҳон динлари (зардуштийлик, буддизм, христианлик, ислом)дан то ҳозирги динлар ва диний йўналишларгача, тафаккур ва виждон эркинлиги тарихий жараёни, дин ва илм-фан орасидаги мулоқот ва мослашиш муаммолари баён этилган.

Китоб олий ўқув юртлари талабалари ва ўқитувчиларига ҳамда дин ва ҳурфикрлик тарихига қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

Ж $\frac{04010000 - 07}{351 (04) 2002}$ - 2002

ISBN 5-640-02617

МУҚАДДИМА

"Биз дин бундан буён ҳам аҳолини энг олий руҳий, ахлоқий ва маънавий қадриятлардан, тарихий ва маданий меросдан баҳраманд қилиши тарафдоримиз. Лекин биз ҳеч қачон диний даъватлар ҳокимият учун курашга, сиёсат, иқтисодиёт ва қонуншуносликка аралаштириш учун байроқ бўлишига йўл қўймаймиз".

Ислом Каримов

Жамият пайдо бўлгандан буён инсон ранг-баранг табиати, турли туман ҳодисалар ҳамда воқеаларни билишга интилиб келган. Инсон коинотда ўз мавқеини аниқлаш мақсадида яхши ёмонни, эзгулик ва ёвузликни, ҳақиқат ва сохталикни, муҳаббат ва нафратни фарқлашга, уларнинг моҳиятини ва сабабларини тушунишга ҳаракат қилиб, дар ҳол тасаввур ва қарашларни яратган. Аммо бундай ўй-фикр ва дунёқарашлар ҳар доим ҳам тўғри ва ҳаққоний бўлавермасдан, кўп ҳолларда кишини сохта тасаввурлар орқали нолонлик тўрига илинтирган, уни ғайриилмий тушунчалар доирасига тортиб, кўр-кўрона итоатгўйликка олиб келган. Шу билан бирга ижтимоий тараққиётнинг энг муҳим омили ҳисобланган инсон ўз тафаккури билан оламдаги буюм ва ҳодисалар, ижтимоий воқеалар ва муносабатларнинг ҳақиқий моҳиятини тўғри идрок қилиб, ижобий билимларга эга бўлган.

Антик даврининг буюк мутафаккирларидан бири, милоддан аввалги VI-V асрларда яшаган Гераклит инсон ўз табиати билан оламни ва ўзини билишга, ёшлиқдан фикр юритишга қобил эканлигини алоҳида қайд қилган. Демак, ҳар бир инсон вояга етиб, ақлга эга бўлиши билан тегирақ атрофдаги воқелик тўғрисида мулоҳаза юритиб, табиат ва жамиятга оид саволларга жавоб ахтарган, илк философия дунёқараш ва тушунчаларни яратган, ўзи ҳам асос солган. Дастлабки илмий билимлар билан сохта

тасаввурлар ўртасидаги мулоқот асли табиат ва жамиятдаги турли қарама-қаршилиқнинг ўзига хос ифодаси сифатида намоён бўлган. Бироқ бу мулоқот ҳар бир тарихий даврда турлича ифодаланган. Жамият қолоқ бўлса, дунёқараш шакллари ҳам шунчалик оддий ва асосан хурофий тарзда ифодаланган. Инсон тафаккурининг такомиллашиши ва ўсиши натижасида илмий ҳамда хурофий тасаввурлар ҳам мураккаблашиб, ўз замонасига мослаша борган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов одилона қайд қилганидек, ҳозирги кунда биз танлаган мақсадимиз йўлида кўндаланг бўлиб турган муаммоларни аниқ тасаввур қилишни ўрганишимиз лозим. Чунки "бу муаммоларнинг кўпчилигини янги тамойиллар ва улкан воқеа-ҳодисалар келтириб чиқарган. Шу сабабли бизни ўраб, ҳеч ким ўз ҳолича яшай олмайдиган, ҳамма нарса бизга боғлиқ бўлавермайдиган, юксак мақсадларга эришилиш йўлидаги интилишимизга жиддий хавф-хатар солиб турган бу дунёнинг ўзи нимадан иборат эканлигини чуқур тушуниб олиш жуда муҳим".¹ Бу жараённи тўғри тушуниш учун даставвал жамият тарихини яхши билиш зарур.

Халқнинг тарихий онги унинг ижтимоий тафаккури орқали умуминсоний қадриятлар ҳисобланган ватанпарварлик, одамийлик, ҳаққонийлик, ҳалоллик, ахлоқ-одоблилик, аҳиллик, меҳр-оқибатлилик каби юксак инсоний фазилатлар ва олий мақсадларга эга жамиятни қуриш билан доимо узвий боғлиқ бўлиб келган.

Инсон камолотга эришгунча бутун тарих давомида ниҳоятда машаққатли ва чуқур зиддиятларга тўла оғир йўлни босиб ўтган. Жамият тарихида қанчадан-қанча қудратли давлатлар, империялар пайдо бўлган, кейин емирилган, социал тўқнашувлар оловида бир сулоланинг ҳукмронлиги кулга айланиб, иккинчи сулоланинг ҳокимияти ўрнатилган, ижтимоий оқим тўлқинларида юзага чиққан айрим гоя ва тушунчалар пуфакдай ёрилиб, буддизм, христианлик ва ислом каби диний таълимот ва эъти-

---

¹ *Ислон Каримов*. "Ўзбекистон XXI аср бусағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари." Т., "Ўзбекистон", 1997, 10—11-бетлар.

қодлар тарих синовидан ўтган, илмий билимлар асрлар оша жаҳонга тарқалган. Улар ҳозиргача жамиятнинг муҳим омиллари сифатида сақланиб келмоқда. Тарихнинг айрим саҳифаларини varaқламай туриб, маънавий маданиятнинг таркибий қисмига айланган диний тасаввурларнинг ижтимоий моҳияти ва илдизларини, илм-фанга таянган тафаккур эркинлиги ва уларнинг ўзаро муносабатини аниқламагунча бу жараённинг сабабларини тушуниш қийин.

Инсоннинг ибтидоий жамоа тузумидан ҳозирги илмий-техника инқилоби давригача бўлган тараққиёти, оддий тош ва ёғоч қуроёларидан замонавий автоматика, компьютерлар ва атом энергетикаси, ибтидоий чайлалардан йирик шаҳарларгача, кўчманчи уруғ-қабилалардан буюк миллат ва элатларгача, ибтидоий нодонликдан кинот сирларини ўрганувчи космонавтика давригача босиб ўтган тарихи саҳифаларини varaқлар экансиз, сонсаноксиз ижобий ва салбий, эзгулик ва ваҳшийлик, жасурона ва фожиали воқеаларнинг гувоҳи бўласиз.

Ҳозирги даврда муайян эътиқод, аниқ умид ва эзгуниятларга эга, ўз мавқеи ва ҳуқуқини англаган, билимдон, ўз ватани ва бурчига садоқатли фуқароларсиз ижтимоий тараққиёт бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун ёш авлодни тарбиялашда унинг дунёқараши, билим даражаси, маданий ва сиёсий савияси, хулқ-атвори умуминсоний қадриятларга мос келиши энг муҳим аҳамиятга эга. Чунки инсон мавқеи жамият моҳияти билан бевосита боғлиқ бўлиб, шахс камолининг асосий манбаи жамиятда, унинг фаолияти билан боғлиқ ижтимоий муносабатлар тизимида эканлигини тарих тажрибаси тасдиқлаб берган. Инсон моҳияти масаласини, унинг жамиятда тутган ўрнини шахснинг дунёсини ифодаловчи ўзаро узвий боғланган эътиқод (иймон), ҳуқуқ, бурч, диёнат (виждон), адолат, ҳалоллик каби қадриятлар орқали тўғри идрок қилиш мумкин. Аслида ҳар бир фуқаро ҳаётдаги ўрни ва мавқеини ўз жамияти, ватани, теварак-атрофидаги муҳит (оила, меҳнат жамоаси, маҳалла ва ҳ.к.) олдидаги бурчи ва масъулиятини ички ҳис-туйғулари ва виждони орқали чуқур тушуниб олса, у ижтимоий тараққиётнинг муҳим омилга айланади.

Табиийки, биз фуқароларимизнинг, айниқса, ёшларнинг дунёқараши ва онги қандай бўлишига бефарқ қарай олмаймиз, келажакда ҳам ҳар томонлама камол топган, билимдон ва ишбилармон, реал ҳаётни тўғри идрок қила биладиган, онгли ва фаол эркин шахсни тарбиялашимиз зарур. Эркин шахс яшаш мақсадини ва ўз мавқеини тўғри аниқлаб олишга, хурофий тасаввурлардан озод ҳолда, ақл-идроки, куч-ғайратига ва виждонига таяниб, ҳалол меҳнат ва фаолият билан турмуш шароитини яхшилашга интиладиган бўлиши керак. Аммо кишилар орасида айрим иродасиз шахслар ҳам борки, улар турмуш қийинчиликлари олдида ожиз бўлиб, ахлоқсизлик ва нодонлик тўрига тез илинадилар ва оқибатда ижтимоий тараққиётга ғов бўладилар.

Бизнинг мустақил республикамиз янги жамият қуришга киришди. Аммо бундай тарихий жараён мураккаб ўтиш даврида пайдо бўлаётган ҳар хил қийинчиликларга дуч келмоқда. Бу ҳолат собиқ совет республикаларининг деярли ҳамма ерида нафақат иқтисодий ва маънавий қашшоқлик, балки ҳар хил ёвузлик ва тўқнашувлар, зўравонлик ва қон тўкишлар, кутилмаган зиддиятлар ва социал оқибатлар шаклида яққол намоён бўлиб кишилар онгига ўз таъсирини ўтказмоқда. Афсуски, бундай жараён тўлқинида ҳар хил даҳшатли ва хатарли чиқиндилар ҳам қалқиб чиқмоқда. Улар орасида айрим пайтларда ўзларининг ёвуз ниятларига етиш, ўз ҳукмини ўтказишга, турли широрлар ва ниқоблар билан мустақиллик туфайли эришган демократик қонуний давлат шаънига доғ туширишга интилаётганлар ҳам пайдо бўлмоқда, унинг асосий қонуни — Конституцияга қарши чиқмоқдалар. Айниқса, бундай фожиали аҳвол Тожикистон, Грузия, Озарбайжон, Чеченистон, Арманистонда намоён бўлди. Шундай мураккаб бир вазиятда Конституцион давлат ўз кучини кўрсатиши зарур. Президентимиз Ислам Каримов айтганидек, Ўзбекистоннинг мустақиллигига, ҳудудий яхлитлигига ва хавфсизлигига раҳна соладиган, миллий ва диний адоватни авж олдирадиган ва зўравонликни тарғиб қилувчи, Конституцион тузумга, халқнинг демократик эркинликларига ва маънавиятига тажовуз қиладиган шахслар ва жамоат ҳаракатлари қонундан ташқари бўлиши

зарур. Зеро, Конституциямизда ҳурфикрлилик, виждон ва эътиқод эркинлиги масалаларига катта эътибор берилган.

Ўтмишда ва ҳозир ҳам маънавий ҳаётимизнинг таркибий қисми ҳисобланган исломнинг хулқ-атворимизни, руҳиятимиз ва турмуш тарзимизни мустаҳкамлашдаги хизматини унутиш мумкин эмас. Аммо, катта сиёсат, давлат ишларида, замонавий халқаро муносабатларни самарали бошқаришда илм-маърифатга ва умуминсоний дунёвий қонун-қоидаларга риоя қилиш давр талабидир. Шунинг учун ҳам Конституциямизнинг 31-моддасида: "Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динига эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга", деб ёзиб қўйилган.

Олий Мажлисида янгича қабул қилинган "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар" тўғрисидаги Қонун ҳаммага — ҳукумат идоралари ва давлат арбоблари, диний ташкилотлар ва барча фуқароларга тааллуқли бўлиб, Конституциямизга жуда мос келади. Унга ҳаммамиз чин қалбдан ва ҳурмат билан амал қилишимиз зарур. Бутун эл-юрт бу Қонунни шунчаки хўжакўрсинга эмас, балки чуқур ўрганиб, юраги билан ҳис этса ва тўғри англай олса, ўлкамизда осойишталик ва тинчлик бўлиши, шубҳасиз.

Афсуски, виждон эркинлиги Қонунига зид ҳолда айрим ақидапарастларнинг дин ниқобида турли-туман хурофий ташвиқотлар билан баъзи кишилар фикрини чалғитиб, уларни маънавий қашшоқлик йўлига чорлаётгани жуда ачинарли ҳолдир. Йирик дин арбобларидан бири айтганидек, "йўқ ердагини йўндириб, беозор ва беғубор художўйлардан сиёсатдонлар ясаб, тиниқ сувни лойқалаштириб, балиқ овламоқчи бўлаётган қалбан ва имонан номукамал кимсалар" борки, бундайларга бепарво қараб бўлмайди. Ҳатто, айрим фундаменталист ақидапарастлар илмий билимларга зид ҳолда жаҳон тарихини фақат ислом асосида ўрганиш зарур, дейдилар. "Исломни чуқур ўрганмасдан туриб, — деб ёзади шундай ақидапарастлардан бири, — ўзбек адабиёти, санъати тарихини, халқимиз табиати ва савиясини, миллий одатларини ва яна муҳими, илму фан, фалсафа ва тафаккур тарихини ўрга-

ниш мумкин эмас". Бундай бирёқлама ёндашиш ёш авлодни тарбиялашга, қолаверса, мамлакатимизнинг истиқ-болига катта путур етказиши мумкин.

Маданият юксалган ҳозирги замонда ҳам баъзан узоқ ўтмишдаги сингари социал ва миллий низолар турли-туман беъмани ғоялар ва хурофий тасаввурлар шаклида намоён бўлиб, минглаб кишиларнинг ёстиғини қуритмоқда, шаҳар ва қишлоқларни вайронага айлантормоқда. Президентимиз кўрсатганидек, "бугунги кунда хавфсизлик ва барқарорлик йўлида пайдо бўлаётган таҳдидларга тегишли муносабатда бўла олишнинг ўзигина етарли эмас. Мавжуд хавф-хатарларнинг табиатини тўғри тушуниб етишимиз керак. Уларнинг манбаларини ва ўзаро алоқаларини вақтида аниқлашимиз даркор"¹. Бунинг учун ҳам ўтмиш сабоқларини билиш, тарих тажрибасини жиддий ўрганиш зарур.

Республикамиз мустақилликка эришгандан сўнг барча хурофий таълимот ва тушунчалардан озод умуминсоний ғоялар ва миллий хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган янги жамият қуришга киришди. Бундай масъулиятли тарихий вазифани бажаришда шу янги жамиятга хос, бозор иқтисодига асосланган мафкура руҳидаги эркин, жасур ва билимдон фуқароларни тарбиялаш биринчи даражали вазифа этиб қўйилди. Юқорида қайд қилинганидек, энг қудратли ишлаб чиқарувчи кучлар, илм-маърифат, фан ва техника ёшларни умуминсоний қадриятлар руҳида, ўзлигини таниган ватанпарвар, мустақиллик ғояларига содиқ қилиб тарбиялашда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Илк ўрта асрларда яшаган буюк мутафаккир Абу Райҳон Бериуний: "Агар илм-фан нур сочиб турмаса, яхшиликни ёмонликдан ва ёмонликни яхшиликдан фарқ этиш мушкул бўлиб қолур эди", деб бежиз айтмаган. Шарқнинг улуғ сиймоларидан ажойиб файласуф Носир Хисровнинг: "Жаҳолат — ўлимдур, билим — тириклик", деган сўзлари ҳеч қачон ўз кучини йўқотмайди.

Демак, даставвал, мустақил республикамизнинг порлоқ келажаги, халқимизнинг тўқ ва фаровон турмуши ҳам фан-техника ва илм-маърифат билан бевосита боғлиқ.

---

¹ *Ислоҳ Каримов*. "Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари", 11-бет.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, ҳозирги пайтда шахснинг индивидуал белгиларигина эмас, балки унинг тафаккур ва виждон эркинлиги асосида маънавий бойликка, ахлоқий покликка, жисмоний камолотга етказадиган ёки унга тўсқинлик қиладиган барча шарт-шароит, восита ва омилларни билиб олиш ниҳоятда муҳимдир. Президентимиз Ислом Каримовнинг қатъиян ва одилона кўрсатганидек, истиқлолга юз тутган келажаги буюк республикамиз олдида турган "эндиги асосий вазифа кишиларимизнинг мустақил фикрлашга ўрганиши, ўзига ишончининг орта боришидир. Чунки тафаккур озод бўлмаса, онг ва шуур тазйиқдан, қуликдан қутулмаса, инсон тўла озод бўла олмайди"¹. Бу доно фикрнинг нақадар тўғри эканлигини тарих тажрибаси кўп марта тасдиқлаган.

---

¹ *Ислом Каримов. "Маънавий тикланиш йўлида".* Т., "Ўзбекистон", 1998, 274-бет.

ИЛМ-ФАН, МАЪНАВИЯТ ВА ЭЪТИҚОД

Антик замон мутафаккирларидан бири инсон учун энг муҳим ва қизиқарли омил инсоннинг ўзи, деган экан. Асрлар давомида киши нафақат теварак-атрофдаги табиатни, балки ўзини ўзи билишга, ўз моҳиятини тушунишга, жамиятда тутган ўрни ва мавқеини аниқлашга, ҳаётида учрайдиган турли муаммолар ҳамда ўз тақдирини тушуниб ҳал қилишга интилиб келган. Ҳозиргача инсон табиатида, унинг ички ҳиссий туйғулари ва тафаккурларида ҳали ўрганилмаган ва ечилмаган жумбоқлар борки, уларни фақат фан, техника ва илмий тадқиқотлар орқали билиш мумкин. Чунки инсон ижтимоий тараққиётнинг бош омили бўлибгина қолмай, шоир айтганидек у дунёдаги энг олий мавжудот ва чексиз коинотнинг бебаҳо ноёб тожидир.

Илк жамиятлар пайдо бўлганидан кейин, айниқса, антик қулдорлик давридан бошлаб, инсон моҳияти ва қадри мутлақо янгича талқин қилина бошлаган. Эрксиз қуллар кўпчиликни ташкил қилса-да, улар одам ҳисобланмасдан ишчи ҳайвон даражасига туширилган. Инсон ва инсонпарварлик фақат ҳукмрон табақаларга хос бўлган. Антропологик, яъни одам ҳақидаги муаммолар эркин фуқаролар тақдири, уларнинг ҳис-туйғулари, маънавий ҳаёти ва жисмоний қиёфаси, ахлоқи ва маиший турмушини қамраб олган ва барча фалсафий, эстетик, диний таълимотларда ўз ифодасини топган.

Диний мафкура тўлиқ ҳукмронлик қилган ўрта асрларда феодализм тузуми юзага келиши билан инсон эркинлиги ва тафаккури маънавий жиҳатдан ақидавийлик қонун-қоидаларига бўйсундирилган. Масалан, христиан дини илоҳиёти ва фалсафаси инсон муаммоларига ало-

ҳида эътибор беради. Унинг худоси одам шаклида таърифланиб, инсоннинг барча табиати ва фаолияти худо образига бўйсундирилади. Феодал ҳукмронлик қилган иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий тузумда шахсни бутунлай қарам қилган крепостной ҳуқуқ асосида итоатгўйлик тартиблари муқаддаслаштирилган эди. Жаҳон динларидаги ягона Парвардигор образи диний таълимотга биноан энг олий даражадаги идеал сифатида намоён бўлади. Ҳар бир тақводор инсон бутун ҳаёти ва фаолиятини ўша идеалга эришишга интилиши шарт ҳисобланади. Бунинг учун киши барча ақл-идроки ва иродасини худога, яъни илоҳий кучга итоат қилишга бўйсундириши зарур. Марксизм таълимоти ҳам асли ақидавий эътиқодлар даражасига кўтарилиб, кишиларни "порлоқ келажак" ғоясига итоат қилишга чорлаб, деярли бир ярим аср давомида миллионларнинг эътиқодига айланди. Жаҳонда социалистик тузум емирилиши туфайли унинг сохта таълимот эканлиги аён бўлди.

Инсон ўз моҳиятини оламни билиш, ўтмиш сирларини ўрганиш, эски хатоларни бартараф қилиш, янги ҳаёт бунёд қилишда тўхтовсиз изланишлар, жиддий курашлар орқали аниқлаб олади. Ўтмиш хотираси маънавий ва маданий тараққиёт учун муҳим омиллардан бири бўлса, асрлар давомида тўпланиб келган тажриба инсоннинг камол топишида энг зарур замин ҳисобланади. Чунки инсон табиат яратган биологик мавжудот бўлибгина қолмай, даставвал, меҳнат фаолияти туфайли муайян табиат ва тафаккурга эга бўлган ижтимоий шахсдир. Узоқ вақт файласуфлар еча олмаган асосий сирли жумбоқ ҳам шундаки, инсоннинг моҳияти унинг меҳнат фаолияти билан боғлиқ. Инсонни шахс сифатида юзага келтирган, унинг ижтимоий қиёфасини шакллантирган, ўзини-ўзи англашига, ҳаёт мақсадларини ва маънавий дунёсини тушуниб олишига сабаб ҳам унинг ижтимоий меҳнат фаолиятидир.

Демак, инсон моҳияти жамият моҳияти билан узвий боғлиқ, шахс камолининг асосий манбаи ҳам жамиятда, у фаолият кўрсатаётган муайян ижтимоий муносабатлар тузумида. Инсон ўзини шахс сифатида фақат жамият яратган ва яратаётган моддий ва маънавий бойликлар таъми-

ри остидагина эмас, балки ўша муносабатлар мажмуи сифатида, объектив муҳитга фаол таъсир этиш орқали намоён қилади. Шахс муайян тузумга қарам шахс бўлиб-гина қолмай, меҳнати, ақл-идроки, хулқ-атвори, маданий савияси, билим даражаси билан жамиятдаги ўз ўрнини аниқлаб олади.

Маданий бойликларнинг яратилиши киши ва табиат орасидаги муносабатни мустаҳкамлайди ва унинг ижтимоий моҳиятини кучайтиради, ўз навбатида ижтимоий меҳнат бунёд этган моддий ва маданий маҳсулотнинг киши томонидан ўзлаштирилиши унинг маънавий дунёсини бойитади. Инсон ўз онги туфайли тўплаган тажрибаси асосида яратган тараққиёт дастурини келажак авлодларга етказилади. Киши туғилиб вояга етгач, эсини таниши билан барча ўтган аждодлар касб этган моддий-маданий ютуқларга таяниб, уларни амалий ва назарий жиҳатдан ўзлаштирган ҳолда ўзининг маънавий қиёфасини шакллантиради, янги маънавий эҳтиёж, идеал ва орзу-умидларини яратади. Муайян тузум одамни шундай йўл билан тарбиялайдики, айрим шахс бугуннинг ҳаётига қўшилиб кетади, бугун эса замон мафқураси ва ғоялари билан ҳар бир шахснинг онгида акс этади.

Инсон ўзининг амалий ва ижодий фаолиятида бир вақтнинг ўзида, жамият маънавий маданиятининг ҳам яратувчиси, ҳам истеъмолчиси сифатида намоён бўлади. Маънавий эҳтиёжларни қондириш жараёнида индивид шахс сифатида шакллана боради, унинг дунёқарашида муайян хулқ-атвор, идеал орзулар, билим ва эътиқод пайдо бўлади. Шахс ўз моҳияти, ҳаётдаги ўрнини аниқлаш билан бирга жамият, теварак-атрофи, яъни ўз жамоаси, оила муҳити олдидаги бурчини ва масъулиятини ички ҳис-туйғулари ва виждони орқали чуқур тушуниб, унга қаноат ҳосил қилади.

Ҳар қандай жараён ҳам ўз тараққиётида ички ва ташқи томонлари билан боғлиқ ҳолатда рўй беради. Инсон ҳам ибтидоий жамиятдаёқ шахс сифатида шакллана бошлаган даврдан ўзининг ички олами — ҳиссиёти, тафаккури, туйғуларини юзага келтириб, даставвал, меҳнат фаолияти ва теварак-атрофдаги муҳит таъсирида энг оддий ҳолатдан юқорилаб, пировардида онгли мураккаб мавжудот сифатида намоён бўлади. Табиатнинг юксак маҳ-

сулоти ҳисобланган киши онги борлиқнинг инъикоси сифатида пайдо бўлиб, унинг ички дунёсини ифодалайди. Унинг ташқи томони жисмоний тузилиши ва физиологик фаолияти билан боғлиқ объектив ҳолатдан иборат. Инсон табиат бошлаган бунёдкорликни давом эттириб, теварак-атрофида ўзига зарур муҳит — "инсон оламини" яратади. Асрлар давомида тўпланган билимлари, техника ва технология, ижодий меҳнати асосида яратилган "сунъий табиат" дунёси киши билан табиат орасидаги мувозанат ва гармонияни юзага келтиради.

Маълумки, моддий неъматлар яратиш киши фаолиятининг энг муҳим ва биринчи зарурияти ҳисобланади. Чунки кишилар озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-рўзғор ва бошқа моддий буюмларсиз яшай олмайдилар ва бу буюмлар унга табиатда тайёр ҳолда ёки ғайритабиий куч орқали етказиб берилмайди. Ҳаттоки киши тайёр текин ҳавони ҳам, буюк мутафаккир Гегель айтганидек, меҳнат орқали истеъмол қилади, чунки совуқ пайтлари уни қиздириш зарур бўлади. Аммо инсон фақат моддий буюмлар, озиқ-овқат билан тирикчилик қилмайди. Кишилар асрлар давомида ижодий меҳнат асосида ўз дидига маъқул бўладиган турли-туман буюмлардан ташқари, ҳар кунги ҳаётида аста-секин билимини ошириб, табиат сирларини ўрганиб, теварак-атрофдаги гўзалликлардан илҳомланиб, маънавий эҳтиёжларини қондиришга интилиб келган.

Инсон ички дунёсининг энг муҳим хусусиятларидан бири ҳам унинг маънавий озуқага ташналигидир. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов ўзининг "Истиқлол ва маънавият" номли асарида қайд қилганидек, "Маънавият инсонга ҳаводек, сувдек зарур. Саҳродаги сайёҳ ҳар доим булоқдан чанқоғини босади. Худди шунингдек инсон ҳам неча-неча азоблар ва қийинчиликлар билан маънавий чашмасини излайди". У овқатланиш, кийинишдан ташқари яшаш мақсадини билишга, ҳаётнинг моҳиятини аниқлашга интилади. Зарур нарсага эга бўлиш, тўлиқ ва моддий фаровонлик, чинакам ҳаёт учун дастлабки шароит унга моддий замин бўла олади. Чинакам бахт-саодатга эришган инсон бўлиш учун одам юксак даражадаги маънавий дунёга эга бўлиши зарур.

Ҳақиқатга, адолатга, яхшиликка, гўзаликка интилиш фақат инсонга хос хусусиятдир. Шахсинг маънавий дунёси унинг билимдан ташқари ахлоқий ва эстетик тасаввурлари билан ҳам ифодаланади. Чунки инсоннинг қиёфаси тафаккур ва билимдан ташқари ирода, ҳиссиёт, туйғу, ҳаяжон, завқ, ҳавас каби хусусиятлари билан белгиланади. Севиш ёки нафратланиш, ёмон кўриш ёки маъқул топиш, умид қилиш ёки бир нарсдан воз кечиш каби ҳиссий ҳолатлар ҳам инсон шахсига хосдир. Ҳатто инсоннинг билимга интилиши ҳам ундаги оддий қизиқувчанлик билангина эмас, балки муайян эҳтиёжлар, истак ва ҳиссиётлар асосида пайдо бўлади. Чунки теран билимга эга бўлиш учун билимни севиш, унга меҳр қўйиш зарурдир. Баъзан аксинча ҳам бўлиши мумкин. Чинакам билимга эҳтиёж қаҳр-ғазаб туйғуси асосида уйғониши мумкин. Хуллас, улуғ мутафаккир Гегель ибораси билан айтганда, дунёда ҳеч бир буюк нарса инсондаги буюк завқсиз яратилмаган.

Албатта ҳаётнинг ўзи ҳам инсон табиати сингари турли зиддият ва қарама-қаршиликларга тўла. Асрлар давомида эзгулик, яхшилик, адолат, ҳақиқат учун кураш инсон қалбини ларзага солиб, унинг бутун ҳис-туйғуларига таъсир қилиб келган. Шунинг учун бир донишманд айтганидек, кишиларнинг ҳис-туйғуларисиз ҳеч маҳал кишиларда ҳақиқат қидириш бўлмаган, бўлмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Илмий тафаккур ва хурофий тушунчалар орасидаги зиддият ҳам ҳақиқат учун кураш жараёнида яхшилик ва ёмонлик, адолатлилик ва золимлик, ростгўйлик ва каззоблик каби ахлоқ категориялари орқали намоён бўлади. Кишининг амалий фаолияти ҳам қарама-қарши бирликдан — лаззат ва қийинчилик, бахт ва мусибат, осойишталик ва жиддий кураш, маиший омад ва турмуш мушкулликлари, хурсандчилик ва хафагарчиликлардан иборатдир.

Кишилар абадулабад эзгуликка эришиш, адолат ва ҳақиқат ўрнатиш, ёвуз ва қабиҳ ниятлардан, ярамас одатлардан қутулиш йўлларини топишга интилиб келганлар. Киши баъзан қувонади ёки ғазабланади, ёқимли ёки нохуш, фойдали ёки зарарли, гўзал ёки хунук, одобли ёки беадаб ҳолатда бўлади. Мазкур ҳис-туйғулар ва тушунча-

лар бевосита инсоннинг маънавий дунёси билан боғлиқ бўлган нафосат ва ахлоқий тасаввурлар сифатида тарихий ўзгарувчан характерга эга бўлиб, ҳар даврда замона талабига қараб ўзига хос мазмун касб этади. Кишининг яшаш мақсади ҳам, барча маънавий эҳтиёжлари, эзгу умид-орзулари ҳам даставвал муайян тарихий, ижтимоий-иқтисодий муҳит билан белгиланади.

Ўтмишдаги мутафаккирлар кўпинча яхшилик ва ёмонлик манбаини инсоннинг мавҳум табиатида, унинг ҳузур-ҳаловатида, бахтга интилишида деб билганлар. Ҳатто баъзи алломалар ахлоқ-одобни, ҳаёт ва муҳит шароити билан боғлиқ яхшилик ва ёмонлик, хайрхоҳлик ва ёвузлик ҳақидаги тасаввурларни абадий ва ўзгармас деб таърифлаганлар. Аслида, чинакам қобилият ва ҳаққонийлик ҳам инсоннинг ахлоқий қиёфаси билан боғлиқдир. Пок қалбга ҳақиқат тез ўрнашади ва кенг очилади, ёвуз шахсларга чин ҳақиқат ётдир. Шунинг учун ҳам нодон кишилар учун қадимий халқ ижодиёти ва донишмандларнинг доно фикрлари, эзгулик ва ҳаққонийлик тушунчалари мутлақо бегона. Антик замон мутафаккирлари гўзаллик фақат эзгуликда, деб бежиз айтмаганлар. Уйғониш даврининг таниқли адиби машҳур Сервантеснинг "Дон-Кихот" асарида бир аёл "чиroyли бўлиш учун нима зарур?" деган саволига, "ахлоқий пок бўлгин!" деб жавоб олади. Улуғ аллома Беруний "Ҳақиқатни билиш учун аввало ўз руҳингни кўпчилик кишиларни йўлдан оздирувчи (ёмон) хусусиятлардан, одамни ҳақиқат олдида кўр қилиб кўювчи сабаблардан, яъни одат бўлиб қолган кўникмалар — ҳавас, рақобат, хирсга бўйсуниб, ҳокимлик учун кураш ва шу кабилардан тоза-лаб олишинг лозим", деб насиҳат қилган эди.

Ҳақиқатни билиш билан ахлоқий идеалга интилиш инсоннинг амалий фаолияти ва ижодида намоён бўлади. Амалиёт (тажриба) ҳақиқатни аниқловчи дастлабки восита бўлса, объективлик уни билишдаги биринчи шарт-шароитдир: ҳақиқат ва эзгулик кўрқув ёки зўрлик билан эмас, онгли равишда эътиқод орқали киши қалбига жо бўлади. Ҳақиқат, адолат, яхшилик кишига доимо завқ, гўзаллик ва ахлоқий қувват бағишлайди, унинг гармоник тарзда шаклланишида ва ахлоқий тараққиётида муҳим омил ва ёрдамчи ҳисобланади.

Буюк Шарқ мутафаккирлари ўрта асрлар даврида халқ манфаатларини ёқлаб инсон ахлоқи ва унинг бахти ўз меҳнатида, эркин ижодида эканлигини куйлаганлар. Нариги дунёдаги насия бахт ўрнига реал ҳаётнинг ўзида жаннат бунёд этишга чорлаган атоқли инсонпарвар олим ва ҳассос шоир Умар Хайём ахлоқий тараққиётнинг марказида доимо инсон тақдири ва камолоти ётади, деб алоҳида қайд қилган эди. "Адолатни оламнинг тожи" деб ҳисоблаган, "ҳақиқат изловчи" номи билан машҳур бўлган Носир Хисрав ўзининг исёнкор шеърларида инсон ақлидрокини, меҳнати, одоби, ижодий қобилияти ва эркини улуғлаган, нодонлик, зулм, ёвузлик ва ижтимоий тенгсизликни аёвсиз қоралаган. Ҳусрав Деҳлавий айтган экан: "Ҳар кимдаки бўлса яхши табиат, одамийлик юксак унда ниҳоят. Яхшиликдир яхши ишлар пояси, яхшиликдир гўзалликнинг мояси".

Албатта, ўрта асрларда адолат, яхшилик, ёмонлик каби тушунчалар қандай шаклда намоён бўлмасин, маънавий жиҳатдан ўз замонасига хизмат қилувчи ғоялар билан бевоcита боғлиқ бўлган. Ҳатто, Марказий Осиё худудида қулдорлик пайдо бўлган даврда жамиятда табақаларнинг ёрқин ифодаси сифатида ижтимоий-фалсафий фикрлар билан узвий боғлиқ зардуштийлик (зороастризм) диний таълимоти ҳукмрон тузумга тўла хизмат қилган. Мазкур таълимотнинг негизида дуалистик тасаввурлар, яъни икки ўзаро қарама-қарши куч — нур ва зулмат, эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик ётади ҳамда ўша даврнинг ғоявий курашини ифодалайди. Антик замонда бундай фикрлар билан бир қаторда яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва ёвузлик худолари тўғрисидаги тасаввурлар ва афсоналар кенг тарқалган, уларнинг образлари тасвирланган ажойиб ҳайкал ва расмлар яратилганлиги бизга антик замон тарихидан маълум.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, киши турмуш шароити, моддий ва маънавий ҳаётини ўзгартириш фақат ижтимоий муҳит билангина эмас, инсоннинг мустақил ақлидроки ва иродаси, шахс эркинлиги билан ҳам бевосита боғлиқдир. "Берганига шукур" қилиб, ғайритабиий кучлардан мадад кутиб ўтирган нодон киши ҳеч вақт фаол ижодкор шахс бўла олмайди, унинг эрки, иродаси ва фаолият доираси ҳар томонлама чекланган бўлади.

Ҳаётда яхши орзу-ниятлар, эзгу умидлар тинч, булут-сиз бахтни англатмайди, чинакам бахт-саодатга инсон фақат онгли меҳнат ва кураши орқали эришади. У қадим даврлардан буён "Ҳақиқат, хайрихоҳлик нима?", "Адолат ва фаровонлик нимадан иборат?", "Қандай яшаш керак ва бахтни қандай топиш мумкин?", "Теварак-атрофдаги ижтимоий тузум ва социал муҳитнинг, табиатнинг ижобий ва салбий томонларини қандай фарқлаш ва тушуниш мумкин?" каби кўплаб саволларга жавоб кутган. Лекин ибтидоий даврлардан бошлаб мазкур саволларга бериладиган жавоблар кўпинча хурофий тасаввурларга чулғанган, илоҳий афсона ва ғоялар билан суғорилган. Шунинг учун қадимги мутафаккирлар илмий билимларни, айниқса, фалсафани илоҳиёт билан боғлаб, икки хил ҳақиқат ҳақида мулоҳаза юргизганлар, улар асрлар давомида ҳатто илм-фанни илоҳиёт хизматиға қўйишға ҳаракат қилиб келганлар. Аммо илғор тасаввурға эга бўлган айрим мутафаккирлар фалсафани диндан ажратиб, уни бутун фанларнинг онаси, илмий билимларнинг асоси, борлиқни тушуниш синтези, деб ҳисоблаганлар. Ҳатто худони эътироф қилган бундай фикрни қадимги Юнонистоннинг энг машҳур донишманди Аристотель ҳам қўллаб-қувватлаб, фалсафани "илмлар алифбоси", реал борлиқ тўғрисидаги билимларнинг универсал тизими, барча нарса ва буюмларнинг энг олий тамойили ва сабабларини ўрганувчи мантиқий билим, деб ҳисоблаган.

Абадий туганмас сирларға чулғанган борлиқни тўғри идрок қилишға интилиб келаётган инсон ибтидоий даврдан бошлаб ўзининг кундалик, хавф тўла машаққатли оғир ҳаётини тўғри аниқ билимлар билан енгиллаштиришға ҳаракат қилган. Билим даражаси ниҳоятда паст бўлган ибтидоий кишилар ҳақиқатни, борлиқ сирларини даставвал мифология, яъни турли-туман афсонавий ҳикоя, эртак ва ривоятлар орқали тушунтиришға интилганлар. Ёзув пайдо бўлгунча тўқилган ривоят ва кўшиқ, эртак ва ҳикоя, афсона ва дostonларда халқнинг ижобий тажрибаси, инсоннинг ажойиб фазилатлари, юксак ахлоқий нормаларни ўзида мужассамлаштирган образлар яратилган.

Айрим олимларнинг таърифича, даставвал миф бадиий шаклда ҳар хил эътиқод, урф-одат, умид, орзу-ният,

одоб ва хулқ-атвор қонун-қоидаларини ўзида мужассамлаштирган. Ибтидоий мифлар бир томондан табиат ва инсон тўғрисидаги доно интуиция (ҳақиқатни бевосита пайқаш) билан мистицизм (ғайритабиий кучларга ишониш) тасаввурларининг мураккаб аралашмасидан иборат бўлса, иккинчи томондан, унда маънавий тушунчалар, ахлоқ нормалари, бадиий ижод ва киши тафаккурининг қудрати фантастик шаклда қарор топади. Мифда бир томондан киши ҳаётидаги яхшилик, эзгу ижобий фазилатлар акс эттирилса, иккинчи томондан салбий, ёвуз ниятли, ёмонлик келтирадиган образлар гавдаланади. Унда баъзан инсоннинг табиат устидан эришган дастлабки ғалабаси, ўткир тафаккури ила чинакам ҳақиқатни идрок қила билиши билан бир қаторда йўл қўйган даҳшатли хатолари туфайли, бемаъни хурофий тасаввурларга берилиб, ҳар хил бефойда маросимларни бажариши каби қарама-қарши зиддиятлар мавжуддир.

Фалсафий тушунчалар муайян дунёқараш, ижтимоий онгнинг махсус шакли сифатида мифологиядан тубдан фарқ қилади. Фалсафа оламга ва инсонга умумий қараш назарияси, табиат ва жамият ҳодисаларининг келиб чиқиши ва моҳиятини тушунтирувчи илмий тизим сифатида намоён бўлади. Фалсафа тафаккурнинг ташқи шакллари тўғрисидаги таълимот эмас, балки "барча моддий, табиий ва руҳий буюмлар" тараққиётининг, яъни дунёнинг бутун конкрет мазмуни ва уни билиш қонунлари тўғрисидаги таълимотдир. Аслида фалсафа фани оламни билиш тарихининг якуни, йиғиндиси ва хулосаси сифатида намоён бўлган.

Қадимги Элладада илмий тафаккур тонгининг нурлари, аниқ фанларнинг дастлабки шаклланиши Шарқда авж олган йирик диний ҳаракатлар даврида рўй бера бошлаган. Милоддан олдинги VII-V асрларда Ҳиндистонда янги диний эътиқод — жойнизм, Ўрта Шарқда зардуштийлик заминидан пайдо бўлган, янги дин талабига мос дуалистик эътиқодлар, Хитойда буддизм таълимотига янги руҳ киритишга интилган конфуцийчилик шулар жумласидандир. Юнонистонда ҳам бу даврда янги диний оқим — орфизм кенг тарқалган эди. Ярим афсонавий қаҳрамон — шоир Орфей асос солган мазкур таълимот мазлум аҳолининг дун-

ёқараши — мифологияга қарама-қарши бўлган. Орфизм таълимотида жон билан жисмнинг мифологияга хос дастлабки бирлиги бузилган. Инсоннинг билувчилик қобилияти худони мушоҳада қилишга қаратилган эди. Мифологияда охиратдаги ҳаёт ердаги ҳаётнинг давоми ҳисобланиб, жон қандайдир жисмий вужуд деб қаралган, орфизм эса оламни худо яратган деб, охиратдаги ҳаётни роҳат-фароғат билан, ердаги ҳаётни азоб-уқубат билан боғлаб, жоннинг жисмдан ажралиб чиқиши тўғрисидаги ғояни тарғиб этади. Жисм гуноҳга ботган бўлиб, у ўлади, жон эса пок ва абадий яшайди.

Кўп мамлакатларда илк давлатлар пайдо бўлган даврда табиат ва инсон бирлигига асосланган мифология инқиروزга учрайди. Илгари оламни диний образлар орқали идрок этган шахс эндиликда борлиқни фалсафий тарзда тушуна бошлайди. Натижада дастлабки афсонавий тасаввурлар оламни идрок қилишдаги янги тасаввурларга зид келади.

Маълумки, "философия" сўзи қадимги Юнонистонда милoddан аввал пайдо бўлиб, иккита сўздан ташкил топган: "фило" /муҳаббат/ ва "софия" /донишмандлик ёки донолик/. Унинг маъноси "донишмандликка муҳаббат" ёки "доноликни севиш" демақдир. Ўзбек классик адабиётида "донишманд" сўзи "файласуф" маъносида ишлатилади. "Философ" атамасини донишмандлик муҳлиси маъносида Гераклит киритган. Унинг таърифича, "табиат сирли бўлишни истайди". Кимки шу сирни очса ўша файласуф, яъни донишмандлик дўстидир. Гераклит табиатни толмай ўрганишни васият қилиб, "фалсафа билан шуғулланувчи кишилар кўп нарсани билишлари зарур", деб айтган эди. Шунинг учун ўша даврларда билимга ҳавасманд, ҳар хил мамлакат ва халқлар ҳаётини ўрганувчи зеҳнли сайёҳларни "файласуф" деб атаганлар, одам тўғрисидаги барча билимлар мажмуига "фалсафа" деб ном берганлар.

Илоҳиёт ҳиссиётга мурожаат қилади, кўр-кўрона, бемулоҳаза итоатчиликни талаб этади ва эвазига нариги дунёда мукофот тарзида жаннатни ваъда қилади, фалсафа эса ақлга, мантиққа мурожаат қилишга чақиради, шубҳани текшириб кўришни талаб қилади, ҳақиқатдан

бошқа ҳеч нарсани ваъда қилмайди. Янги замон фалсафаси барча буюмларни даставвал ўрганиб, кейин хулоса қилади, илоҳиёт эса буюмлар тўғрисида, уларни ўрганмасдан мулоҳаза қилади. Илмий фалсафа ғайритабиий кучларга ҳар қандай ишонишни мутлақо рад қилган ҳолда борлиқ сирларини ва муаммоларини илмий тафаккур орқали ҳал қилиш йўлларини ахтаради ва шу асосда рационал тавсиялар кўрсатишга интилади.

Дин ҳам бошқа таълимот ва назариялар сингари ҳаёт масалалари, жумладан, инсон моҳияти, унинг мавқеи, яшаши каби муаммоларга ўзича жавоб беради. Дин инсон эътиқоди, маънавий дунёси, ҳис-туйғулари, ахлоқий ва эстетик тасаввурлари билан боғлиқ мураккаб дунёқараш бўлиб, у ўзича ҳаёт муаммоларини ечади ва жавоб беради. Динни оддий ҳаёлий афсона ва тоат-ибодатгина деб таърифлаб бўлмайди. Худо тушунчаси муайян эҳтиёж сифатида кишиларни бириктириш, уларни қонун-қоида ва тартибга ўргатиш, ҳис-туйғулари ва дидини қаноатлантириш воситаси сифатида юзага келган. Диний таълимот ўтмишда киши маънавий эҳтиёжларини қондириб, табиат оламидаги ва ижтимоий ҳаётдаги хилма-хил ҳодисаларни, фантастик равишда бўлса-да, тушунтириб беришга интилган. Ҳозир ҳам барча динлар инсон олдида турган турли муаммоларни замонага мослашган ҳолда талқин қилади.

Элшунос ва диншунос олим С.А.Токарев таъкидлаганидек, барча динлар фоний дунё ёвузликларидан қутулиш, яхшиликка интилиш ғоялари билан суғорилган. "Диний таълимотлар, — деб ёзади у, — ниҳоятда турлитуман шаклдаги эътиқодларга, ҳар хил диний — мифологик намуналарига қарамай, аслида, бир катта муаммони ҳал қилади: кишилар ҳаётидаги ёмон (ёвуз)лик ва жабру жафолар қаердан пайдо бўлган ва улардан қандай қутулиш мумкин? Жавоблар ҳар хил бўлсада, мазмуни бир хил". Жаҳон динларининг ҳаммаси ҳаёт, яшаш таълимоти сифатида юзага келган, барча муқаддас китоблар (Авесто, Забур, Таврот, Инжил, Қуръон)да мазкур ахлоқий-тарбиявий масалалар асосий ўринни эгаллайди. Буюк рус ёзувчиси Л.Н.Толстой ҳар бир инсон учун дин бош масала, уни ҳаёт мақсадларига берилган жавоб, деб таърифлайди. Ф.М.Достоевский эса ҳар бир халққа хос диний

эътиқоднинг асосий моҳияти яхшилик ва ёмонликни ажратишда, деб ҳисоблайди.

Жаҳон динларининг яшовчанлиги аслида унинг умуминсоний қадриятларга таяниб, инсон ахлоқий ва руҳий камолотига зўр таъсир ўтказиб келганлигидадир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 2000 йил сентябрида Тошкентда бўлиб ўтган диндорларнинг халқаро анжумани иштирокчиларига табрикнома-сида динга шундай баҳо берилган: "Дин инсон руҳини поклаши, одамлар ўртасида меҳр-оқибат туйғуларини мустақамлаши, миллий анъаналарни асрашга хизмат қилиши билан ҳар қандай жамият ҳаётида муҳим ўрин тутди."¹ Бунга мамлакатимиз тарихида диннинг тутган ўрни яққол далил бўла олади.

Ўзбекистон азал-азалдан қадимий динлар ривож топган макон сифатида дунё цивилизацияси тарихида алоҳида мавқега эга. Бизнинг кўп миллатли ўлкамизда бугунги кунда мусулмонлар билан бир қаторда кўплаб диний конфессия вакиллари ёнма-ён, аҳилликда, ҳамкорлик қилиб яшаб келаётгани барча динларнинг моҳияти эзгулик ва яхшиликка хизмат қилишдан иборат эканлигининг тасдиғидир. Бу муборак заминда бизнинг аждодларимиз бошқа дин вакилларига доимо ҳурмат билан қарагани, мана шу юрт озодлиги йўлида улар билан бирга кураш олиб боргани, мустақиллик ва демократияни мустақамлаб янги жамият барпо этишда елкадош бўлиб, ҳамкорликда меҳнат қилаётгани барчага аёндыр.

Диний дунёқараш орқали инсон асрлар давомида ноҳақлик, адолатсизлик каби ҳукмрон тартибларга қарши норозилигини билдирган, аммо шу билан бирга "бағри тош дунёга" нисбатан ўзича итоатгўйликни сингдириб келган. Айрим кишилар борлиқ олдида ожизлиги туфайли ғайритабиий кучга итоат қилиш, гўёки абадий яратилган илоҳий тартиб-қоидаларга бўйсунитишни зарурият деб тушунганлар. Улар турмуш шароитига фаол таъсир ўтказиш ўрнига бутун маънавий дунёси ва хулқ-атворини барча махлуқлар устидан ҳукмрон ҳисобланган олий мавжудотга мослаштирган.

---

¹ "Ўзбекистон адабиёти ва санъати", 2000 йил 15 сентябр.

Диний таълим оламни иккига бўлади: бир томонда — гўёки парвардигор яратган ҳар кунги турмуш муҳити ва инсон ҳаёт фаолияти, иккинчи томонда — қандайдир илоҳий куч — худо ва у билан боғлиқ ҳар хил инс-жинслар мавжудлиги ва уларга бемулоҳаза итоат қилиш зарурлиги. Диний таълимотларга қараганда итоатгўйлик "худонинг қудрати" билан пайдо бўлган. Барча динларнинг руҳонийлари яқдиллик билан табиатда ва жамиятда рўй берадиган турли даҳшатли мавҳум ҳодисаларни худо қудрати билан боғлаб, кишиларнинг ғайритабиий куч олдида ожиз эканлигини таъкидлаб, унга ҳар томонлама итоат қилиш керак, деб тарғиб қиладилар.

Илмий билимлар кўр-кўрона итоатгўйликни инкор қилади. Албатта, киши учун ишонч ниҳоятда зарурдир. Лекин кишининг ишончи кўр-кўрона эмас, балки чуқур билим асосида, яъни бир нарса ёки ҳодисанинг чинлигини ва унинг моҳиятини аниқлаб, тушуниб олиш асосида пайдо бўлса ижтимоий тараққиётга ижобий таъсир қилади.

Шуни ҳам алоҳида қайд қилиш лозимки, диний эътиқодлар худо, пайғамбар, фаришта, иблис, авлиё, арвоҳ ва бошқа хил инс-жинслар билан боғлиқ тушунчаларгина бўлиб қолмай, балки асрлар давомида шаклланиб келган турли урф-одатлар, ижтимоий ва оилавий турмуш нормаларини белгилаб берувчи қонун-қоида ва ахлоқ кодекси ҳамдир. Дин кўп мамлакатларда узоқ давр қонунчилик, суд ишига ва ҳатто халқаро муносабатларга ҳам араллашиб, ўз таъсирини ўтказиб келган ва келмоқда. У билан айрим кишилар, яъни руҳонийлар бутун онгли фаолиятини, истеъдоди ва умрини боғлаб келганлар. Ҳозирги даврда айрим мамлакатларда диний партиялар, диний касаба ташкилотлари ва бирикмалари ҳам мавжуд.

Диний тасаввурларда асрлар оша авлодма-авлод ўтиб шаклланиб келган миллий урф-одатлар, ижтимоий ва оилавий турмуш анъаналари ҳам ўз аксини топган. Одат кишининг иккинчи табиати ҳисобланади ва шунинг учун ҳам у зўр консерватив кучга эга. Баъзан диний тусга кирган ижобий урф-одатларни эскирган салбий дастурлардан ажратиш қийин бўлади. Шунинг учун ҳам айрим кишилар ҳануз сақланиб келаётган баъзи хурофий дастурларнинг моҳиятини тушуна олмай, уларни миллий анъаналар

билан аралаштириб юборадилар. Диний эътиқод ва дастурларнинг келиб чиқиши ва моҳиятини тўлиқ тушуниш учун кишиларнинг турмуш шароити, оламини билиш қобилияти, тафаккурини, яъни диний эътиқодларнинг ижтимоий ва гносеологик илдизларини ҳам ўрганиш зарур.

Юқорида қайд қилганимиздек, дин ўзига яраша дунёқараш сифатида табиат оламидаги ва ижтимоий турмушдаги хилма-хил ҳодисаларни илоҳиёт билан боғлаб фантастик равишда бўлса-да тушунтириб беришга интилади. У муайян таълимотлар тизими шаклида табиий ҳодисаларни, турмуш масалаларини, ижтимоий ўзгаришларни ўзича ечади ва бу таълимотларга кўр-кўрона ишонишни ва итоат қилишни талаб этади.

Албатта, дин ҳукмрон бўлган қадимги ва ўрта асрлар даврида Шарқ халқлари ўзларининг азалий орзу-умидларини, инсонпарварлик, яхшилик, тенглик, биродарлик ғояларини муайян ижтимоий муҳит таъсири остида диний шаклда ифодалаганлар. Ҳаттоки муқаддас китобларда ҳам бирталай ғайритабиий, хомхаёл ривоятлар ичида халқ ижоди яратган зўр бадиий образлар, ажойиб ҳикматли сўзлар, дурдона фикрлар кўп учрайди. Шунинг учун ҳам муқаддас китоблар ҳозиргача ўз мавқеини сақлаб келмоқда. Авесто, Таврот, Инжил, Қуръон ва ҳадисларда ҳам дунёвий муҳаббатни, ҳақиқатни, инсоний фазилатларни улуғловчи ривоятлар, умуминсоний қадриятлар ва қонунқоидалар кўп учрайди. Бу жиҳатдан Тавротдаги Ездранинг иккинчи китобида фольклордан олинган битта ривоят диққатга сазовор. Унда дунёда нима энг кучли — шаробми, подшоми, аёлми ёки ҳақиқатми, деган мавзуда баҳс кетади. Ривоятда шундай ҳикоя қилинади:

"Эрон подшоси Доронинг ётоқхонасини кўриқловчи тўртта ўспирин йигит ўзаро баҳслашиб, ким ҳақлигини аниқлаш учун подшонинг олдига борадилар. Доро бутун Эрон ва Мидиядаги катта амалдорлар ва донишмандларни тўплаб йигитлар кўтарган муаммога жавоб беришни буюради. Биринчи йигит куйидагича мурожаат қилади: "Эй, улуғ арбоблар! Шароб қандай қудратли? У барча кишиларнинг кайфиятини кўтаради ёки бузиб ғамга солади. Маст киши дўст-биродарларини унутиб, баъзан уларга қарши қиличини қинидан чиқаради. Лекин эс-ҳушига келгач,

қилган ишларидан ўзи уялади, ғам чекади. Кишини шундай аҳволга соладиган шароб энг қудратли эмасми?". Иккинчи йигит эса: "Эй, улуғ арбоблар! Ҳаммани ўзига бўйсундирган энг кучли подшо эмасми?", дейди. Учинчи йигит сўзга чиқиб: "Эй, улуғ зотлар! Барча буюк подшолар ва эрлар ҳукмронлик қиладиган шаробдан ҳам қудратли ким? Хотин эмасми? Аёл подшоларни ва барча кишиларни туққан ... . Киши хотинсиз яшай олмайди. Агар киши олтин, кумуш ва қимматбаҳо тошларни тўплаб бойлик орттирса ҳам чиройли, гўзал аёлни учратса ҳеч қандай бойлик унинг кўзига кўринмайди. Подшонинг маъшуқаси унинг ўнг томонида ўтириб нозу карашмалар билан шох тожини олиб, ўз бошига кийиб, бетига шапалоқ уриб эркалаганини ўзим кўрганман. Шундай бўлса ҳам подшо маъшуқасидан кўзини айирмай, кулса кулиб, хафа бўлса суйиб эркалатган. Демак, хотиндан зўр куч борми? Тўртинчи йигит эътироз қилиб бундай дейди: "Ҳамма нарсадан ҳақиқат буюк ва қудратли. Бутун олам ҳақиқатга интилади .... На харом шароб, на подшо ва на аёл, итоатгўй тақводордирлар, инсоният фарзандларининг бари адолатсиз, уларнинг ишлари ҳам шундай, уларда ҳақиқат йўқ, шунинг учун улар ноҳақликдан ҳалок бўладилар. Ҳақиқат эса энг қудратли куч, абадулабад яшайди ва ҳукмронлик қиладди. Унда юз-хотир қилиш ва кишиларни табақалаш йўқ, аммо у доимо одиллик тарафдори, адолатсизлик ва ёвузликни рад этади, уни ҳамма маъқуллайди. Унда ҳеч қандай мунофиқлик йўқ. Ҳақиқатда ҳам қудрат, ҳам подшоллик, ҳам ҳокимлик, ҳам улуғворлик мужассамлашган". Шунда тўпланган амалдорлар баланд овоз билан: "Ҳақиқат буюк тантана ва ҳамма нарсадан кучли", деб хитоб қилишди".

Ҳақиқат учун кураш асрлар давомида инсон қалби ва тафаккури, ижобий фазилатлари, адолат ва яхшилик учун кураш билан бевосита боғлиқ бўлиб келди, унинг йўлида қанча-қанча машҳур шахслар қурбон бўлди. Ҳақиқат туншунчаси фалсафада ва халқ тилида бир хил маънога эга эмас. Фалсафий нуқтаи назардан бу атама объектив ва субъектив, абсолют ва нисбий ҳақиқатларга бўлиб ўрганилади. Ҳақиқат воқеликнинг фикрдаги чинакам инъикоси, у кишиларнинг иродаси ва хоҳишига қараб тузил-

майди, балки акс эттирилган объектнинг мазмуни билан белгиланади. Чин ҳақиқат кўр-кўрона итоат асосида эмас, балки турмуш муаммоларини тўғри ҳал қилиш, аниқ исботлаш, жиддий мантиқий далиллар асосида ишонтириш йўли билан аниқланади. Шундагина ҳақиқат киши онгига, қалбига ва ҳиссиётига сингиб, унинг камол топишига ижобий таъсир ўтказади.

Фан фақат муайян талабларга таянган ҳолда ҳақиқатни билиш ва тушуниш истагидан бошланади, айрим шахсларнинг фикри ёки обрўи билан эмас, балки ҳар томонлама текширилган, жиддий исботланган илмий хулосалардан ва танқидий анализдан иборатдир. Илмий тафаккур мослашишни билмайди, у фақат амалда аниқланган далилларга асосланади, унга енгилтаклик, итоатгўйлик, кўр-кўрона эътиқод ва тахминийлик ётдир. Фаннинг ички тараққиёт қонуни ҳам аслида ҳақиқатни билиш ва ўрганиш эҳтиёжидан ва танқидий изланишлардан ташкил топади. Олим учун ҳақиқат муайян буюм ёки ҳодисани ўрганишдаги билим манбаи ва таянчдир. Шу туфайли илм аҳли доимо буюм ва ҳодисаларни юзаки ўрганмасдан, яна ҳам чуқурроқ, кенгроқ ва ҳар томонлама ўрганишга, ҳақиқатни тўлиқ аниқлашга интилади. Кишининг виждонлиги ҳам ҳақиқатга бўлган муносабати билан белгиланади. Ҳақиқат қанча аччиқ бўлмасин, кишига доимо чинакам гўзаллик ва ахлоқий қудрат бағишлайди, унинг ҳар томонлама шаклланишида ва ахлоқий тараққиётида муҳим омил ва ёрдамчи ҳисобланади. Кишилар абадулабад яхшиликка эришиш, адолат ва ҳақиқат ўрнатиш, ёвуз ва қабиҳ ниятлардан, ярамас одатлардан қутулиш йўлларини топишга интилиб келганлар. Уларнинг бу йўлдаги изланишлари, юксак ғоялари, азалий орзумидлари оғзаки ижодда, ҳар хил таълимот ва назарияларда ўз ифодасини топган.

Фалсафа нуқтаи назаридан муайян жамият ҳаёти муайян шароитнинг маҳсули ва унинг тақлид қилишга лойиқ ёки қораланиши лозим деб топилган яхшилик ва ёмонлик категориялари — кишиларнинг ижтимоий тарихий эҳтиёжларини қондириши ва шу эҳтиёжларни ифодаловчи илғор кучларнинг манфаатларига ёрдам бериши ёки тўсқинлик қилиши мумкин бўлган тушунчалардан иборат. Мазкур

тушунчалар ҳам тарихий ўзгарувчан характерга эга бўлиб, ҳар даврда замонасига қараб ўзига хос мазмун касб этади. Антик давр файласуфлари кўпинча яхшилик ва ёмонликнинг манбаини инсоннинг мавҳум табиатида, унинг ҳузур-ҳаловатга, бахтга интилишида деб билганлар. Ҳатто ахлоқ-одобни ҳаёт ва муҳит шароити билан боғлиқ деб қаровчилар ҳам яхшилик ҳамда ёмонлик ҳақидаги тасаввурларни абадий ва ўзгармас деб эълон қилганлар. Илоҳиётчилар эса мазкур категорияларни худонинг иродаси ёки абсолют руҳда деб билганлар. Буюк Шарқ мутафаккирлари, юқорида айтилганидек, халқ манфаатларини ёқлаб, инсоннинг ахлоқи илоҳиёт билан боғлиқ эмаслиги, унинг бахти ўз меҳнатида, эркин ижодида эканлигини куйлаганлар.

Киши турмушининг тараққиёти аслида эзгу орзу-ниятларга таянган инсон эркинлигининг ўсиши, ҳар хил объектив, субъектив ғовларни енгиб чиқиши орқали рўй беради. Ҳаётда яхши орзу-ниятлар тинч, беғубор бахтни англатмайди, инсон бахти фақат эзгулик йўлидаги ҳаракат орқали рўёбга чиқади. Социал зиддиятни, турмуш қийинчиликларини кўр-кўрона итоат ва тақдирга тан бериш йўли билан енгиб бўлмайди. Турмушдаги бахт-саодат, яхшилик, адолат, ҳақиқат ва инсон эркинлиги учун кураш орқали ўрнатилади, уларсиз турмуш тараққиёти ва шахснинг камолоти ҳам бўлиши мумкин эмас. Юртбошимиз Ислом Каримов қайд қилганидек, чинакам демократияга нафақат тинимсиз ақлий ва жисмоний меҳнат орқали, балки ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотиб, қийин, ҳатто фожиали тажрибаларни ҳам бошидан кечириб, оғир синов ва курашларга бардош берибгина эришиш мумкин. Киши қанча эркисиз ва иродасиз бўлса, у хурофий тушунча ва тасаввурлар тўрига шунчалик чулғаниб, ҳаётнинг барча қийинчиликлари олдида ожизлик қилади.

Хилма-хил воқеаларга бой давримизни, кун сайин ўзгариб бораётган турмушимизни, замонамизнинг барча гўзалликларини илмий тафаккурнинг қудратли ва ижодкор нурларисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Инсон нимани яратмасин — моддий неъматлар, автоматика ва телемеханикага асосланган ҳар хил завод ва фабрикалар, узоқ йўлни яқин қилувчи турли транспорт ва алоқа воситалари, гуллаб-яшнаётган катта-кичик шаҳар ва қишлоқлар, дабдабали ин-

шоотлар ва ранг-баранг боғу бўстонларнинг пайдо бўлишида ҳар томонлама тараққий қилган фан ва техниканинг самарали ҳиссаси бор. Илмий тафаккур кишининг билим даражасини ниҳоятда кенгайтириб, табиатнинг янги ва янги сирларини очишга, чексиз қоиотни забт қилишга, материянинг энг майда заррачалар оламини ўрганишга, борлиқ ва тараққиётнинг қонунларини кашф этиб, даҳшатли табиат кучларини жиловлашга, асрлар оша узоқ ўтмишга саёҳат қилишга ва ҳозирги давр ижтимоий воқеаларини чуқур ўрганиб, келажакни олдиндан кўришга имкон беради.

Албатта, фан ҳамма нарсани бирданига ва охиригача била олмайди. Лекин инсон тафаккурининг билиш имконияти чексиз: бугун биз кечагига нисбатан кўпроқ биламиз, эртага эса билимимиз бугунга нисбатан яна ҳам ошади. Улуғ мутафаккир шоир Абулқосим Фирдавсий ёзганидек:

Ҳар илмдан эшитсанг бир сўз,
Ўрган уни кечаю кундуз,
Бир шуъласи дилга тушган он
Билурсенким, илм бепоён.

Ўрта асрларда диний таълимотни, Қуръон ва ҳадисларни билиш ҳам илм ҳисобланган. Ҳатто дунёвий билимларни ҳам баъзилар Аллоҳни қалбга жо қилиш, унинг сифатларини чуқур ўрганиш ва таҳлил этиш воситаси деб билганлар. Айрим илоҳиётчилар Аллоҳ таълимотини ҳақиқий илм сифатида тан олганлар.

Шарқнинг буюк мутафаккирлари илм-фанни юксак даражага кўтариб, унинг инсон учун энг муҳим омил эканлигини ўзларининг асарларида қайд қилганлар. Туркий адабиётнинг бизга маълум бўлган илк намуналаридан бири саналган "Ҳибат ул-Ҳақойиқ" асарининг муаллифи Аҳмад Югнакий (VII аср) туркий элатларга исломий одоб қоидалари, маънавий-ахлоқий камолот сирларидан таълим беришга, илмий-билимларни ўрганишга чорлаган. Буни даставвал дostonдаги боб сарлавҳаларидан ҳам англаш мумкин. Масалан, ундаги биринчи боб ("Аннавъл-аввал") — "Илм манфаати ва жаҳолатнинг зарари ҳақида" деб аталган. Маълумки, Қуръондаги илк нозил бўлган оятлар "Икра!", яъни "Ўқи!" деб бошланади. Илмга ташвиқ этиш

ислом маънавиятининг энг муҳим асосларидан бири эканлиги Аҳмад Югнакий асарларида ўз ифодасини топган. Мазкур асар. Муҳаммад пайғамбарнинг "Илм Чин элида бўлса ҳам ўрганинг" деган ҳадислари араб тилида келтирилган ва ушбу ғоя туркий тўртликлар шаклида шарҳланган. Муаллифнинг таърифича, "Саодат йўли билим билан билинади. Билим эгаси вафот этганда ҳам унинг номи боқий қолади, аммо билимсиз киши тиригида ҳам ўликдан фарқи йўқ", деб хулоса қилади у. Шоир билим эгаси бўлган аёл кишини эрлар қаторида кўради, билимсиз эр-какни эса аёлдан ҳам заиф билади.

Аҳмад Югнакий билимсизликни қоралаб, яна Расулulloҳ ҳадисларидан: "Тангри ҳеч қачон жоҳилларни азиз қилган эмас", деган фикрни келтириб, илм қадрига фақат таърифатли одам етади, нодонга эса насиҳат бефойдадир, дейди. Унинг таърифича, билим туганмас бойликдир. У фақир кишини бой этади, илм аҳлини эса араб ҳам, ажам ҳам олқишлайди. XI-XII асрларда туркий тилда ижод этган Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Хожиб, Аҳмад Яссавий ва бошқа ислом оламининг буюк алломалари ижодига Аҳмад Югнакийнинг таъсири зўр бўлган.

Айниқса Юсуф Хос Хожиб ўзининг "Кутадғу билик" ("Бахтга элтувчи билим") номли ажойиб асарининг бош қаҳрамони — ислом маънавиятининг бош тимсоллари ҳисобланган Ақл ва Билимни эл-юрт, халқ фаровонлиги йўлида хизмат қиладиган энг асосий омил деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, агар Бойлик, Омад, Бахт ўткинчи бўлса, киши қўлида доимо турмаса, Ақл ва Билим уларнинг ўрнини боса олади.

Илк Ўрта аср маданиятининг буюк намояндаларидан Маҳмуд Кошғарий асарларида ҳам илм ўрганиш ташвиқ этилади, жаҳолат, кибру ҳаво қораланади, саҳоват ва ҳиммат, инсонпарварлик ва билимдонлик улуғланади, илм аҳлига ҳурмат, мардлик ва ҳушёрлик ҳақидаги байтлари янграйди. Унинг машҳур "Девони"да инсонни илм-хунарга чорлайдиган сатрлар мавжуд:

Олим киши сўзидан олгил ўгит,
Эзгу сўзни эшитсанг дилга сингар.
Илм-ҳикмат ўргангин, бўлма қайсар,
Ҳиммати йўқ мақтанчоқ йўл йўқотар.

Улуф мутафаккир Форобийнинг фалсафий таълимоти моҳиятига кўра илоҳиёт каломидан тубдан фарқ қилиб, илмий ғоялар билан йўғрилганлигини тадқиқотчилар қайд қилганлар. Унинг асарларида, айниқса, "Илм ва санъатнинг фазилатлари" рисоласида илм, билиш ва ақл ҳақидаги таълимот анча изчил ва мукамал тадқиқ этилган. Мазкур фикрлар унинг инсон ҳақидаги таълимотлари учун хизмат қилади ва унга бўйсундирилади.

Носир Хисрав таърифича, илм ва ақл одамни ҳақиқий инсон рутбасига эриштирса, нодонлик эса уни одамийлик даражасидан четлантиради. Унинг "илм" тушунчаси фақат диний ақидалар билан чекланиб қолмай, балки бутун дунёвий билимларни ўз ичига олади. Носир Хисравнинг фикрича "Кишилар орасида ақллилари ақлий лаззатга интилади. Шундагина у умумий лаззатга эришади. Фақат одам илм ўрганишдан лаззат топади, бу ҳис ҳайвонларда йўқ, илмнинг ҳар бир поғонаси яна юқори-роқ поғонага олиб келади, демак, билимнинг чегараси йўқ," — деб ёзади у "Зод ул-мусофирин" ("Сафар қилувчилар йўл анжоми") номли китобида.

Маълумки, моддий неъматлар яратиш киши фаолиятининг энг муҳим ва биринчи зарурияти ҳисобланади. Кишилар асрлар давомида ижодий меҳнат асосида аста-секин билимини ошириб, табиат сирларини ўрганиб, инсон учун зарур бўлган хилма-хил буюмларни яратганлар. Сўнгги юз йилдан ошиқ давр ичида олимлар сунъий йўл билан тахминан бир миллион табиий химиявий бирикмаларни ҳосил қилганлар ва икки миллионга яқин табиатда аслида бўлмаган моддаларни яратганлар. Ҳозир шундай пластмассалар мавжудки, улар қаттиқлиги жиҳатдан жез, чўян, баъзан ҳатто пўлатдан қолишмайди, шу билан бирга мазкур металллардан тўрт-беш марта енгил. Инсоният пайдо бўлганидан бери биология фанининг ривожланиши туфайли муҳит ва шароитни ўзгартириш, сунъий танланиш ва урчитиш йўли билан ўсимликларнинг бир неча минг янги навлари ва 400 дан ошиқ қорамол, 150 хил от ва 250 га яқин қўй турлари яратилган. Агар қадимги Юнонистонда олманинг атиги икки хил нави бор деб ҳисобланган бўлса, ҳозирги вақтда биргина республика-миз ҳудудида мингдан ортиқ олма нави мавжуд.

Фан ва техниканинг гуркираб ўсиши туфайли инсон оғир жисмоний меҳнатдан қутулиб, янада равнақ топмоқда. Юз йил муқаддам инсон фойдаланадиган энергиянинг етмиш фоизи уй ҳайвонларидан, ўн беш фоизи инсон кучидан, олти фоизи сув, шамол ва кўмрдан олинган бўлса, эндиликда энергиянинг фақат уч фоизи инсон кучидан, бир фоизи ҳайвон кучидан, қолган 96 фоизи кўмир, газ, нефть, шамол, ер ости қайнар сувлари, сув оқими ва ҳоказолардан олинмоқда.

Табиат ва жамиятни эркин равишда тадқиқ қилишдаги ютуқлар ўтмишда асрлар давомида ҳукм сурган хурофот ва нодонлик билан мурасасиз ва жиддий кураш натижасида қўлга киритилган эди. Фаннинг объектив борлиқни тўғри ўрганувчи ва ижтимоий тараққиётга ёрдам берувчи билимлар тизими сифатида танилиши учун ниҳоятда узоқ вақт керак бўлди.

Албатта, ҳозирги даврдаги кишилиқ жамиятини ўтган даврлар билан мутлақо таққослаб бўлмайди. Замонамиз ниҳоятда мураккаб ва хилма-хил сиёсий, иқтисодий, маънавий ўзгаришларга бой. Йирик ижтимоий тўнтаришлар ва ҳозирги илмий-техника инқилобининг таъсири остида неча юз миллионлаб кишиларнинг турмуш тарзи, онги тубдан ўзгариб кетди. Ҳозирги жамият ўзининг тузилиши жиҳатидан жуда ҳам улкан ва қарама-қарши динамик тузумдан иборатдир.

Табиийки, бундай мураккаб ва зиддиятли жамиятни бошқариш ва тўғри ижтимоий тараққиёт йўлидан йўналтиришга уни фақат ҳар томонлама илмий ўрганиш натижасида эришилади. Бундай оғир ва масъулиятли вазифани барча ижтимоий фанларнинг, шу жумладан, социология фанининг ютуқларига асосланган ҳолда амалга ошириш мумкин.

Замонавий илм-фан ва маърифатнинг энг ажойиб ҳислатларидан бири унинг инсонпарварлигидадир. Ижтимоий тараққиёт умумий қонунларининг ишлаш механизмини ўрганиш, жамиятни илмий бошқариш учун зарур амалий таклифларни ишлаб чиқиш, ижтимоий ўзгаришларни илмий асосда таснифлаш ва режалаштириш каби аниқ тадқиқотлар мавҳум мақсадлар ёки илоҳиёт, охираат, нариги дунё тушунчалари билан боғлиқ эмас, балки

киши тириклигида инсон учун, унинг эркин, ҳар томонлама ривожланиши учун зарур шарт-шароит яратиб, уни бахт-саодатли қилиш учун хизмат қилади. Масалан, биз мустақил тараққиёт йўлига ўтиб янги жамият бунёд қилишга киришдик. Республикамизда миллий давлатга хос бўлган ижтимоий-иқтисодий, маънавий баркамол ва тараққий этган демократик ҳуқуқий давлат яратмоқдамиз. Президентимиз кўрсатганидек, ҳозирги даврда "мамлакатни жадал ривожлантириш борасидаги дастурий вазифаларни амалга оширишда фанни ва илмий инфратузилмани ривожлантириш гоят муҳим аҳамиятга эга". Чунки илм-фан ва техника Ватанимизнинг миллий давлатчилиги ва иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлаш учун асос бўлиб хизмат қилади. Бу олижаноб режаларни амалга оширишнинг ўзи қандай социал оқибатларга олиб келиши, янги ижтимоий муносабатларнинг шаклланишига ёрдам бериши мумкинлигини эътиборга олиш зарур. Бизда қандай моддий бойликлар, қандай техника яратилмасин, биринчи галда, унинг инсонга ва ижтимоий муносабатларга таъсири кўзда тутилиши шарт. Жамият тараққиётининг иқтисодий қонунлари кишига бевосита эмас, балки билвосита, ҳар хил моддий, маънавий омил ва шаклларда намоён бўлувчи ижтимоий қонунлар тизими орқали таъсир қилишини унутмаслигимиз керак.

Айрим шахснинг индивидуал белгиларигина эмас, балки шу шахсни маънавий бойликка, ахлоқий покликка ва жисмоний камолотга етказадиган ёки унга тўсқинлик қиладиган барча шарт-шароит, восита ва омиллар ижтимоий фанлар диққат марказида ҳам туради. Шахснинг шаклланишини бошқариш учун унинг тараққиётини белгиловчи умумий шарт-шароитни аниқлабгина қолмай, шахсни камолотга етказишга бевосита таъсир кўрсатадиган барча омилларни муфассал ўрганиш зарур.

Ҳозирги давр ижтимоий тараққиётининг асосий омили инсон эканлигини эътироф қилсак, жамият ва ҳокимият мавқеи ҳам инсонга бўлган муносабат, юксак гуманистик гояларни амалга ошириш билан белгиланади. Мустақил республикамиз ўзининг ички ва ташқи сиёсати, барча амалий фаолиятида кенг омманинг, ҳар бир шахснинг фаровон, тинч ва осойишта турмуш кечириши, эр-

кин, тўқ ва соғлом яшаши учун имкон яратишни бош вазифа қилиб қўймоқда.

Афсуски, шундай мураккаб, масъулиятли бир даврда, бозор иқтисодиёти энди шаклланаётган бир пайтда, Президентимиз қайд қилганидек, айрим кишилардаги бепарволик, Ватан ва Миллат манфаатларига бефарқ қараш, бугунги ва келгуси авлодлар тақдири учун масъулиятсизлик ҳоллари уларнинг маънавий қашшоқлиги туфайли содир бўлмоқда. Ҳозирги мураккаб вазиятда Конституцион давлат ўз кучини кўрсатиши зарур. Юртбошимиз ўзининг "Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари" номли асарида айтганидек, Ўзбекистоннинг мустақиллигига, ҳудудий яхлитлигига ва хавфсизлигига раҳна соладиган, миллий ва диний адоватни авж олдирадиган, зўравонликни тарғиб қилувчи, халқнинг демократик эркинликлари, маънавиятга тажовуз қиладиган шахслар, жамоат ҳаракатлари қонундан ташқари бўлиши зарур. Конституциямизда ҳурфикрлик, виждон ва эътиқод эркинлиги масалаларига катта эътибор берилганлиги бежиз эмас. Юқорида номи зикр этилган асарда: "Айнан шунинг учун ҳам маънавий жиҳатдан мукаммал ривожланган инсонни тарбиялаш, таълим ва маърифатни юксалтириш, миллий уйғониш ғоясини рўёбга чиқарадиган янги авлодни вояга етказиш давлатимизнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолади", деб алоҳида қайд қилинган.

ДИННИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА УНИНГ ИЛК ШАКЛЛАРИ

Ҳозирги замон фани кишилик жамиятининг пайдо бўлиши ва ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг шаклланиши тарихини анча аниқ ва ишончли тасвирлаш имкониятига эгадир. Асримиз қўлга киритган илмий тафаккур ютуқлари нафақат ижтимоий-иқтисодий тараққиётни, балки узоқ ўтмишдан шаклланиб келган маданий ва маънавий жараённи қайта тиклаш ва уни даврма-давр варақлашга, барча тарихий ва ижтимоий воқеаларни ҳаққоний таърифлашга қодир.

Одамнинг келиб чиқиши ва унинг онги ҳамда тафаккурининг шаклланиш жараёни анча мураккаб ва зиддиятларга тўла муаммодир. Бу муаммони ечиш, унга тўғри жавоб бериш мақсадида кўплаб мутафаккирлар бош қотирганлар, турли таълимот ва қарашларни яратганлар. Мазкур муаммо ибтидоий жамоа давридан бошлаб куртак отиб, илмий тафаккур ва диний тасаввурлар орасидаги турли шаклдаги қарама-қарши фикр ва мулоҳазаларга сабаб бўлиб келган.

Кейинги бир неча аср давомида олимлар орасида илмий ижобий билимлар олдин пайдо бўлганми ёки диний хурофий тасаввурлар, санъат олдин юзага келганми ёки диний мифология каби саволлар атрофида жиддий тортишувлар давом этиб келмоқда. Ҳозирги ғайриилмий таълимотга берилган Ғарб алломалари ва айниқса илоҳиётчилар гўёки диний тасаввурлар инсон пайдо бўлиши билан унинг қалби ва онгига сингдирилган, яъни туғма қарашлар деб исботлашга ҳаракат қилиб келмоқдалар. Уларнинг фикрича, иймон, диний эътиқод, илоҳиёт масалалари одамзот тушуна олмайдиган, қандайдир ғайридан келган ҳис-туйғулардир.

Ғарб тарихчилари сўнгги икки аср давомида диннинг дастлабки шакллари ва ибодатлар тўғрисида муҳокама ва мулоҳаза юргизиб келмоқдалар. Диннинг тарихи ва назариясига оид чет эл адабиётида энг кенг тарқалган умумий ғоя: "дин бутун даврларга ва барча халқларга хос универсал институт (ташкilot)дир". Демак, бундан хулоса қилиб айтиш мумкинки, дин инсон билан пайдо бўлган ва у билан абадулабад яшайди. Ғарб тадқиқотчилари дастлабки диний эътиқодлар қандай, қайси шаклда намоён бўлган ва қандай белгилари асосий ҳисобланган, деган саволларга жавоб беришга интилиб, ҳар хил ғайриилмий назариялар, йўналишлар ва мазҳабларни яратганлар.

Албатта, ҳар бир дин, шу жумладан ислом ҳам, махсус диний фалсафа ва назарияларга таяниб, ўзини энг асл ва ҳаққоний деб ҳисоблайди. Бироқ, шунга қарамасдан, тарихда айрим шахслар диний ҳақиқат ва у ёки бу диннинг келиб чиқиши инсон табиати ва руҳияти билан боғлиқ эмаслигини исботлаш учун тажриба ҳам ўтказиб кўрганлар. Масалан, тарихий маълумотларга қараганда, буюк аждодимиз Бобурнинг набираси, XVI асрнинг иккинчи ярмида яшаган Ҳиндистоннинг "энг доно ҳукмдорларидан" Акбаршоҳ, гарчи ғайриинсоний бўлса-да, ғалати бир тажриба ўтказган. Атоқли давлат арбоби Жавоҳарлал Неру таърифлаганидек, ҳинд халқининг фаровонлиги учун кўп куч сарф қилган, "ҳинд миллатчилигининг отаси" деб танилган бу улуғ подшо ҳар хил диндаги кишилар билан диний мавзуда баҳс ва суҳбатлар ўтказиб келган. Бу баҳслар,— деб ёзади Неру, одатда, Акбарни ўз динига кириштишга интилган бошқа дин вакиллари ҳисобланган энг зўр уламоларнинг мағлубияти билан тугаган ва улар ўз мақсадига эриша олмаганлар.

Мусулмон ҳисобланган Акбаршоҳ ҳиндуизм дини вакилига уйланиб, сиёсий фаолиятида виждон эркинлиги тарафдори бўлган. Ўз сиёсатининг тўғри эканлигини тажрибада исботлаш мақсадида ҳар хил мустабид халқ ва динга мансуб кишиларнинг энди туғилган 12 та фарзандини тортиб олиб, уларга қараб турувчи гунг энагалари билан бирга баланд деворлик айрим қасрга қамаб қўйишни буюради. Шу тариқа маҳбуслар ташқи дунёдан мутлақо ажратилган ҳолда 12 йил давомида қаср ичида яшайди-

лар. Болалар 12 ёшга тўлгач, шоҳ хузурига турли ирқдаги ва диндаги машҳур олиму уламолар тўпланишади. Бу ерда ҳозир бўлганларнинг деярли ҳаммаси диний ҳақиқат туғма, инсон муайян динга мансуб бўлиб туғилади, деган фикрни ўртага ташлаганлар. Акбаршоҳ бу фикрга қарши чиқиб, инсон камолотида дин ёки ирқ эмас, даставвал таълим-тарбия ҳал қилувчи омил эканлигини айтади ва гунглар тарбиясида бўлган маҳбус болаларни келтиришни буюради. 12 йил мобайнида жамиятдан мутлақо ажратиб қўйилган болалар на бир тилни, на бир динни билмаганлар. Улар қандайдир ноаниқ товушлар чиқариб, ўз фикрини имо-ишоралар билан тушунтиришга ҳаракат қилганлар.

Бундай тажрибалар гарчи дин инсон психикасининг туғма хусусияти эмаслигини кўрсатса-да, умуман диннинг моҳияти ва келиб чиқишини илмий жиҳатдан исботлаб бера олмаган. Бу мураккаб жумбоқни фақат кейинги йилларда ўтказилган илмий тадқиқотлар асосида замонавий фан ўзича ҳал қилган. Аслида бевосита диннинг келиб чиқиши масаласига келганда, илмий нуқтаи назардан қайси тасаввурлар — объектив ҳаётнинг кузатилиши ёки хато ва хурофий қарашлар олдин пайдо бўлган деган фикр эмас, балки у ёки бу диний тушунчалар, ҳиссиёт ва ибодатлар қачон ва қандай тарихий шароитда дунёга келганлигини аниқлаш энг муҳим вазифа ҳисобланади. Шу билан бир қаторда, дин абадий ва туғма, доимо зарур ҳодиса бўлмасдан, уни муайян даврда жамият яратгандир, деган ғоя илмий диншуносликнинг асосий тамойилидир. Жаҳонда турли даврда пайдо бўлган юзлаб дин шакллари мавжуд бўлиб, улар дунёқараш сифатида ўз динини ҳақ деб биладилар. Файридиний тасаввурларни рад қиладилар.

Диннинг умумий тарихини фақат уни яхлит, муайян қонун-қоидаларга бўйсунган, ҳар хил зиддият ва қарама-қаршилиқлар жараёни билан боғлиқ, аслида ижтимоий иқтисодий тузум билан белгиланувчи ижтимоий онг шакли деб қараган ҳолда ўрганиш мумкин. Бу дегани ҳар бир динни унинг келиб чиқиши, тараққиёти, уни пайдо қилган конкрет тарихий шароит ва у яшаётган жамиятни ўрганиш ҳам демакдир.

Умуман олганда дин тарихини уч даврга бўлиб ўрганиш мумкин. **Биринчи давр** — ибтидоий жамоа тузуми

шароитида диннинг келиб чиқиши ва шаклланиши. Бу даврда асосан кишининг табиат кучлари томонидан эзилганлиги натижасида унинг онгида сохта тасаввурлар пайдо бўлади. **Иккинчи давр** — социал табақаланиш ва давлат тузуми шароитида дин тўлиқ тараққий қилган бўлиб, эндиликда инсон фақат табиат кучлари олдида эзилибгина қолмай, тенгсизлик, социал зулм таъсирида унинг онгида қўшимча иллюзиялар пайдо бўлади. **Учинчи даврда** — илмий-техника тараққиёти таъсирида диндан қайтиш (секуляризация) жараёни кучайиб, диннинг оммавий таъсири бир оз сусаяди ва илм-маърифат устун тура бошлайди.

Биринчи даврни ўрганишда антропология, археология, этнография, тилшунослик ва фольклор қўлга киритган ажойиб кашфиётлар асосий манба ҳисобланади. Палеантропология ва археология фанларининг маълумотларига қараганда инсоният тарихида ниҳоятда узоқ давр давомида энг қадимги ибтидоий аждодларимиз — австралопитек, зинжантроп, питекантроп, синантроплар ҳеч қандай диний тасаввурларни билмаганлар.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан XX аср ўрталаригача археолог олимлар дунёнинг ҳар ерида — Осиёнинг ва Европанинг жанубий қисмларида, Африканинг кўп жойларида қазишмалар ўтказиб, энг қадимги одамлар суягининг жуда кўп қолдиқларини топганлар. Тадқиқотлар натижасида бу одамлар тахминан неча йил муқаддам, қайси даврда яшаганлиги аниқланди. Уларнинг маконларидан қазиб олинган ҳар хил буюмлар, меҳнат қуроллари, ибтидоий одамлар ов қилган ҳайвонларнинг суяклари ўрганилган.

1925 йилда Африкада австралопитек (лотинча "Аустралис" — жанубий, "питекос" — маймун) деган ном берилган одамсимон маймуннинг суяк қолдиқлари топилган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, австралопитек ва бошқа антропоидлар бир неча юз минг йиллар давомида шаклланиб, ҳозирги онгли одам (гомо сапиенс)га яқин бўлган.

Кейинги йилларда Африкада ўтказилган тадқиқотларга асосланиб, олимлар одамнинг ҳайвонот дунёсидан ажралиб чиқа бошлаш жараёни икки — уч, балки уч ярим миллион йил муқаддам рўй берган, деган фикрга келган-

лар. Чунончи, 1959—1960 йилларда Танганьика ўлкасидаги Олувай ғорида инглиз антропологи Луис Лики энг қадимги одамсимон махлуқнинг тошга айланган суяк қолдиқларини топган эди. Зинжантроп деб аталган бу маймунсимон одам (мия қутисининг ҳажми 530 см³) тахминан 1 миллион 750 минг йил муқаддам яшаган. Антропологларнинг фикрича, зинжантроп дарахдан тушиб, ердаги ҳаётга ўтган, тош ва ёғочдан оддий қурооллар яшаш қобилиятига эга бўлган ва асосан ўсимлик таомларини истеъмол қилган.

Зинжантроп топилган жойнинг яқинида кашф қилинган бошқа бир одамсимон мавжудоднинг суяги, унинг теваарагидаги тош қурооллар ва ҳайвонларнинг суяк қолдиқлари анча тараққий қилган ва тахминан икки миллион йил илгари яшаган махлуқларга оид эканлиги аниқланган. 1960—1970 йилларда Африканинг Хадар, Омо дарёси водийси ва Рудольф кўли бўйида топилган "ишбилармон одам" (гомо габилис) суяги қолдиқлари ва тош қуроолларини тадқиқ қилиб, улар тахминан 2—2,5 миллион йил муқаддам яшаган, деб фараз қиладилар.

Чинакам одамсимон махлуқларга, шубҳасиз, ўзи оддий ишлаб чиқариш қуроолларини ясай биладиган питекантроп (юнонча "питекос" — маймун, "антропос" — одам)ни киритиш мумкинлиги исботланган. Унинг қолдиқлари дастлаб голландиялик олим Эжен Дюбуа томонидан 1891—1892 йилларда Ява оролидаги Соло дарёси атрофида ўтказилган қазишмалар натижасида топилган. Тадқиқотчиларнинг аниқлашича, питекантропнинг мия ҳажми тахминан 940 см³ экан. Миясининг ҳажмига кўра питекантроп ҳозирги одам (мия ҳажми 1200—1500 см³) билан олдин ўтган одамсимон махлуқ (600 см³) ўртасида туради. Қазишмаларда топилган буюмларга қараганда, питекантроп энг оддий, кўпол тош қурооларни ишлаб чиққан, аммо оловни билмаган. Калла суягининг ички томонини тадқиқ қилиш натижасида питекантроп миясининг нутқни бошқарадиган қисми анча ривожланганлиги аниқланди, яъни улар гапира билганлар. Питекантропнинг асосий машғулоти теримчилик, емишли илдизларни йиғиш ва майда ҳайвонларни ов қилишдан иборат бўлиб, тахминан 900 минг йил муқаддам яшаган.

Энг қадимги одамлар тараққиётидаги кейинги босқични кўрсатувчи зўр кашфиётлардан бири 1927—1937 йиллар давомида Хитойнинг Пекин шаҳри яқинида топилган синантроп ("хитой одами") ҳисобланади. Қазилмалар натижасида 40 га яқин эркак, хотин, қари-ёш одамларнинг суяк қолдиқларининг топилиши синантропнинг тўлиқ қиёфасини тиклашга имкон берди. Ташқи кўринишидан питекантропга ўхшашроқ бўлса-да, унинг мия ҳажми 850-1300 см³ орасида, яъни ҳозирги одамлар миясига яқинлашган. Синантроплар оқтош (кварц) ва чақмоқ тошдан қуроллар ясаганлар, кийик, ёввойи от, антилопа каби ҳайвонларни овлаганлар, оловдан фойдалана билганлар. Ниҳоятда қалин кул қатламларига (кул қатлами баъзан 6 метргача боради) қараганда чўғни ўчирмасдан узоқ сақлаганлар, яъни олов чиқаришни билмаганлар. Синантроп типидagi одамлар Европада ҳам топилган. Бундай одамларнинг суяги 1907 йилда Германиянинг Гейдельберг шаҳри яқинида топилган. Синантроп ва гейдельберг одамлари оловдан фойдаланишгани учун анча бақувват бўлишган.

Кейинги ўн йилликларда Марказий Осиёда ўтказилган археологик тадқиқотлар бу ҳудудда ҳам одамзотнинг дастлабки маконлари илк тош даврида — милоддан аввалги тахминан бир миллион икки юз минг йиллар муқаддам мавжуд бўлганлигини тасдиқлайди. Фарғона водийси Селунгур ғорида ёш боланинг елка суяги ва кишиларнинг тишлари топилган. Шунинг учун ҳам қадимги аждодларимиз фанда фарғонантроплар деб номланган.

Инсоният тарихининг кейинги босқичида ишлаб чиқариш фаолияти кенгайиши билан инсон тафаккурида мавҳум тушунчалар куртак ота бошлайди, дастлабки диний тасаввурларнинг айрим белгилари пайдо бўлади. 1856 йилда Германиянинг Дюссельдорф шаҳри яқинидаги Неандерталь водийсида ер қазил ишлари вақтида тахминан 150-85 минг йиллар муқаддам яшаган қадимги одам суяқларининг қолдиқлари топилган эди. Неандерталь деб аталган бу одамнинг суяк қолдиқлари ва яшаган маконлари кейинчалик жуда кўп жойларда учратилди. Неандерталь маконлари Франция, Фаластин, Англия, Испания, Чехословакия, Африка ва Жанубий Осиёда ҳам мавжуд эди. Неандерталь суяги ва маданияти қолдиқлари

археолог Г.А.Бонч-Осмоловский томонидан 1924 йилда Қримдаги Қийик-куба ғорида ва Жанубий Ўзбекистоннинг (Сурхондарё вилояти) Тешиктош ғорида 1938 йили атоқли тадқиқотчи А.П.Окладников томонидан топилди. Илк тош асри маконлари ва манзиллари Тожикистон, Туркменистон, Қирғизистон, Ўзбекистон ва Жанубий Қозоғистонда кўплаб учратилган. Бу ерга одамлар тахминан бир миллион йиллар муқаддам келиб жойлашган. Жуда кенг ҳудудга тарқалган неандерталь одамлари, гарчи бир-биридан (табиий шароитга қараб) меҳнат фаолияти, маънавий маданияти, баъзан антропологик тузилишига кўра фарқ қилса ҳам, буларнинг ҳаммаси бир одамнинг туридир.

Диний тасаввурлар киши онгида бировнинг буйруғи билан бирданига пайдо бўлиб қолмайди. Бу мураккаб жараён ниҳоятда узоқ даврлар давомида муайян тарихий шароитда намоён бўлади. Шунинг учун ҳам неандерталь маданиятига оид гуруҳларнинг баъзи бирлари динни мутлақо билмаганлар, баъзиларида диний тасаввурлар энди куртак ота бошлаган. Олимлар орасида мазкур масалада ҳамон тортишувлар мавжуд. Неандерталь одамнинг суяк қолдиқлари ва у ишлатган бошқа топилмаларнинг кўплиги туфайли унинг антропологик тузилиши ва моддий маданияти анча тўлиқ тикланган. Неандерталь кишиси умуман ҳозирги замон одамига яқин: унинг бўйи 150-165 сантиметр, гавдалироқ, қадди анча тик, кўз косаси устидаги қабарик йўқолган, пешона текисланиб ияк пайдо бўлган, миянинг ривожланиши натижасида бош суяк ҳажми катталашган. У ғорларда яшаган, оловдан фойдаланиш ва олов чиқаришни билган, нисбатан мураккаб тош қуроллари, уй-жой ва буюмлар ясаган. Бу даврда тил ва тафаккур ҳам коллектив равишда олиб борилаётган меҳнат билан бевосита боғлиқ ҳолда ривожланади. Меҳнат жараёнида кузатиш ва тажриба асосида муайян хулосалар, тушунча ва тасаввурлар, яъни мантиқий тафаккур пайдо бўла бошлайди. Мантиқий тафаккурсиз такомиллашган меҳнат қуролларини яратиш мумкин эмас эди. Учи ўткирланган тошлар учига ўткир қиррали тош ўрнатилган найзалар ва суяқдан ясалган ҳар хил ўткир учли майда қуролларнинг топилиши бу даврда инсон тафаккурининг ўсганлигидан далолат беради.

Неандерталь маконларидан одатда йирик ҳайвонларнинг, кўпинча мамонтнинг, сўнгра каркидон, ғор айиғи, шимол буғуси, ёввойи от ва бошқа ҳайвонларнинг суяклари кўп миқдорда топилган. Бу ерда кўпинча гулхан қолдиқлари ҳам учрайди. Неандерталь одамларнинг турмуши ниҳоятда оғир кечган. Улар ўзларининг тош, суяк ва ёғочдан ясалган қўпол қуроллари билан даҳшатли табиат кучлари олдида ожиз эдилар. Уларнинг умри қисқа бўлган. Археологик тадқиқотларга кўра, неандерталь эркакларнинг умри ўртача 30 ёшдан ошмаганлиги, хотинлар эса ундан ҳам кам яшаганлиги аниқланган. Албатта, неандерталь одам ижобий билимлар билан бир қаторда "табиатга қарши курашишдаги ожизлигидан" бир қатор нотўғри, хаёлий тасаввурлар яратиши ҳам мумкин бўлган. Балки шундай тасаввурлар асосида баъзи неандерталь маконларида ўликларни муайян бир тартибда кўмгандирлар. Шунга асосланиб, айрим олимлар, неандерталь одамларда дастлабки диний эътиқод пайдо бўла бошлаган, деган фикрга келганлар.

Бундай мулоҳазаларнинг пайдо бўлишига иккита кашфиёт сабаб бўлди. Биринчиси — 1908 йилда Франциянинг Безер дарёси яқинидаги Ле Мустье ғоридан топилган жасад қолдиқлари. Жасад унча чуқур бўлмаган гўрга ўнг қўлини бошига ёстиқ қилиб, чап қўлини олдинга чўзган ҳолда кўмилган. Гўрда тошдан ясалган меҳнат қуроллари, ўтда куйдирилган ҳайвон суяклари ҳам топилган. Айрим олимларнинг фикрича, жасад қандайдир маросим асосида кўмилган: эҳтимол, ўша вақтда охират ва ўлмас жон тўғрисида баъзи бир ноаниқ тасаввурлар ҳам бўлган бўлиши мумкин. Демак, дастлабки диний тушунчалар неандерталь яшаган даврда, яъни 150-100 минг йиллар муқаддам пайдо бўлган, деб фараз қилинади.

Иккинчи археологик кашфиёт — жанубий Ўзбекистондаги Тешиктош ғорида кўмилган 8-10 яшар неандерталь бола жасадининг суяклари ва бошқа топилмалар. Бу маконда ҳам жасад муайян ҳолатда дафн қилинган, ўликнинг бош суяги теварагида эчки шохлари ерга тиқилган, қисқа муддат ёқилган олов изи мавжуд. Балки олов ибодат билан боғлиқ маросим ўтказиш мақсадида ёқилгандир. Ле Мустье ва Тешиктошда кўмилган жасад букла-

ниб, ёнбошлаб ухлаётган кишини эслатади. Унинг оёқ-қўли боғланган бўлиши ҳам мумкин. Мазкур кўмиш маросими айрим қолоқ халқларда ҳозиргача сақланиб келган. Масалан, Янги Гвинея папуаслари ўлик қайтиб келиб уруғдошларига зарар етказмасин, деб жасаднинг қўл-оёғини боғлаб дафн қиладилар.

Археологик тадқиқотлар натижасида неандерталь одамларнинг айрим гуруҳларида овчилик билан боғлиқ баъзи магик тасаввурлар бўлганлиги ҳам аниқланди. Швейцариянинг Драхенлох ғорида, Германиянинг Петерехел ғорида айиқ бош суяклари муайян тартибда жойлаштирилган омборлар топилган. Олимлар айрим шимолий халқларда ҳозиргача сақланиб келаётган айиқ ибодати маросимларига қиёсан, неандерталликларда ҳам мазкур тасаввурлар мавжуд бўлгандир, деб фараз қиладилар. Ғорларда истиқомат қилган ибтидоий кишиларда айиқ суяқларини махсус жойларда сақлаш бу ҳайвонларнинг кўпайишига ёрдам беради, деган тасаввур бўлган бўлиши мумкин. Неандерталь овчилари ҳар муваффақиятли овдан сўнг айиқнинг бош суяқларини махсус тош шкафларига тахлаб қўйиб, айрим маросимлар ҳам ўтказганлар.

Болқон ярим оролининг шимоли-ғарбий қисмидаги ғорларда жойлашган илгари унча маълум бўлмаган Крапина шаҳарчасининг номи ўтган асрнинг охирида илм оламида машҳур бўлган эди. Бу ерда археологик қазималар ўтказилганда учинчи ва тўртинчи маданий қатламда 300 га яқин неандерталь одам суягининг бўлаклари топилган. Кейинчалик, 1905 йилда яна 200 дан ошиқ одамнинг суяк қолдиқлари, тош қуроллари ва ҳайвон суяқлари гулхан ёнган жойдан топилган. Шуниси қизиқки, топилган одам суяқларининг бир қисми майдаланган ва куйдирилган. Кашфиётчилар бу ерда макон қилган неандерталликлар тўдаси одамхўрлик (каннибализм) билан ҳам шуғулланганлар, деган фикрга келганлар. Улар одам гўштини гулханда пишириб, бош суягини янчиб, миясини "деликатес" сифатида истеъмол қилганлар. Бундай ваҳшийлик Европанинг бошқа ерида учрамайди. Осиёда эса Ява оролида 1931—1932 йилларда ўтказилган қазималарда одамнинг 12 та миясиз бош суяги топилган, бу ҳам олимларни мазкур факт каннибализм билан боғлиқ маросим қолдиқларидир, деган фикрга олиб келган.

Илк палеолит даврининг охирларига келиб, тахминан 70 минг йиллар муқаддам, неандерталь маконларида ҳаёт сўна бошлайди. Бу даврдан бошлаб ҳозирги замон кишилари типигадаги одамларнинг шаклланиши, яъни антропогенез жараёни ниҳоясига етиб, инсоният тарихида яна бир муҳим ҳодиса — ирқлар пайдо бўла бошлайди. Ўтган аср охирларида Вазера дарёси воҳаси (Франция)даги КроМаньон ғорида ва Италиядаги Гримальди ғорида топилган янги одамнинг типик вакиллариининг суяк қолдиқлари бунга яққол мисол бўла олади. Скелет ва бош суякларининг умумий тузилиши жиҳатдан кроманьон билан гримальди одами ўзаро ўхшаш бўлса ҳам, уларнинг ҳар қайсиси ўзига хос жисмоний хусусиятларга эга бўлган. Бундай маконлар Европанинг анча қисмида, шу жумладан, собиқ иттифоқ ҳудудида ҳам жуда кўп топилган. Тарихга кроманьон номи билан кирган бу одамлар неандерталликларга нисбатан анча тараққий этган, ундан кўп жиҳатдан фарқ қилган ва ўзининг барча жисмоний белгилари билан типик гомо сапиенс ("онгли одам") вакили эканлиги аниқланган. Унинг бўйи баланд (180смга яқин), мускули кучли, гавдаси тик, кўз косаси устида қабарик йўқ, пешонаси тўғри, ияги олдинга чиққан ва бош суяги қутисининг ҳажми катта (тахминан 1560 см³). Гримальди одамда бир оз негроид белгилари бор.

Кроманьонларнинг моддий маданиятида ҳам анча юксалишлар рўй берган. Даставвал тош қуроллар такомиллашган, илгари кенг тарқалган жуда оддий парчалаш ёки синдириб олиш усули билан бирга, тош қуролга анча аниқ ва муфассал шакллар берувчи қисиб синдириш усули кенг қўлланилган, суяк ва тош қуролларнинг баъзи бирлари ёғочга ўрнатилган. Бир неча қисмдан ясалган қуролларнинг пайдо бўлиши, ҳар хил буюмларнинг кўп миқдорда топилиши ибтидоий техниканинг тараққий қилганлигидан, инсон тафаккурининг анча ривожланганлигидан дарак беради. Кроманьон маконларида илгариги умумий икки хусусиятга эга бўлган мустье даврига оид тош қурол турлари ўрнида бир неча хил ва ихтисослашган қуроллар тўпламини, аввалдан ишлаб келинган оғир тош кескичдан ташқари, тош пичоқ, найза ва найзачалар, турли хил кескичлар, қирғичлар, суякдан ясалган

бигиз игналар ва қармоқни учратамиз. Баъзан муайян турдаги ҳайвонларнинг — мамонт, ёввойи от, шимол буғуси каби йирик жониворлар суякларининг жуда кўп (баъзан минггача етади) топилиши бу даврда одамлар кўпчилик бўлиб овлашга ўрганганлигидан далолат беради. Шубҳасиз, улар қурол ишлатишдан ташқари ўраб олиб, қувиб қамаш, тузоқ қўйиш каби такомиллашган ов усуллари билан ҳам кенг фойдаланганлар.

Демак, одамлар овчилик билан шуғулланиб, аста-секин ўтроқликка ўта бошлаган. Энди улар ғорларда эмас, балки қоялар билан тўсилган очиқ майдонларда истиқомат қила бошлаган. Доимий тураржойларнинг пайдо бўлиши ҳар хил чайла ва ертўлаларнинг келиб чиқишига сабаб бўлди. Россия ва Марказий Осиёда кўп топилган палеолит даври маконларида атрофи тошлар билан мустаҳкамланган, шоҳлар ва терилар билан ёпилган конус шаклидаги ярим ертўлаларда фақат гулханларнинг қолдиқларигина эмас, ўчоқ ва печкаларнинг излари ҳам учрайди. Нина бигизларнинг топилиши бу даврда кийим-кечак ва тикувчилик юзага келганлигидан дарак беради. Қазилмаларда топилган жуда кўп тасвирий санъат намуналари, безак буюмлари бу даврда инсон тафаккурининг анча ривожланганлигини, мавҳум тасаввурларнинг пайдо бўлганлигини кўрсатади.

Ниҳоятда кенг ҳудудда кашф қилинган кроманьон маданияти тахминан 40-20 минг йиллар муқаддам ибтидоий жамиятнинг мустаҳкам шакли — уруғчилик тузуми пайдо бўлганлигидан дарак берибгина қолмай, мана шу даврда яшаган одамларда дастлабки диний эътиқод ҳам шакллана бошлаганлигини аниқ тасдиқлайди. Кроманьон одамлари жасадларини ҳар хил тартибда кўмганлар, баъзан ўзлари турган жойга дафн қилиб кўчиб кетганлар, баъзан куйдирганлар. Ўлик махсус қазилган гўрларга букланган ҳолда, баъзан оёқ-қўлини боғлаб, жасаднинг ўзини ёки калласини қизил рангга бўяб кўмишган. Гўрга ҳар хил буюмлар: безаклар, тош қуроллар, таомлар қўйилган. Баъзан жасадни оғир тошлар билан бостириб кўмганлар. Қазилмаларда топилган ҳар хил ҳайкалчалар, ғор деворларига ясалган ғалати фигуралар, ҳайвон шаклида ниқобланган овчилар, қандайдир ўйинлар тасвири муайян

диний ва магик тасаввурлар мавжудлигидан дарак беради. Тасвирий санъат асарлари ичида сеҳргарлик маросимини адо этаётган, ҳайвон терисидан тикилган кийим кийган жодугарларнинг расмлари, ярим одам, ярим ҳайвон шаклидаги махлуқларнинг тасвирлари, шубҳасиз, диний эътиқод маънавий маданиятда ҳам ўрин олганлигини ва унинг ижтимоий онг шаклига кираётганлигини кўрсатади. Диний мазмундаги тасвирий санъатнинг айрим намуналари Испания, Франция ва Саҳройи Кабир (Африка)даги қоя тошларда, Сибирь, Карелия, Ўзбекистоннинг кўп жойларида ҳозиргача сақланиб келган.

Кейинги босқич — неолит (янги тош асри) даврида инсоният тарихида жиддий ўзгаришлар рўй беради. Европа ва Яқин Шарқнинг кўп қисмида деҳқончилик ва чорвачилик пайдо бўлади. Жамоа ички ҳаётида тенгсизлик вужудга келади, аммо ижтимоий табақаланиш сезилмайди. Ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари анча ривожланади. Буларнинг ҳаммаси ижтимоий онг шакллари, шу жумладан диний тасаввурларда ҳам ўз аксини топади. Дафн қилиш маросимлари дин билан боғлиқ эканлиги шубҳасиз. Қазилиб текширилган неолит гўристонларида ҳар хил маиший буюмлар, қурол-аслаҳа, овқат солинган идишлар ва ранг-баранг безаклар учрайди. Демак, кишиларда нариги дунё, охират тўғрисидаги тасаввурлар анча шаклланган.

Шундай қилиб, археологик кашфиётлар туфайли диннинг қайси вақтларда пайдо бўлганлиги, унинг илк шакллари тўғрисида баъзи маълумотларга эга бўламиз. Аммо тилсиз археологик материаллар ниҳоятда кам ва сийрак, уларни гапиртириш ва тўлдириш учун этнографик маълумотларга мурожаат қилишга тўғри келади. Диннинг илк тарихи ва шакллари тўғрисидаги ниҳоятда бой ва хилма-хил фактик материаллар қолоқ халқ ва элатларни этнографик жиҳатдан ўрганиш натижасида қўлга киритилган.

Тотемизм. Юқорида қайд қилганимиздек, кейинги бир — икки аср давомида фанда қилинган ажойиб кашфиётлар туфайли диннинг илк шакллари бундан 30-40 минг, балки юз минг йиллар муқаддам келиб чиққанлиги исботланибгина қолмай, ҳатто ҳозирги даврда яшаётган

айрим қолоқ халқлар турмушида уларнинг ҳамон сақланиб келаётганлиги аниқланганди.

Атоқли диншунос олим С.А.Токарев таклиф қилган таснифга кўра, ибтидоий диннинг энг қадимги шакллари-дан бири тотемизм бўлиб, у юқори палеолит, яъни илк уруғчилик жамияти даврида пайдо бўлган. "Тотем" ёки "ототем" аслида Шимолий Америкада яшовчи туб аҳолининг алгонкин қабила тилидан олинган сўз бўлиб, "унинг уруғи" деган маънони англатади. Тотемизм тушунчаси айрим шахснинг ёки бир гуруҳ кишиларнинг, уруғ ёки қабиланинг кўпинча қандайдир бир ҳайвон ёки ўсимлик билан, баъзан жонсиз моддий буюм ёки табиат ҳодисалари билан ғайритабиий яқинлиги, ҳатто қон-қариндошлик алоқаси бор деган эътиқодни англатади. Бу динга сифинувчилар ўзи ёки уруғдошларининг барча аъзоларини муайян ҳайвон, ўсимлик ва бошқа бир нарсадан келиб чиққан, деган тасаввурга таянади. Масалан, денгиз қирғоқларида яшовчи австралия қабилаларининг 60 фоизи тотемлари балиқ ва денгиз ҳайвонларидан иборат. Деҳқончилик билан шуғулланаётган меланезия ва полинезияликларда тотемистик тасаввурлар кам сақланган. Этнограф А.М.Золотаревнинг таърифича, "тотемизм қариндошлик муносабатларини диний англашнинг дастлабки шаклидир".

Агар уруғ ўзини бир тотемдан келиб чиққан деб ҳисобласа, шу уруғнинг барча аъзолари тотемни ўзининг қариндоши деб тасаввур қилган. Тотемизмнинг асл ватани ҳисобланган Австралияда, масалан, бир уруғ кенгуру тотемига тегишли бўлса, унинг аъзолари кенгуруни "бу менинг акам", "менинг отам" ёки "биродарим", деб таърифлайди. Австралияликларда ҳар бир қабила бир неча тотем гуруҳларга ёки уруғларга (10 тадан 30 тагача) бўлинади ва тотем номи билан, масалан, туякуш уруғи, илон уруғи, бургут уруғи, қурбақа уруғи деб аталади. Уруғ аъзоларига тотем ҳисобланган ҳайвон ёки ўсимликни ўлдириш ёки нобуд қилиш ёки таомга ишлатиш ман қилинган. Бу одатга табу дейилади. Кейинчалик бу тақиқлар аста-секин йўқола боради ва тотемнинг фақат баъзи бир қисмларини (қалласи, буйраги ёки жигарини) истеъмол қилиш тақиқланади. Тотем ҳайвонни сўйиш вақтида ундан узр сўраганлар, гуноҳини соқит қилишга уринганлар. Шу муносабат билан ҳар хил

хурофий маросимлар ўтказилган. Бу маросимларда қон чиқариш, танани тош билан суйкалаш, ёғ суртиш ёхуд сариқ ёки қизил охра билан бўяш, ҳар хил дуолар ўқиш каби магик (сеҳрли) иримларга риоя қилинган. Ибтидоий мифологияда ҳам қабила аъзоларининг пайдо бўлиши маълум бир ҳайвонга, табиат ҳодисасига ва бошқаларга боғланади. Бундай афсонанинг кейинги вариантларида одамни қандайдир бир тотем ҳайвон ердан, лойдан ва бошқа нарсалардан ўзига ўхшатиб ясаган, деб исботланади.

Мазкур тасаввурлар илк уруғчилик жамиятида қарор топган қон-қариндошлик муносабатларининг моҳиятини тушунмаслик натижасида пайдо бўлган. Тадқиқотчилар (Леви-Брюль, Д.Е.Хайтун, С.А.Токарев) Европадаги фор деворларига ясалган илк палеолит даврига оид "буғуодам" ва ҳар хил ҳайвон шаклида ниқобланган, ўйинга тушаётган кишиларнинг тасвири муайян тотемистик аجدодларнинг образлари, ўйинлари эса қандайдир диний маросимлар билан боғлиқ дея фараз қиладилар. Ибтидоий одам ўзини табиатдан ажратмаган, ўзини табиат кучлари ва ҳодисалари билан айнан бир нарса деб, ўзи ва уни ўраб олган борлиқ орасида қон-қариндошлик мавжуд деб тасаввур қилган. Шунинг учун ҳам ибтидоий овчи жамоаларининг турмуш шароити онгсиз, фантастик равишда тотемистик дин формасида намоён бўлади.

Анча мураккаб уруғ-қабилавий тузумга ўтиш жараёнида бундай тасаввурлар аста-секин инқирозга учрайди ва йўқола боради. Лекин унинг қолдиқлари узоқ даврларгача сақланиб келади. Тотемистик тасаввурлар Океания халқларининг кўпчилигида, Африка, Шимолий ва Жанубий Америка халқларида, Россиянинг асосан Сибирь халқларида сўнгги давргача сарқит сифатида сақланган. Тотемизм элементларини ҳатто жаҳон динларида ҳам учратамиз. Худо образини яратувчини ота (парвардигор) деб билиш, айрим ҳайвонларни ёки буюмларни ҳалол ва ҳаромга ажратиш, христиан динидаги причащение маросимида махсус нон пишириб, нонни худонинг жисми, винони худонинг қони деб истеъмол қилиш ана шундай сарқитлардандир. Айрим тотемистик элементларни Ўрта Осиё халқларининг урф-одатларида ҳам учратиш мумкин. Отга сифиниш ва унинг гўштини истеъмол

қилишдаги айрим иримлар, муқаддас ҳисобланган баъзи ҳайвон ва қушларнинг суяк қисми, тирноғи, пати ва ҳоказоларни тумор шаклида ишлатиш кабиларни асли тотемистик тасаввурларнинг қолдиқлари эканлигини тадқиқотчилар қайд қилганлар.

Фетишизм. Африка ва қисман Австралия халқларининг кўпчилигида, Ғарбий Африканинг негр қабилаларида ҳар хил жонсиз буюмларга сиғиниш кенг тарқалган. Бундай диний тасаввурлар фанда фетишизм (португал тилида — "фейтишо" — тумор, сеҳрланган буюм, деган маънони англатади) деб аталиб, энг қадимги ибтидоий дин шаклидан бири ҳисобланади. Фетишизм ниҳоятда хилма-хил шаклда намоён бўлади ва дин тараққиётининг барча поғоналарида ибодатнинг муҳим қисми сифатида дастлабки оддий динлардан то ҳозирги мураккаб дунё динларигача ҳаммасида учрайди. Аммо қайси даврда ва қандай формада намоён бўлмасин, фетишизмнинг моҳияти бир: даҳшатли табиат кучлари олдида ожизлик қилган одам хурофий кўрқинч туйғулари асосида қандайдир ғайритабиий кучдан мадад кутади, унинг ҳимоясига умид боғлайди.

Албатта, ибтидоий кишилар моддий имкониятларининг чекланганлиги, ишлаб чиқаришнинг жуда паст ривожланганлиги, меҳнат қуроолларининг камлиги, маънавий қашшоқлик ва билимнинг пастлиги одамни табиат кучлари олдида ожиз қилган, амалий фаолиятда қатор нотўғри хаёлий тасаввурларни, шу жумладан фетишизмни пайдо этган асосий сабабдир. Фетиш, одатда, хурофотга берилган кишини жуда ҳайратда қолдирган ҳар қандай буюм — тош, ёғоч, ҳайвон ёки дарахтнинг бир қисми ва бошқа нарсалардан ташкил топган. Ибтидоий одамлар мазкур буюм — фетишларнинг мўъжизали ва ўзларининг ҳаётига таъсир қилиш қобилиятига эга эканлигига ишонганлар, ундан мадад ва ёрдам кутганлар. Кўп африкалик овчилар омад келтирадиган буюм (фетиш)сиз овни бошламаганлар ёки саёҳатга чиққанда кишини ҳаяжонга солган фетиш унинг йўлдоши бўлган. Ўтган асрда бир африка жодугари 20 мингга яқин фетиш тўплаган. Унинг айтишича, ўтган аждодлардан қолган мазкур буюмлар ўз вақтида омад келтирган.

Ҳозирги замондаги барча динларда ҳам фетишизм элементлари сақланиб қолган. Христианликда қотиб қолган мурдаларга авлиё деб сиғиниш ва икона (худо тасвири)га чўқиниш, айрим диндор кишиларнинг "муқаддас" дарахт ва тошлар, авлиё-анбиёларга сиғиниши, ҳар хил тумор ва дуолардан мадад исташи, шунингдек, буддизмда санам, бут ва бошқа буюмларни муқаддаслаштириш кабилар ҳам фетишизм билан боғлиқ тасаввурлар эканлиги исботланган.

Магия. Тотемистик тасаввурлар ва фетишизм билан боғлиқ, ниҳоятда кенг тарқалган ибтидоий динларнинг яна бир тури магия (сеҳргарлик) уруғчилик тузуми даврида муҳим роль ўйнаган. Сеҳргарлик ибтидоий одамларнинг машаққатли оғир ҳаётини нотўғри, сохта йўл билан бўлса-да енгиллаштиришга ёки ёвузликнинг олдини олишга қаратилган тасаввурлардир. Магия ёлғон ва кўзга кўринмайдиган сеҳрли алоқа ва таъсирларнинг табиатда мавжудлигига ишонтириш, айрим ҳолларда одам билан табиат орасидаги муносабатларга ҳам ўзаро таъсир ўтказиш, бир одамнинг иккинчи бир шахсга таъсир қила билиш қобилиятига эга эканлигини уқтиришдан иборат диний эътиқоддир.

Бундай эътиқод асосида ибтидоий одамлар муайян усул ва воситалар орқали табиатга ва бошқа одамларга ўзи истаганича фойда ёки зарар етказиши мумкин, деган тushунча ҳосил қилганлар. Иккинчи томондан, шу эътиқоддан келиб чиқадиган тегишли ҳаракатлар сеҳргар шахс ёки гуруҳ орқали амалга оширилган. Оқибатда ибтидоий диннинг бу икки хусусияти ривожлана бориб, сеҳргарлик кучига ишониш эътиқодга, махсус мақсаддаги турли ҳаракатлар ибодатга айланади.

Сеҳргарлик йўли билан кўпинча хавф-хатардан сақланиш ёки душманга зарар етказиш мақсадида узоқ масофадан бўлса-да, жисмоний ҳам, ножисмоний ҳам таъсир ўтказишга ҳаракат қилинган. Магия кучига эътиқод шунча зўр бўлганки, ибтидоий одам душман томонидан ўзига қарши қандайдир сеҳргарлик ҳаракатлари қилинганлигини билиб қолса, сеҳргарликка ишонганидан ўзини ўзи ўлимга гирифтор қилганлиги тўғрисида баъзи этнографик маълумотларни учратиш мумкин. Ибтидоий одамларнинг

сеҳргарлик кучига ишончи уларга касаллик, ўлим ва бошқа ҳақиқий сабаби номаълум ҳодисаларни ўзича тушунтириб ҳам беради. Буюм ва ҳодисаларнинг афсонавий кучга эга эканлигига ишониш бахт келтирувчи ёки балодан сақловчи ҳар хил тумор ва тилсимларнинг пайдо бўлишига, яхшилик ва ёмонликдан иборат турли ирим ва ҳаракатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлган. Бирор кишига қарши қилинаётган хатти-ҳаракатда ўша шахсга тегишли бўлган нарсалар (унинг сочи, тирноғи, кийими ва ҳоказолар) устида афсун қилиш, масалан, куйдириш ва бошқа иримлар жуда самарали натижа беради деб ҳисобланган. Шунинг учун ҳозиргача айрим хурофотга берилган кишилар ўзларининг сочлари ёки тирноқларини ҳеч вақт ташламайдилар, балки муайян жойда яширин сақлайдилар.

Сеҳргарлик билан табиий ҳодисаларни ўзига бўйсундириш мақсадида ўтказиладиган хатти-ҳаракатлар шу кунгача сақланиб келган. Сеҳргарлик эътиқоди ибтидоий даврда пайдо бўлиб, муҳим элемент сифатида барча динларга кирган. Ҳозирги руҳонийлар қадимги сеҳргарлик усулларидан кенг фойдаланадилар. Масалан, христиан динидаги чўқинтириш ибодати шайтонни ҳайдаш, зарарли руҳлардан сақланиш мақсадида ўтказиладиган ҳар хил магик хатти-ҳаракатлардан иборат. Барча динлардаги дуо, фотиҳа ўқишлар ҳам аслида сўзнинг сеҳргарлик кучига эга эканлигига ишониш билан боғлиқ эътиқоддир.

С.А.Токаревнинг таснифига кўра, сеҳргар мақсадига кўра куйидаги магия турлари фарқланади: даволаш, ёмон ёки ёвузликдан кўриклаш, жинсий таъсир (мафтун қилдириш ёки совутиш), зарар етказиш, ҳарбий мақсадларга қаратилган сеҳргарлик, касб-ҳунар (овчилик, балиқчилик, чорвачилик, деҳқончилик ва ҳоказо), метеорологик (об-ҳавога таъсир қилиш) мақсадларида ўтказиладиган сеҳргарликлар. Масалан, даволаш сеҳргарлиги муайян иримлар, хатти-ҳаракатлар, жоду қилиш, аврашлар ва кейинчалик пайдо бўлган дуо ўқишлар орқали кишини касалдан ёки ўлимдан қутқариш мақсадида ўтказилган. Дастлаб ибтидоий одам ўз "билимига" ва имкониятига чуқур ишонган ҳолда сеҳргарлик билан шуғулланган. Масалан, ҳар бир австралиялик овга чиқиш олдидан ўтказиладиган магик ҳаракатларининг овда натижа беришига ҳеч шубҳа қилмаган.

Аммо тажриба ортиши ва амалий билимлар тўпланиши билан киши ўз нодонлигини ва ожизлигини англай бошлайди. Шу билан бирга одамда кўзга кўринмайдиган, унга бўйсунмайдиган қандайдир илоҳий кучлар борлиги ҳақида тасаввурлар пайдо бўлади ва аста-секин шаклланади. Одам ҳамон ўша ғайритабиий, хаёлий тасаввурлар таъсири остида қолган ҳолда шу кучларни ҳам ўзига итоат эттиришга ҳаракат қилади, сеҳргарлик маҳоратини оширишга, янги зўрроқ таъсир этувчи восита ва усулларни топишга уринади. Натижада уруғ жамоа аъзолари ичида зўр истеъдодли, сеҳргарлик сирларини ва воситаларини яхшироқ "биладиган" ва гўё кўзга кўринмайдиган ғайритабиий кучлар билан яқин бўлган алоҳида шахслар ажралиб чиққан. Бундай ўзига хос мутахассислар — жодугарлар, азайимхонлар, фолбинлар, дуохонлар, бахшилар ибтидоий диннинг ривожланишида ва такомиллашишида муҳим роль ўйнаганлар ва уруғчилик жамиятида катта ўринни эгаллаганлар.

Ҳатто ҳозирги илмий-техника тараққиёти замонида ҳам сеҳргарлик билан кишиларни даволаш, тақдирига таъсир қилиш мумкин деган тасаввурларга эга бўлган, фолбинлик, дуоғўйлик билан шуғулланувчи шахсларни учратамиз. АҚШда энг машҳур мунажжим Карл Райтер сайёралар орқали киши тақдирини олдиндан айтиб беришга, ҳар хил афсун ўқишга қодир эканлигини ҳар куни 369 газетада эълон қилади. Унинг маслаҳатига атоқли киноюлдузлар, миллионерлар ва ҳатто сиёсий арбоблар муҳтож. Райтернинг ўн мингдан ортиқ доимий мижози бор. Ҳозир Фарб мамлакатларида, шу жумладан АҚШда, магия, хиромантия, спиритизм, окультизм каби сеҳргарлик турларига қизиқиш оммавий тус олган. Миллионлаб америкаликлар ҳалиям "балодан сақловчи", "омад келтирувчи" сеҳрли куён оёғини олиб юради. Фарбий Германияда эса машиналарда тумор осийш шунчалик кенг тарқалганки, ҳукумат уни ман қилишга мажбур бўлган, чунки туморлар ҳайдовчига халақит бериб, аварияларга сабабчи бўлган. Калифорния университетининг профессори Нэнд ҳозирги инсоннинг диний эътиқоди, хурофий тасаввурлари ва нодонлигига оид луғат тузишга киришган. У хурофот ва нодонликка бағишланган 400 мингдан ошиқ мақола ва хабарлар тайёрлаган.

Тўй ва ўлим маросимида риюя қилинадиган кўп иримлар аслида сеҳргарлик билан боғлиқдир. Деярли барча соҳаларда турли магик ҳаракатлар амалга оширилган. Масалан, деҳқонлар қурғоқчилик йилларида ёмғир ёғдириш мақсадида ҳар хил диний маросимлар ўтказганлар. Ўзбеклар яшайдиган лалмикор ерларда сўнгги вақтларгача хомага ёки белкуракка хотин кишининг кийимини илиб, "сув хотин" деган сеҳргарлик маросими ўтказиб келинган. Аёл кийимини кўтариб, ҳовлима-ҳовли юриб: "Сув хотин, сувсиз хотин, ҳавони ёғдирган хотин, буғдойни бўлдириган хотин, элни тўйдирган хотин", деган ашулани айтиб келган кишиларга сув сепишган, баъзи инъом-эҳсонлар беришган. Баъзи жойларда ёмғир ёғдириш учун тошбақаларни тўнтариб қўйганлар, ҳосилни кўпайтириш учун сочларини ёйганлар. Ҳар хил касалликлардан, ёмон кўздан сақланиш учун болаларга ва бешикка тақиладиган тумор, мунчоқ ва ҳар хил безаклар ҳам ибтидоий сеҳргарлик тасаввурлари билан боғлиқ.

Айрим қишлоқларда томорқадаги тоқ, мевали дарахтлар ва экинларга кўз тегмасин деб қўй-қўчқорнинг шохи ёки калла суягини, тумор, исириқ ёки қора тўп тикон осиб қўйилганини учратиш мумкин. Деҳқончилик ва чорвачилик ишларида баъзан ҳар хил иримларга амал қилинади. Баъзи жойларда молларга касал тегмасин деб "Чўпон ота" га садақа қилиб, қўй-эчки атайдилар, молларга тумор осадилар, исириқ тутатадилар. Буларнинг ҳаммаси магия билан боғлиқ иримлардир. Даволаш магияси ёки дуохонлик асосида пайдо бўлган ва кейинчалик жаҳон динларида кенг тарқалган шифокор худодлар ёки авлиёлар, христиан динидаги крест (салб), ислом ва иудаизм динларида Қуръон ва Таврот сўзлари ёзилган ҳар хил туморлар дастлабки диний тушунчалардан ўтган бўлиб, диндор кишининг эътиқодига айланган.

Кейинчалик, табиатга тобе бўлган ибтидоий одамнинг меҳнат ва хўжалик тажрибаси, унинг табиат ва жамият кучлари ҳақидаги умумий тасаввурлари илоҳий тушунчалар ва иримларни касб этишга олиб келади. Фойдали ва зарарли, яхши ва ёмон, эзгу ва ёвуз кучлар таъсири остида одам ўзининг ожизлигини англаб, қўрқув туйғулари таъсирида ҳар хил йўллар билан барча табиат кучларини

хурматлашга, уларнинг "жаҳлини чиқармасликка", раҳмдил қилишга, ўз томонига оғдиришга ҳаракат қилади. Натижада эзгу ва ёвуз кучларга хайр-эҳсонлар бериш, қурбонлик қилиш каби маросимлар орқали табиатга сиғиниш пайдо бўлади. Тотемистик тасаввурлар янги тусга кириб, эндиликда тотем уруғининг алоҳида ҳомийси ва ҳимоясига айланади. Кейинги тараққиёт дин тарихида сеҳргарлик, сиғиниш ва ибодат сифатида, тотемизм эса одамга ҳомийлик қилувчи кучларни улуғлаш ва унга итоат қилиш сифатида ривожланади.

Анимизм. Ибтидоий диннинг табиатга сиғиниш ва итоатгўйлик шаклидаги тараққиёти илк дин шакллари-дан бири ҳисобланган анимизмнинг ривожланиши асосида рўй берган. Инглиз этнографи Эдуард Тэйлор томонидан киритилган бу ном (лотинча "анима" — "жон", "руҳ" дегани) ўз моҳияти жиҳатидан анча чекланган ва, Тэйлор таърифлаганидек, анимистик тушунча энг илк дин шакли ҳисобланмайди, чунки дин тараққиётининг дастлабки босқичида жон ҳақида одам алоҳида тасаввурга эга бўлмаган. Одамни ва барча табиатни "жон"лантириш ва "руҳ"лантириш ҳақидаги бир-биридан фарқ қилинмаган бошланғич тушунча иккига бўлинади. Дастлаб, жон ва таннинг алоҳидалиги ва жоннинг мустақил яшаши мумкинлиги тўғрисидаги оддий тасаввурлар пайдо бўлади. Ибтидоий одамлар ўз таналари тузилишини, киши ўлиши ва жасади билан боғлиқ ҳодисаларни тушуна олмай, жонни мавжуд бир нарса деб билиб, сояга, баъзан моддий буюмларга ўхшатиб тасаввур қилганлар. Баъзи халқлар (тасманияликлар, алгонкин, зулус, басурлар) да "жон" сўзи "соя" маъносини англатади. Қадимги яҳудийлар, араблар, папуасларда "жон" тушунчаси "қон" билан бир маънода ишлатилади. Ўзбек халқининг энг эски масалларидан бирида "қулнинг қони чиқса, жони чиқади", дейилади. Шубҳасиз, бу ибора ҳам ибтидоий анимистик тасаввурлар билан боғлиқ. Гренландия эскимослари тасавурида семиз одамларнинг жони семиз, ориқлариники ўзларига ўхшаш ориқ бўлар эмиш.

Жон ҳаётнинг тимсоли, унинг махсус жойи (жигар, юрак, кўз ва ҳ.к.) мавжуд, кишининг нафас олишдан тўхташи, яъни ўлиши билан унинг жони чиқиб, бошқа жойга

кўчиб кетади, деган тасаввурлар пайдо бўлган. Ибтидоий одамлар уйқуни жоннинг танани вақтинча ташлаб кетиши, тушни эса киши ухлаб ётганида бошқа узоқ жойдаги жонларнинг ёки ўлган кишиларнинг жони қайтиб келиб учраши, деб тушунганлар. Киши жони одам ўлгандан кейин бошқа ерга кўчиб, мустақил моҳиятга эга бўлиши (кейинчалик ҳар хил жин-арвоҳлар ва парилар мазкур тасаввурлар асосида пайдо бўлган), ўлик одамнинг жони ҳайвон танасига ўтиши мумкин, деган ишонч жуда кенг тарқалган тотемистик тасаввурлар билан боғлиқ. Бундай тасаввурлар айрим жойларда ҳозиргача сақланиб қолган. Масалан, ҳиндлар қорамолни ва умуман жониворларни ўлдиришни катта гуноҳ, деб ҳисоблайдилар, чунки уларнинг танида илгари ўтган аجدодларнинг жонлари жойлашган эмиш.

Анимистик дин тотемизм, магия ва табиатга сифиниш каби эътиқодларни ўзида мужассамлаштириб, барча буюмларни, табиат кучи ва ҳодисаларни жонлантиради. Шу билан бирга, ғайритабиий куч ва ҳодисалар ҳақидаги тасаввурлар ҳам ривожланади. Одам бу руҳларни ўзига яқинлаштириш учун уларга шакл берган, яъни муайян буюмлар (бут, фетиш, санамлар) яратган ва уларга сажда қилган. Арвоҳлар келиб сайр қиладиган айрим тўқайзор, чангалзор, тоғ ва ғорлар муқаддаслаштирилиб, бу жойларга сифинилган. Ўз навбатида киши ўлганидан кейин унинг танаси яшамайди, бироқ жони яшашда давом этади, деган тасаввурлар бир қатор ғояларни, шунингдек маросим ва урф-одатларни ҳам юзага келтирган. Арвоҳлар ғазабини келтирмаслик ва уларни хайрихоҳликка чақириш мақсадида ҳар хил қурбонлар берилган. Табиат кучларидан қўрққан айрим халқларда одамлар ҳам қурбон қилинган. Масалан, қадимги Перуда ҳар йили табиат руҳларига атаб ўн яшар ўғил ё қиз болалар қурбон қилинган. Этнографик маълумотларга кўра, Ўрта Осиёда асримиз бошларигача, тошқин вақтида қишлоқларни сув босиш хавфидан сақлаш имконияти бўлмаса, нодонликка берилган аждодларимиз энг сўнгги чорани кўришган: тўғон остига Турғун, Турсун ёки Тўхта исмли бир кишини тутиб келиб, қурбонлик деб тириклай сувга чўктириб юборишган.

Ўлим дастлаб ҳеч уйғонмайдиган уйқу деб тасаввур қилинган (ҳозиргача ишлатиладиган "мангу уйқуда ёт" де-

ган ибора ўша даврдан қолган) ва "ухлаганнинг" қавму қариндошлари унга ғамхўрлик қилиб, ҳар хил расм-русум ва иримларга риоя қила бошлашган. Жасаднинг чириб кетиш сабабларини тушуна олмаган ибтидоий одамлар — ўликни дафн қилишнинг турли-туман урф-одат ва шакллариини ўйлаб топганлар. Сўнгги даврларгача қолоқ халқларда куйидагича ибтидоий тарзда дафн қилишлар сақланиб келган: ўликка бир оз овқат тежами ва энг зарур буюмларни қолдириб, устини чала-чулпа ёпиб кетишган, кемага солиб денгизга оқизиб юборишган, ерга кўмишган, дарахт шохлари устига ёки "кўтарма"га чиқариб қўйишган (бу усул "очиқ ерга дафн этиш" деб аталади), куйдириб кулини совуришган ёки махсус идишда сақлашган, тутунда дудлаганлар ёки гўштдан тозаланган жасаднинг барча суякларини ёки бир қисмини сақлаганлар. Дастлаб якка, кейинчалик коллектив мозорлар пайдо бўлган. Ўртаосиёликларнинг қадимги аждодлари ҳам ўликларни турли тарзда дафн қилишган. Археологик кашфиётларга қараганда қадимги Хоразм, Суғдиёна ва Бақтриядаги ўтроқ аҳоли, даштли сак, массагет ва бошқа қабилалар ўликларни дастлаб овқат тежамлаб, зарур қурол ва буюмлар билан, ҳар хил усулда ерга кўмганлар, баъзан куйдирганлар, жасад суякларини махсус идиш (оссуарий)ларга солиб дафн қилганлар, сағана қуриб жойлаштирганлар.

Этнографик тадқиқотларга қараганда, дастлабки диний тасаввурлар мифология билан боғлиқ бўлиб, у диннинг бошланғич манбаи шаклида намоён бўлади. Шунинг учун ибтидоий жамиятнинг илк даврида жон тўғрисидаги тасаввурлар ҳар хил афсоналар билан чулганган. Масалан, австралиялик туб аҳоли жон ва руҳларни тўлиқ ажрата олмаган, уларда охират ҳақидаги тасаввурлар шакланмаган. Уларнинг фикрича, одам ўлиши билан жони ҳам ўлади. Нисбатан тараққий қилган қўшни меланезияликларда ғайритабиий кучлар тўғрисидаги тушунчалар анча такомиллашган, нариги дунё тўғрисидаги тасаввурлар пайдо бўлган. Янги Гвинея қабилаларида ўликларнинг жонлари одам шаклида Дигул дарёсининг қуйи оқимида ҳеч нарса ўсмайдиган ҳаётсиз ботқоқликларда истиқомат қилади, деган тасаввур мавжуд. Улар кечалари осмонга учиб, ўзларининг экин далаларига келиб, за-

рур озиқ-овқат ва ичимликлар олиб кетар, у ерда яшовчи ёш ўликлар ўйин-кулги ва маишатда кун кечирар, қарилари эса суяклари парчалангунча пальма дарахтига таяниб умр ўтказар эмиш. Океания оролларида яшовчи халқлар охират узоқда, денгизнинг ғарбий орқасидаги ороллarning бирида жойлашган деб тасаввур қилганлар. Сувга дафн қилиш (баъзан жасадни қайиққа солиб денгизга оқизиб юборганлар) шу тасаввур билан боғлиқ бўлса керак. Янги Каледония, Бисмарк архипелаги ва Маркиз оролларида яшовчи халқларда охират сув тагида жойлашган деган тасаввур бор, улар ҳам ўликни сувга дафн қилдилар. Баъзи муаллифларнинг фикрича, ўликни ерга ёки ғорга дафн қилиш расми охират ер тагида жойлашган деган тасаввурлардан келиб чиққан.

Кўп халқлар нариги дунёда ўликларнинг жонлари эгасининг тириклигидаги мавқеига қараб жойлашади, деб тасаввур қилганлар. Қабила одатларига риоя қилиб, одоб сақлаган кишиларнинг жонлари яхши жойларга тушар эмиш. Океания халқларининг кўпчилиги (Гавайя, Маркиз ороллари, Таити ва ҳоказолар)да уруғ, қабила раҳбарлари ўлгандан кейин уларнинг жонлари осмонга, оддий кишиларники — ер ёки сув тагига кўчади, деган тушунча бор. Кўп халқлардаги тушунчаларга кўра жонлар охиратда жавоб берармиш, уни махсус жондор ёки даҳшатли махлуқ эшик олдида кутиб олиб, тутган мавқеига қараб ичкарига ўтказар, ёмон бўлса еб қўяр эмиш.

Жаноза вақтида, маъракаларда амал қилинадиган жуда кўп иримлар, юқорида қайд қилинганидек, мозор бошига у-бу пишириб олиб бориш, авлиёларга қурбонлик аташ, домла-имом ва ювғичга бериладиган пул ва бошқа худойиларнинг ҳаммаси мархумнинг арвоҳини хурсанд қилиш мақсадида ўтказиладиган анимистик урф-одатлардир.

Ривожланган уруғчилик тузуми даврида жоннинг ўлмаслиги ва бошқа жойга кўчиб яшаш ғояси (кейинчалик, охират, дўзах ва жаннат тушунчалари ҳам шундан келиб чиққан ва жаҳон динлари ақидасига айланган), раҳбарни ёки аждодлар руҳини ҳурматлаш ва хотирлаш, жонларнинг гавдаланиши ва ўликдан қолган шахсий буюмларда яшашни давом эттириши, улар қандайдир моддий тасвирга ўтиб олиши мумкин деган тасаввурлар ва улар билан боғлиқ

ҳар хил маросимлар яна ҳам такомиллашади. Бу тасаввурлар асосида ҳаётлигида жамиятда салмоқли роль ўйнаган уруғ аъзолари, уруғ-қабила бошлиқлари, жасур жангчилар руҳини муқаддаслаштириш натижасида аждодларга сиғинишнинг мураккаб тури вужудга келади. Бундай аждодларнинг арвоҳи кўпинча ўзининг тирик қавм-қариндош ва уруғдошларининг ҳомийси ва ҳимоячиси ҳисобланган, уларнинг мазорлари эса кейинчалик авлиё-анбиёлар даражасига кўтарилган. Ўтган аждодлар арвоҳига сажда қилиш, уларни хотирлаш, табиатга ва табиат кучларига сиғиниш натижасида дунёнинг турли бурчагида муқаддас жойлар ва авлиёларнинг қабрлари вужудга келган.

Муқаддас жойлар. Шарқ мамлакатларининг кўпчилигида, шу жумладан Ўрта Осиёда кенг тарқалган анимистик тасаввурлар билан узвий боғланган авлиё-анбиё, "муқаддас" жойлар, табиат ва аждодларга сиғинишлар ибтидоий диннинг мураккаб шакли бўлиб, улар кейинчалик жаҳон динларининг таркибий қисмига айланган. Бизнинг ўлкамизда учрайдиган, одатда, "мазор" ёки "авлиё" номи билан донғи чиққан муқаддас жойлар турли замонларга тааллуқли бўлиб, ҳар хил диний тасаввурларни ўзида муҷассамлаштирган синкретик (аралаш, қурама) характердаги диний эътиқодлар билан боғлиқдир.

Мазор сўзининг ўзи аслида зиёратгоҳ маъносини англатади. Энг қадимги ибтидоий даврга оид табиат кучларига сиғиниш билан боғлиқ бўлган, ҳамма ёғига турли латталар осилган якка дарахтни ҳозиргача тоғли ерларда, баъзан чўл жойларда учратиш мумкин. Барча вилоятларда учрайдиган ғайритабiiий шаклдаги тоғ тешиги ва тошлар, ғалати қоялар ва ғорлар, шифобахш булоқлар ва кекса дарахтлар ҳам зиёратгоҳларга айланган. Масалан, Сурхондарё вилоятидаги "Чилон ота", "Чинор бобо", "Анжир ота", "Мурч бобо" каби авлиё дарахтлар ёки Бойсун тоғидаги "муқаддас" балиқли булоқлар, Фарғона водийсидаги "Тахти Шоҳимардон" ва анча масофага чўзилган ёриқ ғор, Ургутдаги катта мазор ҳисобланган бутун бир чинорзор, Қорақалпоғистондаги Султон Увайс тоғи этакларида жойлашган "муқаддас" тош қоялари, Бухородаги Лесак ҳовузи, Жалолободдаги "Чашма Айюб" номли иссиқ булоқ ва ҳоказолар табиатга сиғинишнинг ёрқин далилидир.

Аждодларга сиғиниш эътиқоди билан боғлиқ зиёратгоҳлар ичида машҳур тарихий шахслар ва йирик дин арбоблари номи билан аталган, кенг шуҳрат қозонган мазорлар билан бир қаторда айрим маҳаллий қишлоқ аҳолисининг зиёратгоҳи ҳисобланган кичик авлиёлар ёки номаълум мазорлар ҳам мавжуд. Илмий кузатишлар шуни кўрсатадики, авлиёларни зиёрат қилувчиларнинг бутун хатти-ҳаракати (қурбонлик сўйиш, ёғоч ёки дарахтларга латта осиш, дуо ўқитиш кабилар) да исломгача мавжуд бўлган ибтидоий фетишизм, анимизм, магия (сеҳргарлик), ҳатто табиат ва аждодларга сиғиниш каби диний эътиқодларнинг элементлари муҳим ўринни эгаллайди.

Уруғ жамоачилик муносабатларининг кейинги тараққиётида, матриархат (она уруғи) даврида дин табиатга сиғиниш йўлидан ривожланади. Бу даврда деҳқончилик, айниқса, ривож топади ва шу асосда Она-ерга, Куёшга, Ойга ва бошқа табиат ҳодисаларига сиғиниш кучаяди. Табиат кучлари ва айрим элементлар аёллар образи сифатида гавдаланади ва шунга мувофиқ руҳларнинг кўпчилиги аёллар номи билан аталади. Жамоада ва ҳўжаликда ҳукмронлик қилаётган аёллар диний масалаларда ҳам етакчи роль ўйнайди. Эркак ва аёллар ўртасидаги ижтимоий меҳнат тақсимоти туфайли шу босқичда ҳўжалик ва жамиятда аёллар мавқеининг кўтарилиши бунинг сабабидир. Лекин патриархал (ота уруғи) муносабатларнинг пайдо бўлиши аста-секин бутун жамият устқурмасида эркакларнинг ролини кўтарди. Натижада диний тасаввурларда ҳам ўзгаришлар рўй беради. Эркаклар образидаги худо ва руҳлар аёл руҳларни ва худоларни сиқиб чиқаради. Моногом патриархал оила пайдо бўлиши билан эрининг оиласига кўчиб ўтишга мажбур бўлган аёл дастлабки вақтларда ўз ибодатига риоя қилган, кейинчалик эрининг динига ўтган ва унинг худосига сиғинган. Бу даврда табиатга ва аждодларга сиғиниш яна ҳам ривожланади, оила жамоасининг ўсиши билан уруғ аъзолари ўз уйига, ўчоғига кўпроқ сиғина бошлайдилар, яъни "ўчоқ ибодати" кучаяди.

Ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларининг тараққиёти натижасида уруғ-жамоа тузуми емирила бошлайди ва жамият аста-секин табақаланиб, янги ижтимоий муносабатлар пайдо бўлади. Янги жами-

ишлаш техникасига эга эканлиги фанга маълумдир. Меланезия ороллариининг бирида ҳозирда ҳам қўлланилади-ган тошни пармалаб тешиш усули кузатувчанлик ва ихтирочиликнинг ажойиб намунасидир.

Ибтидоий техника тарихида олов ёндира билишнинг кашф этилиши ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлган инқилобий ҳодиса эди. Бу буюк кашфиётнинг инсон тафаккурининг ривожига таъсири энг муҳим аҳамиятга эга бўлди. Оловни ҳосил қилиш, уни сақлаш, кўчириш ва фойдаланиш каби муайян билимлар кузатиш ва тажриба асосида пайдо бўлган. Олов кашфиёти, даставвал, чақмоқ тошни ишлаш вақтида учкун чиқишини, ёғочни тарашлаш, рандалаш ёки арралаш вақтида иссиқликнинг пайдо бўлишини ҳамда ёниб кетишини кузатишнинг маҳсулидир. Олов чиқаришнинг мавжуд усуллари ҳам ишқалаш, пармалаш, арралаш, тошларни бир-бирига уришдан иборат. Турли-туман асбоблар билан олов чиқара билиш махсус малака ва зўр маҳорат талаб қилади. Немис тадқиқотчиси профессор Карл Вейлс ўз асарларидан бирида талабалар билан ўзи кузатиб таърифлаган усуллар асосида пармалаб олов чиқаришга бир неча марта уриниб кўрганини, барча куч ва уринишларга қарамай, ҳеч қандай натижа чиқаролмаганини ҳикоя қилади. Ваҳоланки, ибтидоий одамлар махсус асбоблар билан оловни бир неча секундда ҳосил қила билганлар.

Этнографик маълумотларга қараганда, илгари кўчманчи бўлган қозоқ, қирғиз ва туркман қабилалари орасида ҳам саводсиз, аммо ўз ватанининг ботаника ва зоологиясини асосли равишда эгаллаган, ҳайвон изларини яхши биладиган шахслар кўп бўлган. Моҳир туркман изчилари ҳаттоки ота ёки онанинг изини билса, болаларнинг изига қараб кимнинг боласи ўтганлигини айтиб бера олган. Агар у урғочи туянинг изини билиб олса, кейинчалик унинг бўталоқларининг изини ҳам билган, бўталоқнинг қайси туядан тарқалганини ҳам айтиб бера олган. Эскимослар ёғочдан бўрттирилган карта ясайдилар. Полинезияликлар эса энг кучли шамол ва денгиз оқимлари кўрсатилган қашишдан ясалган харитага эга бўлганлар. Австралияликлар бир жойдан иккинчи жойга кўчганда оёқлари билан қумга чизиқ ўтказадилар ва чизиқнинг учига ҳивич

тиқиб қўядилар. Чизиқнинг йўналиши ва унинг узунлиги шу гуруҳнинг қайси томонга ва қанча масофага кетганлигини кўрсатади. Бундай "сигналлар тили" ҳозирги замондаги барча қабилалар ва халқларда (айниқса Шимолий Американинг туб аҳолиси ва негрлар орасида) кенг тарқалган бўлиб, у дастлабки топографик билим куртакларидан дарак беради.

Энг қадимги даврлардан бошлаб Қуёш, Ой, юлдузлар компас ва соат вазифасини бажарган. Бир тадқиқотчининг образли ибораси билан айтганда, одамни ҳайвондан ажратадиган белгиларидан бири, унинг баъзан бошини кўтариб осмонга қарашининг асосий сабаби иш мавсумини юлдузларнинг ҳаракатлари ва сонлари ўзгаришига қараб белгилаш заруриятидир. Масалан, папуаслар Қуёшнинг юришига қараб ишни бошлаш ва тугатиш вақтини аниқлаганлар, Арабистонда яшовчи кучманчи қабилалар учун жазирама иссиқдан қочиб, кечалари кўчиб юрганларида Ой доимо йўлчи бўлган. Шунинг учун ҳам бу ерда пайдо бўлган ислом динининг муқаддас аломати ярим ойдир. Кўп халқларда ҳозиргача йил ҳисоби ой календарига асосланган.

Ибтидоий одамлар илк тош давридан ойни тўрт фазага бўлиб, ҳар ҳафта етти кундан иборат деган тушунчага эга бўлганлар. Археологик кашфиётларга асосланиб, олимлар ой тақвимини тош даврида пайдо бўлган деб фараз қиладилар. Папуаслар ўз хўжалик ишларини ой тақвими ҳисоби билан белгилаганлар. Кўп халқларда дастлаб осмон ва юлдузлар илоҳийлаштирилмаган. Уларнинг афсоналарида Қуёш билан Ой эр-хотин, ака-сингил образида тасвирланади. Папуаслар кеч тушиши билан осмонда пайдо бўладиган Чўлпон (Венера) юлдузини ишдан қайтаётган гўзал қизга ўхшатадилар.

Деярли барча қабилаларда юлдузларни ҳайвон исми билан номлаш одат бўлган. Масалан, африкалик бушменлар у ёки бу юлдузни тошбақа, калтакесак, тоғ эчкиси ва ҳоказо ҳайвон номи билан атаганлар. Туб австралияликлар жадий юлдузларини кенгуру деб атайдилар. Уларнинг ўйлашича, осмон овчилари тутиб ейиш учун бу кенгурунинг кетидан юрар эмиш, осмондаги сомон йўли эса ўша овчилар ерда ёққан гулханнинг осмонга кўтарилган тутуни эмиш.

Эскимослар юлдузларни тулен овлашга чиқиб, осмонда йўл тополмай адашиб юрган овчилар деб таърифлайдилар. Мўғуллар ва турклар йилни 12 ойга бўлиб, ҳар ойни бир ҳайвон (сичқон, бузоқ, арслон, қуён, наҳанг, илон, от, қўй, маймун, товуқ, ит ва чўчқа) номи билан атаганлар. Бу йил ҳисобини қўшни Осиё мамлакатлари, шу жумладан Ўрта Осиё халқлари ҳам қабул қилган. Қадимги Шарқда кенг тарқалган яна бир (Қуёшнинг йиллик ҳаракати доирасидаги 12 нуқтада жойлашган бурж — зодиак юлдузлар туркумига асосланган) календарда ҳам сайёраларнинг кўпчилиги ҳайвон (қўзичоқ, бузоқ, қисқичбақа, шер, чаён, тоғ эчкиси, балиқ) номи билан аталган.

Мазкур ой номлари ҳар бир халқнинг машғулоти, меҳнат фаолияти, турмуш тарзининг ўзига хос хусусиятларини объектив равишда ифодаловчи муҳим далиллардир. Масалан, зодиак (буржий) йил ҳисобида ойнинг Бузоқ юлдузлар туркумининг ёнида жойлашган вақт апрель-майга тўғри келади ва ўша вақтда далага мол (бузоқ) ларни ҳайдаб чиқарганлар. Камон ойи (ноябрь-декабрь) ов қилиш даврига, сунбула (арабча "бошоқ") ойи (август-сентябрь) йилнинг деҳқончиликда ҳосил берадиган энг гўзал ўрим-терим вақтига тўғри келади. Агар мовий само овчи қабилалар тасавурида овчилар қувлаган ҳайвонлар билан тўлса, чорва халқларида уй ҳайвонлари ва подачилари билан, деҳқонларда ҳар хил деҳқончилик қурол-асбоблари билан тўла. Масалан, славянлар юлдузлар туркумини омоч, мола, ҳаскаш, чалғи, обкаш деб атаганлар. Албатта, ибтидоий одамларнинг юлдузлар, Ой ва Қуёш билан боғлиқ тушунчаларида ҳар хил тотемистик тасавурлар ҳам маълум ўринни эгаллаган. Ҳозиргача қоронғи осмонда метеорит кўчса, бировнинг ўлими билан боғлаб, унинг "юлдузи ўчди" дейилиши бежиз эмас.

Ибтидоий медицина ва фармакология тўплаган баъзи билимлар ҳозиргача замондошларимизни ҳайратда қолдиради. Медицина тарихи билан шуғулланувчи олимларнинг фикрича, ибтидоий овчилар маълум даражада амалий анатомия соҳасида улардан бир неча минг йил кейин (Ўрта асрларда) яшаган врачларга нисбатан анча чуқур билимларга эга бўлганлар. Ўрта асрларда жасадларни ёриб очиш тақиқланган бўлса, ибтидоий табиблар энг мурак-

каб хирургия йўли билан бош суягини кесиш (трепанация қилиш) йўллари яхши билганлар. Агар ўтган асрнинг бошларида медицина фани асосида бош суяги трепанация қилинган кишиларнинг 90 фоизи ҳалок бўлган бўлса, бир неча асрлардан бери Шимолий Африка қабилаларидаги табиблар амалга ошириб келаётган бош суягини кесиш операциясидан деярли ҳеч ким ўлмаган. Лекин шу билан бир қаторда ибтидоий қабилаларда ваҳшиёна хурофий усуллар ҳам қўлланилган. Масалан, баъзи қабилаларда дори-дармон ва массаж билан бош оғриқ тўхтамаса, трепанация усули билан ёки беморнинг манглайини тешиб "даволаганлар". Бадандаги ортиқча ўсимталарни олиб ташлаш, синган жойларни тузатиш, қон оқишини тўхтатиш каби хирургия усуллари зўр маҳорат билан бажарилган.

Ибтидоий австралияликлар суяк синганда "шина"дан фойдаланишни, ўргимчак уяси ва кул босиб қон оқишни тўхтатишни, ични сурдиришни ва қустирадиган воситаларни яхши билганлар. Кўп қабилалар заҳардан балиқни карахт қилиш, ўқ-ёйни заҳарлаш ҳамда баъзан даволаш мақсадида фойдаланганлар. Жанубий америкалик индейлар баъзи заҳарли ўсимликларни заҳарсизлантириб, истеъмол қилиш йўллари яхши билганлар. Улар каучук дарахтидан клизма қиладиган асбоб ихтиро қилганлар, санитария ва шахсий гигиена, иссиқ ва совуқ гидротерапия усуллари ҳам, парҳез сақлашга ҳам аҳамият берганлар. Деярли ҳар бир қишлоқда тепалик ёнбағрига ўйилган ғорда ёки ерда усти тери билан ёпилган буғ ҳаммоми бўлган, барча шимолий индеец қабилалари умумий қоида бўйича тез-тез ҳаммомда чўмилганлар. Лекин сувдан кўрқадиган ва мутлақо чўмилмайдиган қабилалар (масалан, кубе қабиласи) ҳам учрайди.

Жодугарлик, фолбинлик ва сеҳргарлик қанча кенг тарқалмасин, ибтидоий одамлар жуда кўп ўсимликларнинг, ҳайвон ва минерал моддаларнинг даволаш хусусиятини ҳам яхши билганлар. Перунинг қадимги аҳолиси ёввойи ҳолда ўсадиган хина дарахтининг пўстлоғидан безгак касалини даволайдиган дори (хинин) ни кашф этган. Улар тамаки чекишни ҳам даволаш воситаси деб ҳисоблаганлар, ҳар хил заҳар ва наркотиклардан оғриқни босиш ва даволаш учун фойдаланганлар. Қадимги боливияликлар

ёввойи ҳолда ўсадиган кока номли маҳаллий бутани экиб кўпайтирганлар ва унинг баргидан оғриқни босувчи дори сифатида фойдаланганлар. Ундан наркотик ичимлик ҳам тайёрланган (ҳозирги машҳур кока-кола ва кокаин дорисининг ихтирочиси қадимги Боливиянинг қабилаларидир). Туб австралияликлар қирққа яқин ҳар хил даволайдиган ўсимликларни билганлар. Ибтидоий жамоа тузуми даврида пайдо бўлган табиблар, жодугарлар ва дуохонлар фақат сеҳргарлик, авраш билан чекланиб қолмасдан, балки ибтидоий фармакология қўлга киритган барча доридармонлардан ҳам моҳирона фойдаланганлар.

Чорвачилик ва деҳқончиликнинг пайдо бўлиши ибтидоий даврда табиатшунослик куртакларининг вужудга келишига сабаб бўлган. Тахминан беш-ўн минг йиллар муқаддам одамлар ҳар хил ҳайвонларни хонакилаштиришга бошлаганлар. Чунки улар гўшт ва бошқа озиқ-овқатларга, кийим-кечак учун жун ва терига, юк ташиш ва кейинчалик ҳайдаш учун иш ҳайвонига муҳтож эдилар. Шуниси диққатга сазоворки, юқори маданият яратган кейинги авлодлар ибтидоий одамлар хонакилаштирган от, қорамол, қўй, эчки, туя, товуқ, курка каби уй ҳайвонпаррандаларидан бошқа бирорта ҳайвонни хонакилаштирамаганлар. Чорва молларининг ўсиши, деҳқончиликда ер ва ҳосил ўлчаш зарурияти ибтидоий даврдан бошлаб ҳисоблаш, узунлик ва оғирлик ўлчови каби тушунчаларни пайдо қилган эди.

Фақат ўткир кузатувчилик ва табиат билан яқиндан танишиш натижасида ибтидоий одамлар ёввойи ҳолда ўсаётган дон ва полиз экинларини, мева дарахтларини сунъий ўстириш имкониятига эга бўлдилар. Масалан, меланезияликлар ўн хил нон дарахтини, 52 та банан турини ўстиришни билганлар. Америкадаги қабилалар эса ўн бир хил маис (макка) турини парвариш қилганлар. Ҳозирги даврда экиладиган бошоқли экинлардан буғдой, тарих, арпа ва шоли энг қадимдан (неолит давридан) ва жуда кўп жойда парвариш қилина бошлаган ўсимликлардир.

Шундай қилиб, ҳозирги даврда инсоният истеъмол қилаётган ва ҳўжаликда фойдаланилаётган маданий ўсимликларнинг деярли ҳаммаси қадимги замонларда турли мамлакатларда турли қабила ва элатлар томонидан маҳал-

лий ёввойи турларидан етиштирилган. Беҳисоб ёввойи ўсимликлар орасидан инсон учун фойдали турларини танлаб олиш, уларни парвариш қилиш усулларини ўйлаб топиш ва зарарли ўтлардан қўриқлаш учун узоқ вақт давомида ибтидоий одамлар қанча сабот-матонат ва меҳнат сарф қилганлар. Ибтидоий кашфиётларнинг энг муҳим аҳамияти шундаки, инсон кўп асрлик ишлаб чиқариш тажрибаси ва ибтидоий билимлар асосида теварак-атрофни ва ўз табиатини тўғри объектив идрок қила бошлаган, рационалистик (ижобий) билимлар ибтидоий одамларнинг онгига дастлабки ижобий тўғри тушунчаларнинг сингишида муҳим замин бўлган. Кишилар ўз билимларини тажрибада текшириб, ҳар гал аста-секин табиат тўғрисида анча аниқ ва объектив маълумотларга эга бўлиб борганлар. Буюк демократ А.И.Герценнинг образли ибораси билан айтганда, "Ёзилган нарсани болта билан кесиб бўлмагандай, тажриба орқали олинган билимни олов билан куйдириб бўлмайди".

Ибтидоий жамиятда дастлабки илмий билимлар инсон онгини чулғаб олган хурофий туман ичидан куртак отиб чиқишга доимо интилиб келган. Юқорида қайд қилганимиздек, баъзи ибтидоий қабилалар нариги дунё (охират), жоннинг тандан ажралиб чиқиб абадий яшаши тўғрисидаги тасаввурга эга бўлмаганлар. Африкалик готтентотлар охират ҳақида ҳеч нима билмаганлар, улар одам ўлиши билан унинг жони ҳам ўлади, деганлар. Ибтидоий одамларда ғайритабиий кучлар, арвоҳларга сиғиниш мавжуд бўлмаса-да, баъзан уларнинг қудратига шубҳа билан қараш, оғир турмушда ёрдам бермаганлиги учун норози бўлиш ёки ҳақорат қилиш каби ҳодисалар ҳам бўлган. Этнографлар эскимослар орасида руҳларнинг борлигига, шаманларнинг мўъжизаларига ишонмайдиган скептикларни учратганлигини ҳикоя қиладилар. Шимолий Канадада яшовчи эскимос қабилаларидан бирида агар руҳ фойда келтирмаса, уни ҳақорат қилиб "ҳайдаганлар". Шимолий Осиё халқларининг оғзаки ижодида руҳларни таҳқирлаш кўп учрайди. Уларда ерни, воҳаларни, тоғу дарёларни, одамни яратган ва унга тақдим қилган буюк Қарға масҳара қилинади. Коряк ва чукчилар Қарға-шаман осмон ва ерни яратувчи, қабиланинг ҳомийси бўлса-да, уни калака қилиб, қизғанчиқ, ўғри ва муттаҳам қуш деб таърифлай-

дилар. Атоқли сайёҳ олим С.П.Крашенинников камчадаллар ер ва барча мавжудотларни яратган муқаддас Кутху қарғани энг нодон деб масхара қилганликлари, унга ниҳоятда беҳурматлик билан қараганликлари ва ундан ҳеч нима тиламаганликлари тўғрисида ҳикоя қилади. Сибирь ёқутлари ҳам ўзларининг яратувчи Қарғасини мазах қилдилар. Шимолий Африка қабилаларида яратувчи ҳайвонлар, одатда, нафрат ва кулги қўзғайдиган ожиз ва қўрқоқ руҳлар образида таърифланади. Африка қабилаларида руҳ ва худоларга нисбатан нафратнинг пайдо бўлиши — уларда дунёдаги барча ёвузликларни ғайритабиий кучлар яратган деган тасаввурлар билан боғлиқ.

Килиманжаро тоғи этагида яшовчи жангга қабиласи тўғрисида африкалик этнограф Мзандо қуйидагича ҳикоя қилади: "Менинг қабиладошларим шундай дейдилар: "Ҳар ким тирик экан, айш-ишратда яшасин. Киши ўлгандан кейин ҳеч қандай яхшилик бўлмайди. Руҳлар дунёсидан яхшилик кутма ... . Руҳлар ниҳоятда қизғанчиқ ва очкўз, уларни ҳеч тўйдириб бўлмайди. Ўҳ, агар биров мени руҳлар маконига бошлаб борса, уларнинг ҳаммасини қилич билан чопиб, қириб ташлар эдим. Биз уларга ҳар гал янги қурбонликлар берамиз, улар ҳеч қандай ёрдам бермайдилар". Этнографлар африкаликларнинг ўз аждод-худоларига: "Эй худолар, сизлар ҳеч нимага ярамайсизлар, бизларга фақат ёмонлик келтирасизлар. Бизлар сизларга шунча озиқ-овқат берамиз, сизлардан ҳеч қандай ёрдам йўқ", деб мурожаат қилганларини кўп эшитганлар.

Баъзан руҳ ва худолардан қаттиқ ғазабланиб, ибодатхона ва бутларни йўқ қилган, қоҳин ва жодугарларни ўлдирган ибтидоий қабилалар тўғрисида ҳам этнографик маълумотлар мавжуд. Д.Лёббок берган маълумотларга қараганда, Гавайя оролларида яшовчи қабилалар худоларга қурбонлик бериш учун қоҳинларни ҳайдаганлар. Ўтган асрнинг бошларида ўзини ҳосилдорлик ва ёмғир худоси деб гавдалантирган Гавайя қироли Камеамеа II бут ва ибодатхоналарни йўқотишга қарор қилган. Халқ унинг қарорига бўйсунушга мажбур бўлган, аммо ўз санамларини ўрмонларда яшириб, ўша ерда ибодат қилишни давом эттирган. Ҳамма руҳ ва худоларидан кечган гавайяликларни мустамлакачи ва миссионерлар келиб, христиан динига ўтказ-

ган. Тонга оролида яшовчи полинезияликларнинг бошлиғи Финоу 1837 йилда барча худоларни йўқотишга қарор қилган. Унинг таърифича, худолар разил душман, уларни одамлар фақат бошига бир мусибат тушса эслайдилар, улар кишиларни одамхўрлик каби энг ёмон ёвузликка ўргатган, урушда эса фақат кучли кўшинга эга бўлганлар тарафида. Шунинг учун Финоу худо олдида қўрқиб, ибодат-гўйликни тарғиб қилувчи барча қоҳинларни ўлдиришга чақирган. Бундай сиёсатдан чўчиган қоҳинлар унинг ўзини заҳарлаб ўлдирганлар.

Шуниси қизиқки, жодугар ва қоҳинларга қарши кураш асосида қабила ва халқлар мифологиясида худоларга, осмон эгаларига қарши курашадиган қаҳрамонлар образи ҳам пайдо бўлган. Суматра оролида яшовчи даяклар ўртасида шундай ҳикоя мавжуд. Эмишки, қадим замонларда ер юзида жасур ва қудратли кишилар яшаган. Улар худоларни йўқотиш мақсадида баланд тоққа кўтарилганлар ва шу баландликдан осмонга ёйдан ўқ ота бошлаганлар. Ривоятларга биноан, ярадор бўлиб ерга тушган худоларни чўқмор-таёқ билан уриб ўлдирганлар. Африканинг банту, ашанти ва бошқа халқларида одамларнинг осмонда яшовчи руҳ ва худолар ҳукмронлигидан қутулиш ва уларнинг таъзирини бериш учун мовий самога етадиган минора ёки нарвон қурганликлари тўғрисида афсоналар мавжуд. Бундай афсоналар тибет-бирма қабилаларида ҳам учрайди. Мазкур ривоятларнинг баъзи вариантлари кейинчалик Инжил ва Тавротда "Бобил миносари" тўғрисидаги афсонада намоён бўлади.

Шундай қилиб, инқирозга учраётган ибтидоий жамоа тузуми ўрнида янги ишлаб чиқариш муносабатлари асосида янги жамият ва унинг устқурмаси бунёд этила бошлайди. Оқибатда ибтидоий жамоа тузуми ўрнида мустабидликка асосланган қулдорлик тузуми ва давлати пайдо бўлади. Руҳлар худоларга айланади, олий ва паст худолар иерархияси саф тортади, дунёвий ҳоким эса шу олий худонинг ердаги авлоди, вакили ёки ноиб сифатида ҳукмронлик қила бошлайди. Мазкур диний тасаввурлар билан бир вақтда инсон ўзининг кундалик ҳаёти ва меҳнат фаолияти асосида ижобий билимларни ҳам тўплаб камол топа бошлайди.

МИЛЛИЙ-ДАВЛАТ ДИНЛАРИ, ҲУРФИКРЛИЛИК ВА ДАҲРИЙЛИК

Ҳар бир давр ўзига хос дунёқарашни, ғоя, мафкура ва эътиқодларни яратлади. Тарих саҳнасига ижтимоий табақаланган жамият пайдо бўла бошлаши билан ижтимоий онг шаклларида табиат кучларига сиғиниш билан бирга, ижтимоий кучларни илоҳийлаштириш биринчи даражага кўтарилди бошлайди. Даставвал, янги тузум ўрнатилиб, жамиятда рўй берган табақаланиш билан бир қаторда ғайритабиий олам ҳам табақаланади: сон-саноксиз руҳлар ичидан олий имтиёзли ғайритабиий мавжудотлар — худолар табақаси ажралиб чиқа бошлайди. Агар руҳлар айримликни ифодалаган бўлса, худолар умумийликни ифодалайди.

Янги жамиятда пайдо бўлган политеизм (кўп худлик) диний тараққиётнинг муҳим босқичи бўлиб, худолар теварак-атрофдаги чексиз борлиқнинг ҳамма томонини эгаллаб, ўз назоратини ўрнатади. Мазкур политеистик тасаввурлар жараёни, яъни диний ифодалашга яққалиқдан умумийликка ўтиш ижтимоий тараққиёт билан боғлиқ ижтимоий муҳит негизида рўй бериши мумкин эди. Асли политеизм қулдорлик жамияти негизида ва шу жамият манфаатига хизмат қилувчи ақидавий қарашлар сифатида пайдо бўлган ижтимоий онг шакли эди. Унинг мумтоз намунаси энг ривожланган ва юқори даражага кўтарилган қулдорлик давлатларида, айниқса, қадимги Юнонистон ва Римда очиқ намоён бўлади. Гўё Олимп тоғларида истиқомат қиладиган Зевс бошчилигидаги худолар аслида юнон жамияти ижтимоий структурасининг акси эди.

Қулдорлик жамиятининг диний эътиқоди икки катта гуруҳга бўлинган: бир томонда — расмий ибодат, иккин-

чи томонда — кўп ирқ ва қавмли қуллар орасида тарқалган хилма-хил диний тасаввурлар. Буларнинг бир-бирига ҳеч яқинлиги бўлмаган. Ҳукмрон қулдорлар ва қарам қуллар орасидаги ўзаро ижтимоий муносабатларни мафкуравий жиҳатдан бошқариш эҳтиёжи бўлмаганлиги туфайли диннинг ижтимоий роли ва таъсир доираси анча чекланган. Юқори табақалар орасида тафаккур эркинлиги кучли бўлган.

Энг ривожланган классик қулдорлик мамлакатларида — қадимги Рим ва Юнонистонда (асосан эркин фуқароларга мўлжалланган) динлар ва қоҳинларнинг ижтимоий турмушдаги таъсири нисбатан суст бўлган. Дин ўзининг ижтимоий бошқариш функциясини биринчи галда майда ишлаб чиқарувчига нисбатан адо этиб, ижтимоий турмушда мустаҳкам ўринни эгаллаган. Қишлоқ жамоасига бириккан майда ишлаб чиқарувчи деҳқонлар меҳнатидан фойдаланилган қадимги Шарқда дин ва қоҳинларнинг тутган ўрни ва ижтимоий тузумга таъсири ниҳоятда зўр бўлган.

Қадимги политеистик динларнинг яна бир хусусияти — уларнинг муайян этник гуруҳларга хослигидир, ҳар бир халқ ўз динига эга бўлиб, олдинги дин шакллари билан анча яқин турган. Политеизмнинг қулдорлик жамиятида ҳукмронлиги мазлум табақалар, яъни қулларнинг ташқаридан, бошқа халқлар ҳисобига тўлдирилишига ҳам боғлиқ. Шу боисдан ҳам қулдорлик жамияти яхлит этник бирликка эга бўлмаган. Қулларга бўлган нафрат ҳукмрон табақанинг динига ҳам ўтган. Диний онгда ташқи ғайри дин вакилларида қуллар олиб келинадиган манба учун кураш акс этиб, у ҳар хил этник гуруҳларнинг миллий туйғуларига ўз таъсирини ўтказган.

Илк синфлар пайдо бўлган даврда диннинг одамларни бир-бирига яқинлаштириш, бириктириш (интеграция) ёки қарама-қарши қўйиш (сегрегация) функцияси алоҳида намоён бўлади. Дин тарихи аслида ижтимоий тараққиёт жараёнида одамлар орасидаги муносабатларнинг ижтимоий онг шаклларида, жумладан диний онгда акс этирилиши тарихидан иборат. Агар ибтидоий жамоа тузуми даврида кишилар муайян тотем, яъни уруғ-қабиланинг келиб чиқиши жиҳатидан ёки бошқа этник гуруҳлардан фарқ қилган бўлса, синфий жамият пайдо бўлиши билан политеистик тасаввурлар асосида миллий-давлат

динлари байроғи остида бириккан ёки фарқ қилганлар. Ҳозиргача кўп халқларда, шу жумладан, ўзбекларда ҳам дин ва миллат тушунчалари чатишиб, баъзан бир маънода тасаввур этилиши диннинг интеграция ва сегрегация роли билан бевосита боғлиқдир. Илк қулдорлик жамиятида пайдо бўлган динларнинг моҳияти ҳам ўша жараён билан боғлиқ. Бу жараён кенг омма ва ҳудудни ўз ичига олган уруғ-қабилавий динларнинг бирикиши ва умумлаштирилиши натижасида умуммиллат ёки умумдавлат пантеонини ҳосил қилади. Қадимги Шарқ динларининг тарихи бунга ёрқин далил бўла олади.

Қадимги Шарқ халқлари, айниқса, Миср ва Месопотамия қулай табиий-жуғрофий шароит туфайли бошқа халқларга нисбатан олдинроқ синфий тараққиёт ва юксак маданият яратиш йўлига ўтган эди. Аммо ҳали етилмаган қулдорлик, ниҳоятда мустақам ва турғун қишлоқ жамоаси, ерга хусусий мулкчиликнинг йўқлиги каби баъзи ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ўзига хос сиёсий тузум ва мафкуравий олам яратган. Шарқ жамияти мафкурасида ибтидоий жамоа диний тасавурларининг таъсири ниҳоятда кучли эди. Ўша даврда инсон тафаккури қадимги анъаналар занжирига банд қилинган, тараққиёт эса диний таълимотлар чизигидан чиқолмас эди. Инсон онги ва қалбини тўлиқ эгаллаб олган дин қадимги Шарқда бошқа мустақил ижтимоий онг шакллариининг пайдо бўлишига йўл қўймаган. Бу жараённинг зўрлигини алоҳида қайд қилган мутафаккирлардан бири "Шарқ тарихи дин тарихи тусини олади", деб тўғри ёзган эди. Шарқ мамлакатларида қадимги даврларда фалсафа мифология, диний таълимотлар билан чатишиб кетганлигининг сабаби ҳам шунда. Қадимги Миср ва Бобилда фалсафий тафаккур умуман диний қобикдан чиқолмаган, мустақил ижтимоий онг шаклида намоён бўлмаган. Фақат қадимги Юнонистон, қисман Ҳиндистон ва Хитойда фалсафа махсус ижтимоий онг шакли сифатида мустақил пайдо бўлган эди.

Қадимги Миср. Диннинг санъат, адабиёт, сиёсий ғоялар ва ижтимоий онгнинг бошқа шакллариининг фарқ қиладиган муҳим хусусияти шундан иборатки, у бир даврдан иккинчи даврга ўзи яралган шароитни ташлаб ўтиш ва янги даврга мослашиш қобилиятига эга бўлган. Шу-

нинг учун ҳам энг ибтидоий дин шаклларида (уларни яратган ижтимоий ва гносеологик илдишлар йўқолиб кетган бўлса-да) кўпчилиги кейинги юксак маданиятли жамиятларда ҳам сақланиб, муҳим ўринни эгаллаган. Буни қадимги Миср ва Месопотамия халқларининг тарихидан кўриш мумкин.

Кўҳна Нилнинг серунум тупроқли воҳасида яшовчи халқларнинг ҳаётида неолит даврдан то юқори кулдорлик маданияти давригача диннинг хилма-хил шакллари намоён бўлган. Неча минг йиллар давомида қадимги Мисрда фиръавнларнинг чексиз ҳокимиятини илоҳийлаштирган, подшони тангри даражасига кўтарган диний эътиқодлар тизими билан бир қаторда энг оддий ибтидоий дин шакллари ёнма-ён турган. Ижтимоий тузумнинг ва умуман бутун маданиятнинг ниҳоят даражада секин ривожланганлиги туфайли Миср тарихининг ҳамма даврларида тотемизм, фетишизм, ҳайвонларга ва табиатга сиғиниш каби ибтидоий диний эътиқодлар кенг тарқалган ва давлат миқёсида муқаддаслаштирилган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, мисрликларнинг энг илк динлари шаҳар, вилоят (нўм) ларнинг ҳомийси ҳисобланган маҳаллий (аслида қадимги қабилавий) худолар ибодати билан боғлиқ. Қадимги подшолик давридаёқ деспотик ҳокимиятга эга бўлган қудратли фиръавнларнинг илоҳийлаштирилган образлари вужудга келтирилган. Ҳар бир нўм (вилоят) ўзининг худосига эга бўлган, унинг ҳокими худонинг бевосита меросхўри ва ўғли сифатида тасвирланган. Қайси бир нўм ҳокими мамлакатни бириктириб, ўз ҳокимлигини ўрнатса, ўша нўмнинг ҳокими подшо, худоси эса энг олий бош худо ҳисобланган, яъни умумдавлат парвардигори даражасига кўтарилган.

Шуниси ҳам қизиққи, қадимги мисрликларнинг илгари мустақил жамоага эга бўлган ҳар бир шаҳри ўзининг худолар системасига эга бўлиб, шу системага уч худолик (учлик) бош бўлган: Ота-худо, Она-худо, Бола-худо. Масалан, Мемфисда Цта-Сўхмет-Нефертум учлиги, Фива шаҳрида Омўн-Мут-Хўнсу учлиги олий худо ҳисобланган. Шундай қилиб, умумий Миср худолар пантеони ташкил топган.

Мазкур жараённинг оқибати сифатида ҳайвон ва табиатга сиғиниш кенг тарқалган: бу тотемистик тасав-

вурлар чукур илдиз қолдирганлигидан далолат беради. Қадимги Мисрнинг деярли барча худолари ҳайвон шаклида тасвирланган. Масалан, худо Гур лочин шаклида, маъбуда Сўхмет — урғочи шер, худо Хнум — қўчқор, Мемфисдаги Хани ёки Опис — ҳўкиз, Отун — бузоқ, Омун ёки Ўсирис — қўчқор, Онибис — шақал, Нехебит — калхат, Сет — илон, Шебет (Сўбека) — тимсоҳ ва бошқа ҳайвонлар шаклида тасвирланган. Бутун мамлакатда фуқаролар мушук, қирғий, шер, буқа, эчки каби ҳайвонларга сиғинганлар. Кўп жойда муқаддас буқа гўё табиатдан ҳам устун турувчи кучга эга бўлган. Подшо шер образи билан қўшилиб кетган, кўпинча подшонинг ўзи одам бошли забардаст шер (сфинкс) шаклида тасвирланган. Муқаддас ҳайвонлардан илон, калхат, лочин ва асалари азалдан подшо ҳокимиятининг ҳомийлари ҳисобланган: уларга сиғиниш ҳатто подшонинг эътиқодида ва унвонларида акс этган. Мисрни юнонлар босиб олгандан кейин мамлакатда саёҳат қилган атоқли географ Страбон таажжубланиб, халқ оммасида ҳайвонларга сиғиниш кун сайин ва ҳаммаёқда кучайиб боряпти, деб ёзган эди.

Табиатнинг даҳшатли кучлари олдида тиз чўккан мисрликлар қадим замонлардан муқаддас қоя ва тоғу тошларга, ер ва сувларга ҳам сиғинганлар. Мамлакат экономикасининг асосини қишлоқ хўжалиги ташкил этганлиги туфайли ҳар хил деҳқончилик маъбудалари жуда кенг тарқалган. Улар сувни бутун табиатнинг асоси деб тушуниб, серсув улуғ Нилни улуғлаштирганлар, уни худо Ўсирис билан тенглаштириб, "худоларнинг каттаси, ҳамма нарсани яратган, одамларга ҳаёт бахш этиш учун тошиб турадиган Нил", деб атаганлар. Муқаддас сувга сиғиниш одати фиръавнлар бошчилигида барча қоҳинлар томонидан худога атаб ичкиликлар ҳадя қилиш ва гуноҳларидан тозаланиш маросимини адо этишда ўз ифодасини топган. Нил дарёси бўйида дарахтлар кам бўлса-да, хурмо ва миср анжири муқаддаслаштирилган, бутун ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳар хил руҳлар, маъбудалар ва худоларнинг номлари билан тўлган.

Табиат ҳодисалари ва кучларини илоҳийлаштириб, ҳамиша тирилиб турадиган табиатнинг абадийлигини ифодаловчи мотам-маърака маросимининг марказий сий-

мосига айланган Ўсирис ва унинг рафиқаси Исида образлари диққатга сазовор. Қадимги подшолик давридан бошлаб давлат дини томонидан тан олинган Ўсирис ўлувчи ва тирилувчи табиатнинг худоси сифатида намоён бўлади. Қадимги мисрликлар Ўсирисни ўсимлик ва сув худоси деб тасаввур қилиб, ўзининг бу дунёдаги ҳаёти ҳам унга боғлиқ деб билганлар. Улар мазкур сув ва ўсимлик худосининг тирилиши кишининг янги ҳаётга қайтиши учун гаров, деб тасаввур қилганлар.

Қадимги Миср динларида дафн қилиш ибодати муҳим аҳамиятга эга бўлган. Жасадни мўмиёлаштириш техникаси ниҳоятда ривожланган ва мураккаб дафн қилиш маросими хилма-хил диний-сеҳргарлик тасаввурларига чулганган. Одам жонининг ўлгандан кейинги тақдири билан боғлиқ дафн маросимлари ранг-баранг бадиий афсона ва ривоятларда, худо ва подшоларга бағишланган диний ваъда ҳамда гимнларда куйланган. Мисрликлар тасаввурида ҳар бир кишида Бо деб аталган жон бўлиб, у одам бошли куш шаклида тасвирланган. Ўрта подшолик давридан бошлаб охират, яъни нариги дунё, ўлганларнинг жонини суд қилиш ғояси ҳам пайдо бўлади. Охиратда жонларни Ўсирис 42 нўм худолари ёрдамида сўроқ қилар эмиш.

Милоддан аввалги V минг йилликка оид энг қадимги обидалар киши ўлгандан кейин ҳам дунёвий ҳаётдаги сингари моддий ва бошқа эҳтиёжларни қондиради деган тасаввурлар ҳукм сурганлигини кўрсатади. Жасадни квадрат шаклидаги гўрга ҳар хил озиқ-овқат, ичимликлар солинган тош ёки сопол идишлар, қурол-аслаҳа, уй буюмлари, баъзан уй ҳайвонлари ва хизматкорлар тасвирланган ҳайкалчалар билан дафн қилганлар. Энг қадимги даврларда ўликни чиптага, терига ёки матога ўраб, гўё у ухлаб ётгандай бир томонга қаратиб букчайтириб ётқизиб, квадрат сағаналарга кўмганлар. Кейинчалик мазкур ер ости сағаналарининг деворлари тошдан қурилган ва устига ёғоч ёпилган. Мурда яхши сақланиши учун унинг бутун ичак-чавоқларини тозалаб, махсус каноп идишларга солиб, ўликни туз эритмаси ва смола билан мураккаб усулда мўмиёлаштириб, бир неча қават зигирпоя газламасига қаттиқ ўраганлар. Тобутнинг бош қисмига офтоб нурлари тушиб турсин деб, кўзи тўғрисида иккита те-

шикча қолдирилган. Албатта, ҳоким ва бой кишилар шу тариқа дафн қилинган. Подшолар қабри устида эса ниҳоятда дабдабали мақбара (эҳром)лар қад кўтарган.

Мисрликлар тасавурида охиратда худолар фақат подшо ва бой зодагонларни қабул қилар эмиш, коинот эшиги фақат фиръавнлар учун очилар эмиш. Оддий кишилар эса охиратда ҳам Нил дельтасига ўхшаш қамишзор дала-ларда жойлашиб, ҳаётдагидек бу афсонавий серунум ўлкада деҳқончилик билан шуғулланар эканлар. Қадимги Мисрда халқ орасида гўё ўликни кўмганда алоҳида мотам-маърака маросимларини бажариш ва ҳар хил сеҳр-гарлик одатларини ўташ орқали одамлар у дунёда ҳам ўз мол-мулкани, подшо марҳамати билан ато этилган имтиёзларини сақлаб қоладилар, деган тасавурлар кенг тарқалган. Марҳум нариги дунёда ҳам хотиржам бўлсин учун қавму қариндошлари жуда кўп қурбонликлар қилганлар. Мазкур қадимги дафн маросимлари узун папирус ўрамига ёзилган "Ўликлар китоби" да ва бошқа жуда кўп диний тўпламларда, шунингдек охират суди, нариги дунёдаги роҳат ва фароғат тўғрисидаги афсоналар ўлик солинадиган тобут-кутилар ва сағана деворларига битилган ёзувларда батафсил баён этилади.

Аммо фиръавнларнинг деспотик ҳокимияти билан чирмашиб кетган диннинг халқ ҳаётида шундай катта роль ўйнашига, ижтимоий онгнинг бошқа шакллари орқали диний таълимотнинг инсон қалбига зўр таъсир қилишига қарамай, тафаккур эркинлиги бутунлай бўғилмаган эди. Ёзма манбаларга қараганда қадимги Миср мафкураси ҳар хил шубҳаларнинг ғояларидан тўла фориғ бўлмаган. Бунга масалан, "Арфа чалувчи қўшиғи" ва "Ҳаётдан кўнгли совиган одамнинг ўз руҳи билан суҳбати" каби баъзи поэтик асарлар ёрқин далил бўла олади. Инсоният тарихидаги бундай дастлабки бадий асарларда охиратга ишонмаслик, у дунё ҳаётига шубҳа оҳанглари янграйди, уни яратган муаллифлар киши ҳаётлигида бу дунёнинг барча лаззат ва ноз-неъматларидан тўла баҳра олишга чақирадилар. Милоддан аввалги XXII-XXI асрларда, яъни бундан тўрт минг йиллар муқаддам ёзилган "Арфа чалувчи қўшиғи" асарида диний таълимот ваъда берган охиратдан ҳеч ким қайтиб келмаган, шунинг учун у дунё тўғри-

сида ҳеч ким ҳеч нарса айта олмайди деган фикрлар баён этилади. "Худолар, ҳимматли ва олижаноб кишилар мўмиё ҳолатда эҳромларда дафн қилинганлар, аммо уларнинг ҳолати не бўлди — ҳеч ким билмас экан, — дейилади қадимги бир ашулада, — уларнинг кегидан боргунча, кунингни шодликда ўтказ, танга ором бер, қалбинг ҳукми ила истакларингни бажо эт, ёмонлик орқангда қолсин. Жимжитлик, сукунат ҳукм сурган ўлка бир куни сенинг ҳам ётоғинг бўлғай. Ўша кун келгунча ишрат қил, ҳамиша ўйнагил-кулгил, кўнглинг шод ўлғай".

Иккинчи асарда тафаккур эркинлиги янада ёрқин намён бўлади. "Сухбат" аслида фалсафий руҳдаги шеърый диалог услубида ёзилган асардир. Унда яшашдан мақсад нимада, деган саволга жавоб ахтариб, ўша даврнинг бутун ҳаёт тартибларидан норозилик изҳор қилинади, ҳаётда ғам-ғуссадан бошқа нарса кўрмаган муаллиф азоб-уқубатдан қутулишнинг йўли фақат ўлимда, дея ғоят пессимистик туйғуларни изҳор қилади. Дунёвий ҳаётдан ҳафсаласи пир бўлган киши фалақдан дод-фарёд деб, уни ҳақорат қилади, охират ва абадий ҳаётнинг борлигига шубҳаланиб, ишонч билан айтадики, "ўлим ҳамма учун, бойлар ва камбағаллар учун ҳам баб-баробар, ҳамманинг ҳам қисмати бир хил — ҳамма ҳам жазирама офтоб нурлари остида ёки энг қудратли бўлган сувнинг кучи билан йўқ бўлиб кетади... . Сени уйдан олиб чиқиб, гўрга ташлайдилар. Сен ҳеч қачон ундан қайтиб чиқолмайсан ва қуёш нуруни кўролмайсан. Метиндан мустаҳкам қасрлар қурдирган кишилар ҳам бўм-бўш қурбонгоҳларни кўрдилар. Сол устида ўлиб кетган ва фарзанди ҳам қолмаган кишиларнинг қисмати нима бўлса, ўша қасрларни қурдирганларнинг ҳам қисмати шу бўлди". У дунёда яшашга ишонмаган киши жуда катта чиқимлар талаб қиладиган дабдабали мотам-маъракалар ўтказиш ва катта қурбонликлар бериш билан охиратда абадий, фароғатли ҳаёт кечириш мумкин, деган афсонавий гапларга ҳам ишонмай кўяди. "Сухбат"да шахсий норозилик эмас, балки зиддиятларга тўла ижтимоий табақаланган жамиятнинг исканжасида эзилган инсоннинг дод-фарёди ва қалб фиғони изҳор қилингандир.

Азалдан анъана бўлиб келган диний тасаввурларга зид фикрлар, яъни охират ва нариги дунёдаги абадий ҳаётга

шубҳа қилишнинг намуналари халқ ижодининг айрим жанрларида ҳам учрайди. Кўпгина насиҳатномаларда ва бошқа асарларда камбағаллар бойларга ҳавас қилмайди, чунки киши умри қисқа, ўлим ҳаммани тенг қилади, деган ғоялар мавжуд. Насиҳатларда одоб нуқтаи назаридан: "Кишини ота мулкидан маҳрум қилмаслик, хизматкорларни ҳайдамаслик" кераклиги айтилади. Подшо Охтўй "Насиҳатнома"сида кўрсатилган мазкур одоб қоидаларини бузиш охиратда даҳшатли жазоларга рўпара қилади, деган ғоялар, албатта, нариги дунё таълимоти ҳам социал характерга эга эканлигини исботлайди. Қулдорлик мафкурачилари фоний дунёдаги хурсандчилик ва шўхликларга охиратдаги абадий яшовчи жоннинг тинч ҳузур-ҳаловатини ва кайф-сафоли ҳаётини қарама-қарши қўядилар.

Аммо подшо ҳокимияти ва қоҳинлар зўравонлигидан норози бўлган оқсуяк зодагонлар охират тўғрисидаги таълимотни танқид этиб, уни беҳуда умидлар деб, бу дунё лаззатларидан фойдаланишни насиҳат қилганлар. Герадотнинг ёзишича, мисрликлар базмига келган меҳмонларга ёғочдан ясалган ўлик тасвири қутини бир-бир кўрсатиб: "Буни кўр, шундан кейин ич, ўйин-кулги қил, чунки ўлганингдан кейин сен ҳам шунга ўхшайсан", дейиш одат бўлган. Битта қабрга ёзилган хатда хотинининг ўз эрига мурожаати келтирилган: "Эй биродарим, рафиқим, дўстим, ичиш-ейишдан чарчама, ичгил ва муҳаббат лаззатини тотгил, байрам қил, кеча-кундуз қалбинг тилагини қондир. Бутун Ғарб — машаққат тўла уйқу ўлкаси: бу ер ўз мўмиёларида абадий уйқуда ётганлар жойи, улар ўз биродарлари, ўз ота-оналарини кўриш учун энди уйғонмайдилар, кўнгил на хотин, на болаларни истамайди"!

Милоддан аввалги XII асрга оид папируслардан бирида, эҳром абадийлик келтирмайди, кишиларга фойда келтирадиган буюк асарлар мангу яшайди, дейилади. Доно китобларнинг муаллифлари абадий, чунки уларни авлодлар ўқийди, ўрганади ва ўз устозларини доимо эслайдилар. Улар темир қабрли мис эҳромларни қурдирмаганлар. Насиҳат китоблари уларнинг эҳромлари. Қабрдан, мустаҳкам урилган девордан китоб фойдали. Инсон ўлгач, жасади тупроққа айланади, унинг барча яқинлари ҳам ўлади, аммо асарлар ўқувчилар оғзидан тушмайди, қурил-

ган уй, мудофаалаштирилган қўрғон, ибодатга аталган тош плитасига нисбатан абадий яшайди. Охтўй насиҳатларида китоб ва таълимнинг фойдасини таърифловчи "Китобни онангдан ҳам кўпроқ сев", "Китобдан буюк нарса йўқ" деган фикрлар кўп учрайди. Умуман қадимги Миср бадиий ижодида диний тасаввурларга зид ҳолда инсонга муҳаббатни изҳор қилувчи гуманистик ғоялар мағрур жаранглайди.

Қадимги Миср маданиятини анча ривожланган илмий билимларсиз тасаввур қилиш қийин. Киши табиатни тўғри идрок этишга ва унинг сирларини билиб олишга доимо интилади. Қадимги мисрликлар ҳам кундалик ҳўжалик ҳаётида, айниқса, суғоришга асосланган деҳқончиликда ва дабдабали иншоотлар қуришда эркин тафаккурига таянган аниқ билимларга муҳтож бўлганлар. Тўрт-беш минг йиллар муқаддам ёзилган "Насиҳатнома"ларнинг бирида билимга юксак баҳо бериб шундай дейилади: "Агар сен билимдон одам бўлсанг, айтганинг-айтган, деганинг деган бўлади. Ёзиш-ўқишни чуқур эгаллаб, кўнглингга маҳкам жо қилиб ол, ана шунда ҳар бир айтган гапинг ҳаммага манзур бўлади". Қаттиқ интизомга таянган махсус мактабларда зодагон қулдорлар, бой-амалдорларнинг болалари таълим-тарбия олган. Ҳаттоки олий типдаги "турмуш уйи" деб аталган "мирзалар мактаби" ҳам бўлган.

Албатта, кундалик ҳаётдаги амалий эҳтиёжларни қондириш, сув деҳқон ҳўжалиги, савдо, бинокорлик ва монументал санъатнинг ривожланиши учун математика, геометрия, астрономия каби аниқ билимлар зарур эди. Қадимги Миср донишмандлари 300 дан ортиқ ўсимлик, қушлар ва ҳайвонлар рўйхатини тузганлар, ветеринария дарслигини ёзганлар, ҳатто инкубаторни кашф этганлар. Подшо мақбаралари ва ибодатхоналарида топилган схематик харита ва чизмалар, ҳисоб жадваллари ва геометрик тўпламлар, юлдузларнинг жойлашиш жадвали ва осмон харитаси, медицина ва ветеринарияга оид бир қанча матнлар ўз замонаси ҳаётининг ҳар томонларини реалистик тасвирлаш санъати инсон тафаккурида дин ҳукмронлик қилган даврда ҳам ривожланганлигидан далолат беради.

Қадимги Месопотамия. Қадимги Миср билан бир даврда энг кўҳна юксак маданият яратган Дажла (Тигр) ва

Фот (Евфрат) дарёлари воҳаси — Месопотамияни баъзи тадқиқотчилар қадимги дунё динларининг бешиги деб атаганлар. Аслида бу ҳақиқатдан узоқ фикр бўлса-да, аммо унда ҳам жон бор. Чунки икки дунё — Шарқ ва Ғарб цивилизацияси оралиғида яшаган қадимги шумерлар, аккадлар, сурияликлар ва бобилликлар яратган ажойиб маданият ва уларнинг динлари қўшни мамлакатларга зўр таъсир кўрсатган. Милоддан аввалги даврда ўзининг сиёсий ва маданий ҳукмронлигини ўрнатган шумер ва аккад халқлари кашф қилган миҳхат ёзуви Кавказ чўққиларидан то Нил дарёси воҳасигача кенг ҳудудда яшаган халқлар маданиятининг пайдо бўлишида муҳим роль ўйнаган эди. Ҳатто месопотамияликларнинг қадимги тили қўшни халқларнинг дини, қонуншунослиги ва адабиётига зўр таъсир ўтказиб, асрлар давомида (худди Европадаги лотин тили сингари) коҳин ва зодагонларнинг расмий тили сифатида (уларга семитик жиҳатдан анча ёт бўлса ҳам) узоқ даврлар сақланиб келган.

Қадимги Шарқ халқларининг маданияти сингари кўҳна Месопотамия маданияти ҳам ҳар хил диний тасаввурлар билан аралашиб, ибтидоий диний-сеҳргарлик эътиқодлари билан суғорилган. Уларда табиат кучларига ва айниқса сувга сифиниш кенг тарқалган. Худолар одамсимон махлуқ шаклида тасвирланганлиги тотемистик тасаввурларнинг сақланиб қолганлигидан далолат беради. Месопотамияда суғориладиган деҳқончилик асосий хўжалик фаолияти бўлганлиги туфайли ҳосилдорлик ва сув худолари олий даражали ҳисобланган. Жанубий Месопотамияда энг қадимги даврларда даҳшатли табиат стихияси — сув тўфони худолари Апису ва Тиамат тўғрисида ҳам ҳар хил афсоналар пайдо бўлган.

Милоддан аввалги II минг йиллик ўрталарида икки дарё ўртаси бирлаштирилиши билан донишмандлик худоси — балиқ думли ёки гардани балиқниқига ўхшатиб тасвирланган Эа одамларни ҳар хил касб-хунарга, санъат ва билимга ўргатувчи илоҳий қудрат деб танилган. Унинг "ўғли ва образи" бўлмиш Таммуз ҳам сув худоси ҳисобланган ва "мамлакат ўсимликларининг ҳукмдори" деб аталган. Уни баъзан ҳаётбахш қуёш худолари даврасига киритганлар, табиатни тирилтирувчи ва унинг ишлаб чиқа-

рувчи кучлари худоси қиёфасида тасвирлаганлар. Табиатни туғдирувчи ва ҳаёт худоси Иштар кўпинча танасидан шох-бутоқлар ўсиб чиққан хотин образида тасаввур қилинган ҳамда "осмон ва ернинг порлоқ машъали" бўлмиш "Зухра юлдузи" сифатида мужассамлаштирилган. Момақалдиरोқ худоси ва Бобилнинг энг олий ҳомийси Мардук афсонавий аждарҳо ёки ярим илон, ярим қуш қиёфасида тасвирланган.

Бобил давлатининг энг гуллаган даврида Мардук худолар ўртасида биринчи ўринга кўтарилган. Аммо қадимда осмон худоси Ану "худолар подшоси" ва "отаси" ҳисобланган. У етти қават осмоннинг энг юқори қаватида тахт ўрнатиб, бутун оламга ҳукмронлик қилган. Унинг рафиқаси ҳисобланган Иштар бир вақтлар она маъбуда қиёфасида тасвирланган бўлса, деспотик давлат пайдо бўлиши билан даҳшатли жангчи, осмон маликаси ва подшо ҳокимиятининг ҳомийсига айлантирилган. Қадимги деҳқончилик худоси "фаровонлик, бойлик ва ҳосил ҳомийси" Мардук эса Бобил кўтарилиши билан "улуғ ҳукмдор" га, "осмон ва ер ҳукмдори"га, қудратли жангчи, олий давлат худосига айлантирилган. Қуёш худоси Шамаш адолат ва ҳаққоният худосига, ердаги подшонинг осмондаги ҳомийси даражасига кўтарилган.

Шундай қилиб, қулдорлик жамияти ривожланиши билан қадимги табиат худолари аста-секин ҳокимият ва ҳукмдорлик худоларига, адолат ва куч тимсоли сифатида самовий қози ва даҳшатли подшоларга айлантирилган. Худолар пантеонида мансаблар бўлинган. Учала худо — осмон худоси Ану, ер худоси Энлил ва донишмандлик худоси Эа олий худолар гуруҳини ташкил қилган. Улардан бир поғона пастда ой худоси Син ва унинг фарзанди (қадимги шумерлар тасаввурига кўра кундуз кечадан туғилган) Қуёш худоси Шамаш, момақалдироқ худоси Адад ва табиатни тирилтирувчи худо Таммузнинг хотини Иштар етти қават осмоннинг пастки қисмларида жойлашган.

Бу даврда диний тасаввурлар анча мураккаблашган, турли-туман маросимлар ўтказилган ва уларни бошқариш учун қоҳинлар табақаси пайдо бўлган. Ердаги ҳокимлар ҳам илоҳийлаштирилиб, подшолар халқ оғзаки ижодида, адабиёт ва санъатда худолар қиёфасида тасвирлан-

ган. Бутун адабиёт диний мақсадларга хизмат қилган, улар диний афсоналар ва ривоятлар, диний ақидалар ва ғояларни ифодаловчи восита ролини ўйнаган, холос. Ҳатто илмий билимлар ҳам дин хизматига қўйилган. Диний ва дунёвий билимларни фақат қоҳинлар билиши мумкин дейилган, диний таълимот эса ҳамма нарсани тушунтира оладиган илми ғойиб деб билинган. Бош қоҳин вазифасини ҳоким ва подшолар эгаллаган, улар ўзларини дин соҳасида энг билимдон деб ҳисоблаганлар. Бунга қадимги Урук подшоси Гильгамеш мисол бўла олади. Мазкур подшо тўғрисида яратилган дoston диққатга сазовор. Унда "учдан икки бўлаги худо ва бир бўлаги одам" шаклидаги Гильгамешнинг қадимги Урук шаҳрида қандай подшодлик қилганлиги, катта иншоотлар ва худоларга атаб ибодатхоналар қуриш учун халқни эзиб, унга зулм қилганлиги ҳикоя қилинади. Халқ эса оғир қисматга чидолмай, золим подшо устидан худоларга арз қилганлиги, худолар афсонавий кучга эга Энкиду номли баҳодирни яратиб, уни Гильгамешга рўпара қилганлиги ва улар орасида кураш бўлиб, оқибатда тенг кучли паҳлавонлар дўст-биродарликка эришганлиги бадиий бўёқлар билан тасвирланган. Улар биргаликда кўп қаҳрамонликлар кўрсатган.

Энкидунинг обиҳаёт ахтариб бошидан кечирган ҳар хил саргузаштлари баён қилинган бу ривоят қадимги диний афсоналар ва мифлар билан бойитилган. Дostonда киши қандай қаҳрамонликлар кўрсатмасин, ўлимдан қочиб қутула олмаслиги, ўлим муқаррар эканлиги ва уни ҳеч қандай куч енга олмаслиги жуда зўр маҳорат билан, ёрқин ифодаланган. Бош қаҳрамон Гильгамеш ҳам ўзининг худо насабидан бўлишига қарамай, худоларнинг олий марҳаматига етиша олмаган, абадий ҳаётга муяссар бўлмаган. Гильгамеш марҳум дўсти Энкидунинг арвоҳи билан учрашиб ундан одам ўлгандан кейин у дунёда нима ҳол кечишини сўрайди. Бу ибтидоий анимистик тасаввурлар билан боғлиқдир.

Қадимги шумер-бобил дostonларида ҳикоя қилинган дунё тўфони ва одамнинг яратилиши ҳақидаги афсоналар кейинчалик жаҳон динларига ҳам ўтган. "Гильгамеш тўғрисидаги дoston"да қаҳрамон абадий яшаш йўлини қидириб, обиҳаёт ичган бобоси Ўт-Напиштам яшаган ерга

борган ва ундан обихаётни қаердан олганлигини сўраган. Бобоси унга қадим ўтмишда жаҳддор худолар қилган гуноҳлари учун одамларни жазолаш мақсадида ерга даҳшатли тўфон юборган ва бутун дунёни сув босиб, катта ҳалокат бошлангани, бу ҳалокатдан фақат унинг ўзи тангри Эа маслаҳати билан ясаган қайиғига миниб, "дунёнинг жами жониворлари"нинг уруғини солиб, қутилиб қолганини ҳикоя қилиб беради. Тўфондан омон қолган Ўт-Напиштамга ва унинг хотинига худолар абадий ҳаёт бахш этган эмиш. Бундай афсоналар кўп халқларда ҳар хил баён қилинади. Улар минг йиллар кейинроқ айрим муқаддас китобларда — Таврот, Инжил ва Қуръонда ҳам ўз аксини топган.

Қадимги Месопотамия диний афсоналаридан яна бири — йилнинг фаслларга бўлиниб, табиатнинг ўзгариб туришини ўзича талқин қилувчи худо Таммуз ҳақидаги афсона ҳам диққатга сазовор. Ривоятларга кўра табиат худоси Таммуз вафот этгандан сўнг унинг садоқатли рафиқаси Иштар эри кетидан ер ости дунёсига тушган. У ердаги етти дарвозанинг ҳар бир кўриқчисига ўзининг бебаҳо зебу зийнатларидан биттасини қолдириб, сеvimли эрини топади ва нариги дунёда биргаликда бандиликда яшай бошлайди. Аммо табиат ҳомийлари ҳисобланган мазкур худоларнинг ер юзидан кетиши фоний дунё ҳаётини тўхта-тиб қўяди. Бу ҳолат бошқа худоларни Таммуз ва Иштарни ер ости дунёсидан озод қилишга мажбур этади. Мазкур ривоят асосида Таммузнинг ўлими ва қайта тирилишига бағишланган жуда катта тантана ва маросимлар ўтказилган. Кичик Осиёда кенг тарқалган ҳосилдорлик маъбудаси Мо, Рея ёки Кибела ҳам табиатнинг ўлиши ва қайта тирилишини ифодаловчи худолардан бўлиб, у ҳам Иштар сингари ўз сеvimли эри Аттисни тирилтирган. Бу воқеага бағишланган катта байрамлар баҳорда март ойида зўр тантаналар билан ўтказилган. Кейинчалик христианлар худоси Иисус — Исо пайғамбар образининг шаклланишига афсоналарга бой шундай маросимлар таъсир қилган.

Милоддан аввалги VII асрга оид Бобил ёзувларидан бирида бу афсонанинг янги бир нусхаси топилган бўлиб, унда табиат худоси Таммуз ўрнига Бобилнинг бош худоси Мардук образи тасвирланган. Афсонага кўра Мардук

ер ости дунёсида жуда кўп азоб-уқубатларни бошидан кечиради, уни уриб сўроқ қиладилар, тоғдаги зиндонга қамаб, қаттиқ қийнайдилар. Улуғ тангрининг кулфат чекаётганидан газабланган халойиқ ғалаён кўтариб, унинг қисматини енгиллаштиришга ҳаракат қилади. Мардукни озод қилган маъбуда унинг "найза санчилган юрагидан чиқаётган қонни қўли билан артади" ва худолар ёрдамида қайтадан тирилтиради. Бу воқеага бағишланган янги йил (кўкламда кеча-кундуз баравар бўлган кунда) байрамлари ниҳоятда тантанавор нишонланган ва катта диний маросимлар ўтказилган. Ана шу тантанали маросимда подшонинг ўзи қатнашиши шарт бўлган.

Маросимларда қоҳинлар ўзига хос поэтик шаклдаги афсунлар, кароматли дуолар ва суралар ўқиганлар. Худоларни улуғлайдиган дуо, гимнлар, афсун ва кароматлар чолғу асбобларининг мунгли товушлари остида янграган. Христиан динидаги пасха байрами маросимларига ўхшаган бу тантаналар табиат худосининг ўлими ва тирилишини ифодалаган. Бобилда ўтказиладиган бу катта маросимга мамлакатнинг ҳамма ёғидан вакиллар келган, маросим иштирокчилари Мардук бош ибодатхонасидан чиқиб, шаҳар чеккасидаги муқаддас жойга тўпланганлар. Тўрт кун давомида дуохонлик ва қурбонликлар қилинган, бешинчи куни қўй сўйиб, унинг гўштини дарёга улоқтирганлар. Шу билан халқнинг барча гуноҳлари дарёдаги сувда ювилар эмиш. Олтинчи куни маросимнинг энг Олий нуқтасида подшо Мардукка тақлидан тиз чўкиб, ўзини жафокаш қилиб кўрсатиши лозим бўлган. Қоҳинлар подшони муқаддас деб тасвирлаб, у худонинг ердаги вакили (ноиб), деган таълимот асосида қулдорлик ҳокимиятини илоҳийлаштирганлар. Бундай маросимлар кейинчалик юнон-рим динларида ҳам ўз аксини топган.

Академик Б.А.Тўраев ибораси билан айтганда, бутун қадимги дунёга "ҳам географик, ҳам хронологик" жиҳатдан зўр таъсир ўтказган Бобил маданияти тафаккур эркинлиги билан ҳам намуна бўлган. Олам ибтидоий хаосдан келиб чиққан, деган тасаввур даставвал Бобилда пайдо бўлган. Дабдабали иншоотларнинг тикланиши қадимги бобилликларда ҳам, мисрликлар сингари, диний-идеалистик тасаввурларга зид ҳолда содда материалистик тушун-

ча куртакларини яратган эди. Бу ерда ҳам инсон бахтсизлигининг асосий сабаби — унинг гуноҳга ботиши билан боғлиқ деган тасаввурлар кенг тарқалган. Бу гуноҳларига иқрор бўлган шахснинг тавба қилиб, худога ноласи баён этилган қадимги ёзувлар диний эътиқоднинг кишилар онига нақадар сингиб кетганлигидан дарак беради. Аммо бундай ёзувларда ҳам дин ва охиратга шубҳа туйғулари мавжуд. Бунга "Жафокаш тақводор қиссаси" ва "Хўжайиннинг қул билан суҳбати" асарлари мисол бўла олади.

Биринчи асарда муаллиф ўзининг оғир қисматидан, ҳамма вақт бахтсизлик кетидан бахтсизлик келишидан шикоят қилиб, унинг сабабларини билишга интилади. У ўз ҳаётини таҳлил этиб, на худодар ва подшолар, на қўлчилар олдида биронта ҳам жинойт қилмаганлигини ва ўзини тамоман беғуноҳ деб сезишини, диний мажбуриятларини доимо "саховат" билан адо этишига қарамай, азоб-уқубат ва қийинчиликдан боши чиқмаганлигини баён қилади. Муаллиф унинг ибодат ва саждаларига эътибор қилмайдиган худодарнинг адолатлигига ва диний ақидаларнинг ҳақлигига шубҳа қилиб дейди: "Ҳар кун хўрсиниш, ҳар кеча кўз ёши, ҳар ой — дод-фарёд, ҳар йили ғам-ғусса: мен чақирдим ўз худойимни, лекин кўрсатмади у менга юзин. Ўз маъбудамга қилсам-да сажда, боқмади у менга кўрсатиб кўзин... Қандай ноҳақ бу дунё! Подшога ҳурмат — олий ҳиммат деб бердим мен таълим..Аммо худога не манзур — била олмадим. Чунки инсон маъқул деб билган нарса худога қабиҳ сезилади, киши кўнглини ранжитган нарсани парвардигор хайрихоҳлик деб билади. Осмондаги худодар эркини ким билади? Ҳойиб қисмати — қоронғулик, уни ҳеч ким билармикан? Биз, бандалари, қандай қилиб, худо йўлини тушунамиз?" Мазкур сатрларда, бир томондан, худога садоқат, унинг насиҳатларига риоя қилишга тайёр туриш, подшо ва бошқа ҳокимларни ҳурмат қилиш, иккинчи томондан, худо образининг ноаниқлигини, худонинг шафқатли ва хайр-саҳоватли эканлигига шубҳа мотивлари ифодаланган.

"Хўжайиннинг қул билан суҳбати" бундан ҳам пессимистик руҳдаги асардир. Ўзига хос услубда ёзилган бу диалогда хўжайиннинг буйруқларига ва ҳар хил истакларига қул ҳар гал итоатгўйлик билан "хўп", деб жавоб бе-

ради. Хўжайиннинг бетайин саволларига қулнинг жавоблари фақат қуруқ тасдиқ эмас, балки бу — хўжайиннинг хатти-ҳаракатларига берилган баҳо ҳамдир.

Хўжайин подшо саройига бориш фикрини айтади, қул "бундай садоқат учун бойликка эришиш мумкин", дейди; хўжайин бу ниятидан айниганида, қул бундай ҳаракатни ҳам маъқуллайди, аммо унинг номаълум жойга сургун қилиниб, жафо чекишини айтади; хўжайин худога қурбонлик беришни ўйлайди, қул бундай савоб иш учун унинг тақдирланиши мумкинлигини айтади, хўжайин қурбонлик бериш фикридан қайтади, хизматкор бу фикрни ҳам тасдиқлаб, очикдан-очик даҳрийларча жавоб беради: "Қурбонлик қилма, хўжайин, қилма! Сен худони номоз ўқиш ёки бошқа синов билан итдек кетингдан эргаштирарман деб ўйлама!" Хўжайин ватани учун хайр-саховатли ишлар қилишини айтади, қул "бу ниятлар эвазига фақат яхшилик кўриш мумкин", дейди; хўжайин бу эзгу ниятидан қайтади, шунда қул: "Саховат қилма, хўжайиним, харобага айланган шаҳарлар тепасига чиқиб, теварак-атрофга кўз ташла, кўҳна харобаларни сайр қил ва илгари ўтган кишиларнинг жасад суякларига назар ташла, қайси бири золим подшо бўлган ва қайси бири хайру саховат эгаси — уларни фарқлаш мумкин эмас!", дейди.

Шундай қилиб, ўз хўжайинидан ҳам ахлоқий, ҳам интеллектуал жиҳатдан баланд турган қул доно ва истеҳзоли жавоблари билан диққатни тортади, у баъзан даҳрийлик руҳида мулоҳаза юргизади. Ҳаётдан кўнгли ранжиган хўжайиннинг қарама-қарши ва бир-бирига зид фикрларини тасдиқловчи қул аслида борлиқнинг нақадар мураккаб ва чалкаш эканлигини қайд қилади. У ҳаётда ҳамма нарса узвий боғлиқ ва ўзаро муносабатда, доимий ва турғун ҳақиқат йўқ, деган фикрни илгари суради. Қулнинг мантиқий изчил ва аниқ жавобларидан, унинг ҳаёт ҳодисаларини ақл-идрок билан баҳолашидан подшонинг одиллигига, худонинг шафқати ва ёрдамига, охирагдаги ҳузур-ҳаловатга умид боғлаш асоссиз, деган хулоса ўзидан келиб чиқади.

Қадимги Миср ва Бобилдаги ҳурфикрлилик ғояларининг моҳияти ижтимоий характерга эга. Инсоннинг ердаги ҳаёти ниҳоятда оғир. Агар қудратли ва сахий худо-

лар мавжуд бўлса, нега улар одамларга ёрдам бермайди? Нима учун улар ўзлари яратган дунёдаги адолатсизлик ва жафоларга бепарқ қарайдилар? Коҳинлар тарғиб қилаётган худолар мавжуд бўлса, нима учун уларни ҳеч ким кўрмаган, битта одам йўқки, уларни тўғри тасвирлаб берса? Нима учун нариги дунёдан ҳозиргача ҳеч ким қайтиб келмаган, коҳинлар тасвирлаган жаннат ва дўзахдан ҳеч қандай дарак йўқ? каби шубҳали саволлар бизга етиб келган ҳар хил фольклор ва бадиий асарларда кўп учрайди.

Ахлоқ мавзуига оид қадимги Шарқ, жумладан Миср адабиётларида инсоннинг хулқ-атвори ғойибдан белгиланган эмас, унинг ўз иродасига, тарбиясига боғлиқ дейилади. Одоб насиҳатлари ғайритабиий кучларга таянмасдан, инсоннинг ўз тажрибаси ва амалий фаолияти мисолида асослаб берилади. Жуда кўп халқ мақоллари ахлоқ нормаларини ўзида мужассамлаштирган. Уларда инсоннинг ажойиб фазилатлари, ижодкор меҳнати, тафаккур эркинлиги акс этади. Масалан, "Бой йиртқич бўлгандан, виждонли инсон бўлган яхши", "Тилингни ёмон гапдан тий, шунда кишилар муҳаббатига эришасан", "Бировга ёмонлик қилиш ниятида ҳеч вақт қадам ташлама". Милоддан аввалги XXVII асрга оид баъзи шумер мақоллари исёнкор руҳга эга: "Ҳамма камбағал оилалар ҳам итоатгўй эмас", "Сен эҳтиёткор бўлсанг — худойинг сен билан, эҳтиёткор бўлмасанг, худойинг юз ўгиради". Шу муносабат билан ўзбек халқининг "худо ҳам сақлаганни сақлайди", деган афоризми буларга яқинлигини эслатиш мумкин.

Қадимги Шарқда худонинг хизматкори ҳисобланган подшога бўйсунмаслик "худосизлик" деб баҳоланган. Шумер мақолларидан бирида "Подшо — худонинг ойнаси," дейилади, яъни осмон ва ердаги ҳокимлар ўзаро яқин, демак, ердаги ҳокимга қарши чиқиш — худога қарши чиқиш, худога қарши исён кўтариш билан тенг, деган ғоя илгари сурилади. Албатта, қадимги Шарқ одобномасида рационализм ва мистицизм диний руҳда намоён бўлган, мазлум аҳли ўзининг этик дунёқарашини фақат диний шаклда ифодалаган.

Қадимги Ҳиндистон. Тафаккур эркинлиги асосида пайдо бўлган диний танқид намуналари, айниқса, қадимги Ҳиндистон ва Хитойда ривож топган. Аммо энг қадимги

ҳинд динлари тўғрисида маълумотлар жуда оз. Милоддан аввалги II минг йиллик ўрталарида шимоли-ғарбий Ҳиндистонда ижтимоий табақаланиш кескинлашгани, мустақкам ҳокимиятнинг мавжудлиги, ўзига хос юксак моддий ва маънавий маданият, чунончи, суратли ёзув, санъат ва дин формалари бўлганлиги аниқланган. Моҳинжа-Доро ва Хараппада ўтказилган археологик тадқиқотлар буни тасдиқлайди. Бу даврдаги ҳинд маданиятини қадимги шумер ва аккад маданиятлари билан тенглаштириш мумкин ва шу асосда бу икки мамлакат орасида ўзаро маданий ва савдо алоқалари бўлган деб фараз қилинади.

Ҳиндистоннинг узоқ шимоли-ғарбдан келган орий қабилалари истилосидан кейинги даврдаги ижтимоий тузуми, маданияти ва динларини қадимги ёзма манбалар, даставвал қонун ва диний тўплам (веда)лар асосида тасаввур қилиш мумкин. Веда динлари билан бир қаторда ўша даврда ҳар хил тотемистик тасаввурлар, табиатга, айниқса, космик ҳодисаларга сиғиниш каби ибтидоий дин шакллари ҳам мавжудлиги аниқланган. Бундан ташқари илк синфий жамиятларга хос бўлган ҳомий турли худоларга сиғинилган. Мифларга қараганда, худолар дунёнинг яратилишида иштирок қилганлар, аммо бунёдкорлик родини ўйнамаганлар. Веда худолари пантеонида осмон худоси Воруна, куёш худоси Сурьё, тонг худоси Умос, мамақалдироқ ва яшин худоси Индра, шамол худоси Вайю, олов худоси Огни, охират худоси Ема, ҳосилдорлик худоси Одити энг муҳим худолардан ҳисобланган. Илк веда даврида бу худолар ичида ёмғир ёғдирувчи, ҳаёт бағишловчи, ҳосилдорлик маъбудаси Индра ва уйнинг муқаддас ҳомийси, худолар билан инсон орасидаги воситачи ҳисобланган олов худоси Огни энг обрўлиси бўлган. Ҳиндлар бу даврда ибодатхоналар қурмаганлар, худо образини тасвирловчи ҳайкал ва расмлар яратмаганлар.

Дастлабки даврда қоҳинлар ҳали табақа бўлиб ажралмаган, барча худойилар ва ибодат маросимлари оддий тақводорлар томонидан адо этилган. Аждодлар руҳига сиғиниш эътиқодининг энг кейинги ва мураккаб шакллари ҳали пайдо бўлмаган. Қадимги ҳинд динларидаги патриархал оила ҳаётини ва жамоачилик муносабатларини ифодаловчи оловга ва аждодларга сиғиниш Ману

қонунларида ўз аксини топган. Унда айтилишича, "отабоболар дастлабки худолардир, улар ғазабдан холи бўлганлар, мутлақо пок, доимо бекаму қўст, низодан юз ўгирадиган ва катта фазилатлар эгаси" бўлганлар. Аслида патриархал оилалар бошлиғи бўлган бой зодагонларни бундай улуғлаш ва илоҳийлаштириш қулдорлик ҳокимияти ва жамиятини мустаҳкамлашга қаратилгандир. Веда китобларида, диний мадҳияларда ҳам аждодлар руҳига сиғишиш муҳим ўринни эгаллайди.

Ҳинд жамияти тараққиётининг кейинги босқичида ижтимоий табақаланиш кучайиб, мамлакатнинг қўп жойларида айрим қулдорлик давлатлари ва ҳатто империялар пайдо бўлади, янги динлар юзага келади. Диний тасаввурларнинг ўзгаришида жамият аъзоларининг варна ва касталарга, ижтимоий табақалар ва касб-ҳунар гуруҳларга бўлиниши муҳим роль ўйнаган. Асосий варналар: брахманлар — профессионал коҳинлар; кшатриялар — ҳарбийлар; вайшилар — деҳқонлар, савдогар ва ҳунармандлар; шудралар — хизматкорлар, камбағаллар ва қуллар, яъни қуйи-қарам табақадан иборат бўлган. Мазкур табақаланиш тизими Ману қонунлари ва диний ақидаларда илоҳийлаштирилган.

Варналар ичида энг қудратлиси ва таъсирчани брахманлар бўлиб, улар қулдорлик тузумини муқаддаслаштирувчи диний мафкура ва ибодатлар тизимини яратганлар. Брахманизм айрим худоларга аталган ниҳоятда мураккаб қурбонлик ибодати, ҳар хил маросимлар ва қаттиқ адаб тартибидан ташкил топган. Бу дин асосчиси Яжнага аталган маросимларда дастлабки даврларда ҳатто асирга тушган одамларни олов худоси Огнига қурбон қилганлар. Кейинчалик, одамлар ўрнига ҳайвонларни қурбон қиладиган бўлишган, асирлар эса қулларга айлантирилган. Худолар пантеонида ҳам муайян тартиб ўрнатилади. Унда эса веда маъбудалари янги худолар билан бирикиб, энг олий уч худо: оламини яратган — Брахма, уни қўриқловчи Вишну, емирувчи ва қайта тикловчи — Шива юқори поғонани эгаллаган. Уларнинг ҳар биттасига бўйсунган иккинчи даражали бир тўда худолар мажмуаси мавжуд бўлган. Уларга атаб дабдабали ибодатхоналар қурилган, тошдан, металлдан ва ёғочдан ажойиб ҳайкаллар яратил-

ган, ранг-баранг тўй ва дафн маросимларида, диний байрамлар ва ибодатхоналарда сон-саноксиз қоҳинлар хизмат қилган.

Социал табақаланган жамиятнинг маҳсули сифатида брахманизм подшо ҳокимиятини, ижтимоий тенгсизликни, жамият аъзоларининг варна ва касталарга бўлинишини худо номи билан қонунлаштирган. Мазкур диний-маиший қонун-қоидалар тизими асосида қулдорлар билан қуллар, бойлар билан камбағаллар, ҳукмрон табақа билан мазлум аҳли, тенг ҳуқуқли билан ҳуқуқсиз қуллар орасида жуда катта фарқ мавжуд, улар ўзаро мутлақо яқинлашиши мумкин эмас, деган ғоялар оммага сингдирилган. Ҳатто ажойиб ҳинд эпоси "Махабхарата" да варналарнинг қўшилиб кетиши қонунсизликнинг энг учига чиққан намунаси, деб таърифланади. Бу ғояларни диний жиҳатдан оқлаш учун драхма, яъни ҳар варна аъзолари вазифасини белгиловчи таълимот яратилган бўлиб, у кейинчалик буддизм ва ҳиндуизмнинг энг муҳим ақидаларидан бирига айланади. Асрлар давомида драхма меҳнаткаш оммага итоатгўйлик ва пассивлик туйғуларини сингдириб келган. Ведаларнинг туғилиш доирасида (сансара), яъни барча нарсалар бир ҳолатдан иккинчисига ўтиб, қайтадан туғилиши ва ажрини бериш (карма), яъни фоний дунёдаги ҳаракатига яраша ўлганидан кейин таҳқирланиши ҳақидаги таълимот ҳам шу мақсадларга хизмат қилган.

Каста тизимига ва брахманизмга қарши чиққан буддизм ва хиндуизм таълимотида инсон азоб-уқубатлардан қутулиш ва туғилиш истиқболига ижтимоий муҳитни ўзгартириш ёки табиат кучларини енгиш учун кураш йўли билан эмас, балки таркидунё қилиб, нирвана (рўшнолик) орқали эришиши мумкин эмиш. Бу таълимотга биноан, киши ўлганидан кейин унинг жони бир туғилаётган жониворга кўчар эмиш. Агар киши ҳаётда тақводор, одоб-икромли бўлса, унинг жони ўлганидан кейин олий мавжудот, юқори даражадаги инсон ёки муқаддас ҳайвон шаклида қайтадан туғилади; агар беадаб бўлса, каста тартибларини бузиб, ахлоқсиз яшаса, унинг жони энг хунук, ҳаром махлуқ ёки ҳайвон образига ўтармиш. Ҳозиргача Ҳиндистонда жонли махлуқни ўлдириш катта гуноҳ ҳисобланади. Чунки ҳар бир ҳайвонда илгари ўтган аж-

додларнинг жони яшайди, деган тасаввур шу кунгача сақланиб келмоқда. Мазкур таълимот кейин пайдо бўлган ҳинд динларида ҳам асосий ўринни эгаллайди. Илк ўрта асрларга келиб буддизм ва жойнизмни янги диний таълимот — ҳиндуизм сиқиб чиқаради ва у давлат динига айланади.

Аммо ведаларда, қадимги ҳинд эпоси ва адабиётида диний тасаввурларга мутлақо зид материалистик ғоялар ҳам учрайди. Тарихда чарваклар деб аталган (ҳиндча "чарвак" — "материалист" деб таржима қилинади) фалсафий таълимот бунга ёрқин далил бўла олади. Қадимги Ҳиндистон анъанавий фалсафа мактабларининг еттитасидан биттаси ҳисобланган чарвакага милоддан олдинги III асрда ярим афсонавий донишманд Брихаспати асос солган. Чарваклар брахманизм, буддизм, ҳиндуизм динларининг асосий ақидаларига қарши жиддий кураш олиб борганлар. Шунинг учун улар доимо қаттиқ қувғинда бўлганлар, уларнинг асарлари куйдирилиб йўқотилган. Чарваклар олий ғайритабиий яратувчи кучларни инкор қилиб, оламнинг моддийлигини, унинг кишилар онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжудлигини эътироф этганлар. Улар бутун коинот, шу жумладан одам ҳам тўрт унсурдан: тупроқ, олов, сув ва ҳаводан ташкил топган, деган фикрни тасдиқлашга ҳаракат қилганлар. Ҳар бир унсурга ўзгармайдиган, йўқ қилиб бўлмайдиган абадий мавжуд атомларнинг ўзига хос тури тўғри келади. Чарваклар тирик вужуд ўлганидан кейин унинг жони яшайди, деган ғояни мутлоқ инкор қилиб, тан билан жон бир, уларни бири-биридан ажратиб бўлмайди, деб тасдиқлайдилар. Уларнинг фикрича, кишининг онги, ақли ва сезги органлари ҳам атомларнинг қўшилиши натижасида пайдо бўлади, одам ўлганидан кейин унинг бутун вужуди унсурларга бўлиниб кетади ва улар, ўз навбатида, тегишли турнинг жонсиз табиатда мавжуд бўлган атомларига бирлашади.

Қадимги ҳинд материалисти Ожиста Кешакамбалин фикрича, одам ҳам тўрт унсурдан яратилган. Одам ўлганда унинг тупроқдан ясалган ва бошқа қисмлари тупроққа, суюқ қисми сувга, иссиқлиги ўтга, нафаси ҳавога қайтиб қўшилади, онги эса фазога кўтарилади. Унинг таърифи-ча, киши ўлгандан кейин марҳум арвоҳини хурсанд қилиш

учун худойилик бериш бемаънилик, чунки умуман оламини у дунё, бу дунёга бўлишнинг ўзи нодонликдир. Бу таълимот қадимги ҳинд динларининг асосий ақидаси ҳисобланган сансара ва карма тўғрисидаги таълимот мутлақо уйдирма, ёлгон деган фикрга олиб келади. Демак, муаллифнинг таърифича, жон абадий яшамас экан, охират, жаннат ва дўзах тўғрисидаги ақидалар ҳам асоссиз, худонинг борлигига ишониш ҳам, уни ҳамма нарсанинг сабабчиси, дунёнинг яратувчиси, деб айтиш ҳам ҳақиқатга тўғри келмайди.

Чарваклар инсоннинг дунёни билиш имкониятини ҳам материалистча ҳал қилганлар. Улар диний ақидалар сингари ҳар қандай воситали билимнинг ишончли эканлигини инкор этиб, инсоннинг сезгилари билишнинг бирдан-бир реал манбаи деб эътироф қиладилар. Чарвакларнинг этикаси ҳам актив кураш руҳи билан суғорилган. Бу таълимотга биноан, инсон ўзининг амалий фаолиятида завқ-сафоли ҳаёт кечириш ва энг кам азоб-уқубат тортиши зарур. Яхши ҳаёт деганда ҳузур-ҳаловатли турмуш, яхшилик қилиш деганда бировга роҳат ва лаззат бахш этиш, ёмонлик деганда кишига жафо келтириш тушунилади. Аммо яхши ҳаёт учун кураш хафагарчилик, дард-аламдан қутулиш деган тушунчани англамайди. Инсон ҳаёти қарама-қаршиликлар бирлигидан — ҳузур-ҳаловат ва жафо, осойишталик ва курашдан иборат. Ҳаётдан мақсад аслида барча ғовларни енгиб, бахтга эришиш учун курашдир, деган исёнкор ғоялар чарваклар фалсафасининг асосий ғоясидир.

Халқ ижоди намуналарида ҳам даҳрийлик руҳидаги ғоялар сақланиб қолган. "Панчатантра" ("Бешта макр") номли халқ эртақ ва масаллари тўпламида брахманларнинг ҳийла-найранглари фош қилинади. Унда эркин тафаккурни ифодаловчи мақоллар бор. Масалан, "Ой брахмансиз ҳам чиқаверади", "Ўғрини йўтал фош қилса, брахманни нафси ҳалок қилади", "Қарға Ганг дарёсида чўмилгани билан оққуш бўлармиди" кабилар хурофотга қарши қаратилган фольклор намуналаридандир.

Бироқ умуман, қадимги Шарқда, шу жумладан Ҳиндистонда ҳам илм ва фалсафа асосан диний қобикда намён бўлган. Шунинг учун ҳукмдор қулдорлар синфига

хизмат қилувчи илоҳиёт руҳидаги фалсафий илмлар мажмуи ҳисобланган илми нужум — астрология (юнонча "астрон" — юлдуз ва "логос" — таълимот, яъни юлдузлар тўғрисидаги таълимот) жуда кенг тарқалган. Унинг негизида, даставвал, қулдорлик жамиятининг савдо-сотик, деҳқончилик ҳўжалигининг амалий эҳтиёжларини қондириш ётади. Энг қадимги ҳинд астрономияси жуда зўр кашфиётлар қилган бўлса-да (27 юлдузнинг аниқланган рўйхати маълум бўлган), у нафақат ижобий, балки сохта ғайриилмий астрология таъсири остида бўлган. Ҳинд жамоасида ижобий билимларга эга йил ҳисобини биладиган брахман бўлган, у экиш, ўриш ва бошқа ҳар хил деҳқончилик ишлари билан боғлиқ қулай вақтни белгилаб берадиган мунажжимлик вазифасини бажарган. Ҳатто, ҳозиргача тақводор ҳиндуистлар мунажжимлар насиҳатига риоя қиладилар, бахтли ва бахтсиз дақиқа, соат, кун ва ҳоказоларни белгилайдиган иримларга ишонадилар.

Шуни ҳам қайд қилиш лозимки (бу тасодифан бўлма-са керак), энг тараққий қилган Ғарбий Европа ва Америка мамлакатларида ҳам астрология шу бугунгача катта обрўга эга. Масалан, Францияда ҳозирги вақтда 30 мингдан ошиқ, Италияда 10 мингдан кўпроқ мунажжим мавжуд. АҚШда 30 минг мунажжимни бирлаштирган махсус Америка астрология федерацияси ташкил қилинган. АҚШнинг жуда кўп газеталари ҳар куни сайёраларнинг жойлашишига қараб киши тақдирини кўрсатиб берадиган жадвал — гороскоплар босиб чиқаради. 1962 йил баҳорда Ҳиндистонда мунажжимлар яқинда охир замон бўлишини айтиб, миллионлаб кишиларни қаттиқ ваҳимага солган эди. Ҳар бир янги туғилган гўдак болага гороскоп тузилади, у ҳозиргача ҳиндуистларнинг туғилиш гувоҳномаси вазифасини адо этади.

Бутун Шарқда қадимги даврлардан фақат киши ҳаёти, йил алмашинуви, об-ҳаво ўзгариши, шамол ва ёмғир, ҳосилдорлик ва қурғоқчиликкина эмас, балки ижтимоий ҳодисалар жараёни ҳам осмондаги ёритқичларга қараб белгиланган. Уларга қараб айрим шахсларнинг тақдири, омади ва толеи, туғилиши ва ўлими, касал-соғлиғи ва турмуш бахтини айтиб бериш мумкин эмиш. Осмон ўтмиш ва келажакнинг буюк китоби бўлиб, унинг саҳифаларида бўла-

жак тарих баён этилар, доимо ўрнини ўзгартириб турган юлдузларга қараб худо иродасини таърифлаш мумкин эмиш. Осмондаги иккита худо кишиларнинг хатти-ҳаракатини ёзиб борар эмиш: бири "яхши ишлар тахтасига" инсоннинг барча фазилатларини, иккинчиси унинг ёмонликларини туширар экан. Кейинчалик, бир неча асрлардан сўнг бу қадимий афсона Инжил, Таврот ва Қуръонга ҳам кўчирилган. Масалан, исломда кишининг икки елкасида икки фаришта ўтириб, доимо унинг яхши-ёмон қилмишларини ёзиб боради, деб ҳикоя қилинади.

Қадимги ҳиндларнинг инсоният тарихини тўхтовсиз доирасимон ҳаракатга ўхшатиш тасаввури ҳам йил фасллари айланишини кузатиш натижасида пайдо бўлган. Мамлакатда ҳар йили сув тошқинларининг бўлиб туриши, у баъзан келтирадиган даҳшатли офат, йил мавсумларининг давраси катта тўфон билан тугайди, деган афсоналарни яратган. Осмон жисмлари ҳаракатини кузатиш, йил, кун ва кечанинг навбатма-навбат алмашинувини кузатиш натижасида коинотда "ягона оламий тартиб" — "рита" ("ри" сўздан олинган, ҳаракат қилиш, йўл, деган маънони англатади) мавжуд деган ғоя пайдо бўлган. Ведалардаги ривоятларга қараганда, худоларни яратган ҳам рита, у бутун борлиқнинг отаси, бутун коинот, ер осмон рита қонунлари асосида ҳаракат қилади. "Рита бу бутун дунёга сингган қонун, унга барча худолар ва одамлар бўйсунди ... Рита бизнинг ахлоқ тартибимизни кўрсатиб берган. У — буюмларнинг умумий моҳияти" — дейилади ведаларда. Осмондаги ёритқичларнинг ҳаракатини белгилаб берадиган риталар барча худолардан олдин пайдо бўлган, деган эътиқод ҳозиргача сақланиб келади.

Милоддан аввалги VI асрда Шимолий Ҳиндистонда каста тузумини илоҳийлаштирган брахманизмга қарши омма норозилиги кучаяди. Бу норозилик ахлоққа доир ҳар хил бидъатчи мазҳабларда намоён бўлади ва будда динида ёрқин ифодасини топади. Буддистлар, даставвал, барча кишилар учун, уларнинг қайси кастага тегишли бўлишидан қатъи назар, нажот қидиришга ваъда берадилар. "Ҳамма одамларнинг териси, гўшти, суяги ва калласи бир, уларни фақат безаклари ва бош кийими билан ажратиш мумкин" — деб таълим берган улар. Миллион-

лаб кишиларни каста зулми ва қашшоқликдан, ҳар хил қурбонликлар ва мураккаб ибодатдан қутқариш, маънавий тенглик ўрнатиш ваъдаси билан чиққан буддизм жуда тез орада катта обрў қозонган. Бу янги диннинг асосчиси Будда (дили равшан) лақабли Сиддаҳартқа брахманизм муқаддаслаштирган касталарга бўлинишига, худоларга сизиниш ва қурбонлик қилиш каби мураккаб маросимларга қарши чиқибгина қолмай, азоб-уқубатли ҳаётни тарк этиб, нирванага (рўшноликка) фарқ бўлиш йўли билан ахлоқий камолотга етиш мумкин, деган таълимотни тарғиб қилган.

Дастлабки Будда таълимотида буддистлар яратувчи худоларни инкор қилганлар, чунки уларга фикр эркинлигининг таъсири бўлган. Уларнинг таърифига кўра, худо ҳамма нарсага қодир, қудратли, бунёдкор бўлганида дунё бунча дард-алам билан тўлмаган, у, албатта, оламни бахтсизлик ва жабр-зулмдан қутқарган бўлур эди. Агар одамни худо яратган бўлса, унда ҳеч нарса ўзгармасди ва ҳалок бўлмасди, муқаддаслик ва номуқаддаслик, яхши ва ёмон, адолат ва золимлик кабилар бўлмас эди. Аммо буддистлар объектив борлиқни инкор қилганлар.

Будда таълимотининг асосий моҳияти жабр-зулмдан қутулиш чорасини "кашф" этишдан иборат. Унинг таърифича, нажоткорлик вазифасини адо этувчи "тўртта буюк ҳақиқат" мавжуд. Биринчи "ҳақиқат" — бу ўткинчи дунё ғам-ғуссага тўла, ҳар бир махлуқ ўлганидан кейин бошқа бир жисм (одам, ҳайвон ва ҳоказо) шаклида қайта тирилади; борлиқ — жабр-зулм демакдир; яшаш — жабр чекиш, йўқлик — эзгулик. Иккинчи "ҳақиқат" — жабр-зулмнинг сабаби ҳаётга ташналик, орзу-истак, кайф-сафо, ҳавас туйғулари; ҳар бир истак ва интилиш актив фаолият талаб этади, фаол ҳаракат янги азоб-уқубат келтиради. Шунинг учун буддист севги-муҳаббат, раҳмдиллик, афв этиш каби фаолият уйғотувчи туйғулардан холи бўлиши шарт. Учинчи "ҳақиқат" — жабр-зулмдан фақат барча истак, орзу-ният ва завқ-сафодан кечиш орқали қутулиш мумкин. Будда "сенинг руҳингни эркалатадиган, ишқ-ҳавас уйғотадиган барча нарсалардан ўзингни тий", деб таълим беради. Тўртинчи "ҳақиқат" — чархи фалак яратган қайта тирилиш доирасидан рўшнолик (нирвана) орқали қутулиб, абадий

йўқолиб кетиш, рўшноликка эришиш учун "тўғри ўйлаш, тўғри гапириш, тўғри ҳаракат, тўғри турмуш тарзи, тўғри ният, тўғри диққат-эътибор, тўғри разм солиш" зарур ҳисобланади. Бунда, даставвал, ҳаётга муҳаббат, кайф-сафо, орзу-ният, нафрат, гурур каби барча туйғулардан бутунлай кечиш талаб қилинади. Хуллас, буддизм ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик, итоатгўйлик, ҳар қандай курашдан воз кечиш, ташқи дунё билан муносабатни узиш, борлиққа бефарқ бўлиш каби жаҳолатпарастлик ғояларини ўзида муҷассамлаштирган. Бундай таълимот қулликни ва жабрзулмни илоҳийлаштириб, уларни ғоявий жиҳатдан мустаҳкамлашга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам милоддан аввалги III асрда ҳинд подшоси Ашока буддизмни давлат дини деб эълон қилади. Тоғ қояларида, иморатларнинг устунларида ҳокимиятга бўйсуниб, барча орзу-истак ва ниятларни тийишни талаб қилувчи таълим ёзувлари ҳозиргача сақланиб қолган.

Қадимги Хитой. Қадимги Хитой маданияти ҳам кўҳна Миср, Бобил ва Ҳиндистон сингари қулдорлик ишлаб чиқариши заминида пайдо бўлган ва ўзига хос диний тасаввурларни яратган. Дастлабки қулдорлик жамиятлари ташкил топиб ривожлана бошлаган (милоддан аввалги II-I минг йилликлар) давомида Хитойда энг кенг тарқалган диний тасаввурлар — аждодлар ва табиат "руҳлари"га сиғиниб билан боғлиқ тотемистик эътиқодлардир. Антропоморф, яъни одам шаклидаги арвоҳлар бутун табиатда тарқалган бўлиб, улар осмон ёритқичлари, ёмғир, шамол ва бошқа ҳодиса ва махлуқларни бошқариб турар эмиш. Осмон руҳларидан Шан-ди табиат ҳодисалари ва инсон ҳаётининг барча томонига катта таъсири билан ажралиб туради. Ердаги руҳлар ичида тоғ ва дарё руҳларига кўпроқ сиғинганлар. Ердаги энг қудратли руҳ — Хоу-ту мамлакатдаги барча ерларга хўжайин ҳисобланган. "Осмон фарзанди" бўлган император мамлакатни бошқариш ҳуқуқини Шан-дидан олган эмиш. Афсоналарга кўра, Шан-дини осмонда хизматкор "руҳлар" ва ўлган ҳокимларнинг жонлари ўраб олган ва улар ёрдами билан буюк руҳ халқни бошқарар экан. Шан-ди бошчилигидаги руҳлар иерархияси асли ердаги қулдорлик уруғи зодагонлари иерархиясининг акси эди. Подшолар осмон ва ер руҳ-

ларига, маҳаллий ҳоқимлар тоғ ва дарёларнинг майда руҳларига, оддий жамият аъзолари эса ўз аجدодлари руҳларига қурбонлик берганлар.

Қадимги Хитой динларида моҳир қоҳинлар ва махсус ибодатхоналар бўлмаган. Диний маросимлар очиқ майдонда ўтказилган. Осмон ва ер руҳларига аталган ибодатхоналар кейинроқ қурилган. Қурбонлик маросимларида ашула айтилган ва дуолар ўқилган, унда аجدодлардан маслаҳатлар сўраганлар, қилган муҳим ишлари ҳақида ҳисобот берганлар. Зодагонлар ўз аجدодлари арвоҳларига атаб дабдабали ибодатхоналар қурдирганлар. Меҳнаткаш омма эса, ўз аجدодлари номи ёзилган махсус жадвалларни сақлаган, холос. Ҳар хил сеҳргарлик ва дуохонлик, афсунгарлик ва "авлиё" лар ҳам кенг тарқалган.

Мазкур табиатга сифиниш ва айниқса аجدодлар арвоҳига сифиниш каби тасаввурлар кейинги Хитой динлари — даосизм, конфуцийчилик, буддизм каби диний системаларга ўтиб, ҳукмдорларнинг муҳим мафкуравий қуролига айланган. Бу диний тизимлар орқали қулдорлар, зодагонлар киши табиатига ва онгига ҳамиша юмшоқлик, итоатгўйлик, ўзидан катталар ва ҳоқимларга бўйсунишга тайёр туриш каби қуллиқ ғояларини сингдиришга интилганлар.

Милоддан аввалги VI-V асрларда ижтимоий ва сиёсий инқирозлар даврида пайдо бўлган фалсафий таълимот — конфуцийчилик етакчи ғоявий оқим сифатида шаклланиб, кейинчалик милоднинг бошларига келиб, ҳукмрон феодал синфи манфаатини ифодаловчи динга айланган. Унга асос солган Кун-цзи (Конфуций)нинг фикрича, ҳар бир инсон жамиятда ўзининг тутган ўрнини билиши керак. "Подшо — подшолик қилиши, хизматкор — хизматкорлик, ота — оталик, ўғил — ўғиллик қилиши зарур". Инсон тақдирини "осмон" белгилайди, одамларнинг "нажиб" ва "паст" кишиларга бўлинишини ўзгартириб бўлмайди. Шунинг учун кичик каттага, пастда турувчи юқорида турувчига сўзсиз итоат қилиши лозим. Конфуцийчилик қадимги Хитой динларида табиатга, қаҳрамонларга ва аждодлар арвоҳига сифинишни қабул қилган; унда осмон олий худо (шанди) деб таърифланади, инсон ўз бахтини таъмин қилиши учун бутун фаолиятини "осмон" билан келишган ҳолда олиб бориши зарур, дейилади. Чунки Кун-цзи айтгани-

дек, "Ўлим ва туғилиш осмоннинг ҳукми, бойлик ва фаровонлик унинг иродасига боғлиқ". Кун-цзи издошлари ижтимоий тенгсизликни ҳам "осмон" иродасига боғлаб изоҳлайдилар. Уларнинг фикрича, инсон буюмларнинг қонунлари (дао)ни билиб олгач, улардан ўз манфаатлари йўлида фойдаланмоғи лозим. Милоддан олдинги II асрга келиб Кун-цзини илоҳийлаштириб, унга итоат қила бошлаганлар, қурбонликлар берганлар, ибодатхоналар қурила бошлаган. Милоднинг III асрида конфуцийчилик давлат дини деб эълон қилинади, император "осмон ўғли" ва бош қоҳин деб танилади.

Конфуцийчиликнинг ахлоқий таълимотидаги асосий тушунча жэнь (инсонпарварлик) ҳам зодагонлар ҳоқимиятини мустақамлашга қаратилган. Фақат зодагонларга хос инсонпарварлик, унинг таърифича, даставвал, ота-она ҳурмати ва катталарга бўйсунушдан иборат. Давлатни катта оилага ўхшатган конфуцийчилик инсонпарварлик тушунчаси асосида "осмон ўғли — подшони ота-онадек ҳурмат қилишни, унга итоат қилишни олий бурч", деб билади. Кишининг ҳаёт мақсади амалдорга, подшога хизмат қилишдир. Кўп асрлар давомида бу янги дин Хитойда ҳукмрон тузумни оқлайдиган ва халқ оммасини маънавий қулликда сақлайдиган восита бўлиб келган.

Иккинчи диний-фалсафий таълимот ҳам ўша даврларда Дао-цзи номли ярим афсонавий донишманд томонидан асос солинган даосизмдир. Бу таълимот сеҳргарлик, шаманлик, астрология ва алхимия аралашмаларидан ташкил топган. "Дао" дегани абадий ўзгариб турадиган нарсалар ва одамлар дунёсининг "йўли" маъносини англатади. Бу "йўл" на худо, на одамга боғлиқ эмас, унинг ўзгарувчанлиги табиий қонун. Доасизм одамлардан шу табиий қонундан чекинмасликни (амалиятсизликни, фаолиятсиз ҳолатни — увэйни) талаб қилади. Кейинчалик буддизм таъсири остида бу ғоя актив фаолиятдан воз кечиш, пассив бўлишни тарғиб қила бошлаган. Шу асосда даосизм хулқ-атвордаги олий таомил — пассивлик, ҳар ким ўз иродасини ва фаолиятини чеклашга ҳаракат қилиши зарур, деб таълим беради.

Даосизм ҳукмронлик ва зулмга қарши чиқиб, ибтидоий жамоа ҳаётига қайтишни даъват этади. Унда ҳамма

нарсалар ўз "йўли" ("дао") туфайли доимо ўзгариб, ўз қарама-қаршилигига айланади, деган содда диалектика унсурлари мавжуд. "Баъзи нарсалар йўқолиб кетади, баъзилари қайтиб келади, баъзилари гуллайди, бошқалари сўлади, айримлари мустақамланади, бошқалари ожизланади, баъзилари туғилади, айримлари емирилади". Даосизм тартиб қилаётган "амалиятсизлик" ва пассивлик, ёвузликка қаршилиқ кўрсатмаслик ғоялари ҳукмрон синфларга қўл келган. "Дунёдаги энг кучлилар энг кучсизларни енгади. Йўқлик ҳамма ерга кира олади. Дунёда амалиятсиз (фаолиятсиз)ликнинг фойдаси билан тенглашадиган нарса йўқ", — дейилади даосизм таълимотида. Бу ғоя буюк рус ёзувчиси Л.Н.Толстойга жуда маъқул тушган ва унинг мақолаларида ўз ифодасини топган.

Қадимги Хитойда илмий тафаккурнинг ўсиши натижасида оддий табиат фалсафаси тасаввурлари ҳам пайдо бўлган. Кенг тарқалган қарашлардан бирида дунё "бешта бошланғич унсурдан" — ёғоч, металл, сув, олов ва тупроқдан ташкил топган дейилади. Шу унсурларнинг ўзаро қўшилувчи таъсири натижасида ранг-баранг воқелик пайдо бўлади. Бундай илмий дунёқарашнинг ёрқин ифодаси файласуф-материалист Ван-чун асарларида намоён бўлади. У ўзининг "Танкидий мулоҳазалар"ида ҳамма нарсага қодир бўлган "осмон" таълимотига қатъиян қарши чиқади. Унинг таърифича, барча нарсалар ҳаёт кучига эга бўлган бошланғич моддий унсур "ци"дан ташкил топган. Осмон, ер, жонли табиат, шу жумладан одам ҳам худо томонидан эмас, мазкур моддий унсур туфайли яратилган. Ван-чун мистицизм ва идеализмни инкор қилиб, табиат ривожланиши тамойилини, дунёнинг бирлигини эътироф этади. У инсоннинг ҳиссий идрок ва сезгиларини объектив оламни билиш жараёнининг бошланғич пайти деб, "туғма" билимни инкор қилади. У ҳаёт ва ўлимга ҳам материалистик нуқтаи назардан ёндашган. "Инсон жонли махлуқ — дейди Ван-чун,— у ким бўлишидан қатъи назар, бойми, подшоми, князми бари бир бошқа махлуқларга ўхшаш табиатга эга. Осмон ҳодисалари ҳеч кимнинг иродасига боғлиқ эмас... Агар кишилар ўлгандан кейин уларнинг руҳлари тирик бўлганда ҳар бир қадамда руҳларни учратар эдик, улар хоналарни, саройларни,

сўқмоқларни, йўлларни тўлдириб юборарди, руҳлар кўплигидан жонли кишиларни кўриб бўлмас эди". Ван-чун фикрича, ҳамма жонли нарса ўлади, ўлим нарсаларнинг емирилиши ва уларнинг дастлабки ҳолат — "ци"га қайтишидир. У абадий ҳаёт, охираат тушунчаларини қуруқ фантазия деб, қурбонлик, "жон", "арвоҳ" ва аждодларга сиғиши каби диний одат ва тасаввурлар устидан қулган.

Кенг халқ оммаси орасида ҳам баъзи илмий руҳдаги фикрлар тарқалган. Улар ўз ҳаёт тажрибасида зулм ва қулликдан худо қутқара олмаслигига ишонч ҳосил қилганлар. Қадимги Хитой асарларида учрайдиган "осмон адолатсиз", "осмон бераҳм", "осмон жаҳлдор ва даҳшатли", "у биз учун ғамхўрлик қилмайди", "осмоннинг буйруғига ишониб бўлмайди, шунинг учун ҳам одам ўзига ишониши, беғам бўлмаслиги керак", деган фикрлар ўша давр кишиларининг тафаккур эркинлигидан далолат беради. Қадимги хитойликларнинг айримлари ҳатто ердаги ҳаётни бошқарувчи "осмон подшолиги"ни инкор қилганлар, улар "бузқлик осмондан эмас, кишиларнинг ўзидан", "осмон яхши одамларга узоқ умр ато эта олмайди", деб мулоҳаза юргизишган.

Донишмандлар табиат ва жамият ҳодисаларини тушунтиришда осмонга, олий ҳокимга, руҳларга мурожаат этишдан қайтганлар, "халқни тинглаган мамлакат яшайди, руҳларни тинглаган — ҳалок бўлади", "осмонга хизмат қилгандан халққа хизмат қилган афзал", деб насиҳат қилганлар. Ян Чжу номли донишманд "осмондан мадад кутма", деб худо ғазабини инкор қилган. У ўлимни кўп ўйламаслик, чинакам ҳаётдан лаззатланиш кераклигини айтиб, "ўлгандан кейин ҳамма тенг, бари мурдага айланиб бузилади, чирийди ва йўқолади", деб таълим берган.

Қадимги Хитойдаги этик тушунчалар ҳам содда илмий материалистик қарашлар билан боғлиқ бўлиб, уларнинг таълимотида юқорида қайд қилинган олам бешта стихия — сув, олов, ер, ёғоч ва металлдан ташкил топган, деган фикр тасдиқланади. Бу бешта табиат стихияси кишининг бешта фазилати: донолик, инсонпарварлик, садоқат, катталарга ҳурмат, мардликни ифодалайди. "Ўзгаришлар китоби"да кишиларнинг ахлоқий сифатини белгиловчи саккизта бошланғич унсур — осмон, ер, сув, олов,

кўл, шамол, тоғ, мамақалди роқ кўрсатилади. Бу китобда яхшилик ва ёмонлик орасидаги ўзаро муносабат ёруглик (ян) ва қоронғулик (инъ) ўртасидаги кураш сифатида тас-вирланади. Шуниси ҳам қизиққи, зодагонлар осмон ва офтобга, оддий кишилар — қоронғулик ва тупроққа ўхша-тилган. Шундай қилиб, қадимги Хитойда диний ва фал-сафий таълимот ва илоҳий қарашлар ижтимоий тенгсиз-ликни ифодалаб, кўп йиллар давомида ҳукмрон синф-ларга хизмат қилиб келган.

Албатта, конфуцийчилик ва даосизм ҳозирги даврда ўз таъсирини анча йўқотган. Аммо 50-йиллардан бошлаб конфуций таълимоти кенг халқ оммаси дунёқарашига катта таъсир кўрсата бошлади ва ҳатто ҳозиргача ҳам унинг мавқеи анча кучли. Даосизмнинг таъсирчанлик доираси жуда камайган бўлса-да, янгича таълимот — неодаосизм шаклида намоён бўлмоқда.

Японияда илк феодализм (VI-VII асрлар) даврида кон-фуцийчилик, даосизм, буддизм таъсирида турли уруф-қабилавий ақидалар, урф-одат ва маросимлар асосида то-темизм, анимизм, сеҳргарлик, табиатга ва аждодларга си-ғиниш каби илк динларнинг аралашмасидан ташкил топган синтоизм дини анъанавий миллий диний таъли-мотга айланган. Бу атама "синто" — "худолар йўли" сўзи-дан олинган бўлиб, ҳозир японларнинг миллий дини деб қабул қилинган. Синтоизмдаги курамачилик (синкретизм) балки япон миллатининг динга унча берилмаслигига ва улар орасида ҳар хил динга итоат қилишга сабаб бўлган бўлиши мумкин. Аммо синтоизм динида миллий руҳ ни-ҳоятда кучли, уларнинг тасавурида синто худолари фақат японияликларни яратган. Синтоизм таълимотида жуда кўп худолар ва руҳлар мавжуд бўлиб, олий худо қуёш маъбудаси Ама-тэрасу императорлар сулоласининг ҳомийси, им-ператор олий мавжудот яратган одам-худо ҳисобланган, авомни гўёки иккинчи разрядли руҳлар — "ками" (аждод-лар худоси, қаҳрамонлар, руҳлар) яратган деб, ўзларини эса худо фарзандлари сифатида таърифлайдилар. Синто-истларда ақидавий муқаддас китоблар йўқ, аммо ҳар хил афсоналар, ривоятлар махсус мифологик солнома — "Код-зики" номли тўпламда сақланмоқда. Синтоизмнинг аж-додларга сиғиниш, анъанавий турмуш тарзига риоя қилиш,

айниқса, сиёсий тартибларга фарзандлик садоқатини билдириш ҳозирги давр талабига мослашган.

1868 йил синтоизм давлат дини деб эълон қилинган. Диннинг тузилишини бир оз ўзгартириб, у сулолавий, ибодатхонавий, оилавий (уй-рўзғор тартиботи) турларга бўлинган. Ўша даврдан мамлакатда ибодатхоналар қурилиши кучайди, уларда синтоистик ва буддистлар байрамлари нишонланадиган бўлди. Иккинчи жаҳон урушида Япония мағлубиятга учрагандан сўнг (1947 йилда қабул қилинган Конституция асосида) синто давлатдан ажратилган. Ўтган асрнинг охирларидан мамлакатда бир қанча неосинтоизм мазҳаблари пайдо бўла бошлайди. Ҳозирги пайтда Япония аҳолисининг ярмидан кўпи иккала динга — буддизм ва синтоизмга амал қиладилар, қолганлари турли мазҳаблар ва бошқа жаҳон динларига итоат қиладилар.

Иудаизм. Энг қадимий миллий-давлат динларидан иудаизм (яхудийлик) Яқин Шарқда пайдо бўлиб, кейинги жаҳон динлари — христианлик ва исломга ўз ақидалари билан, айтиқса, муқаддас китобларда тўпланган мифологияси билан улкан таъсир ўтказган. Иудаизм миллоддан аввалги иккинчи минг йилликларда Арабистон ярим оролида яшаган семит қабилалари орасида шаклланиб юзага келган.

Турли афсона ва ривоятларга бой кўҳна Осиё ҳозиргача ўз бағрида жуда кўп ечилмаган сирли жумбоқларни сақлаб келмоқда. Ярим аср муқаддам рўй берган тасодифий бир воқеа асримизнинг буюк кашфиётларидан бирига сабаб бўлган эди. 1947 йилнинг баҳор фаслида Арабистон ярим оролида Ўлик денгиз соҳилларининг шимоли-ғарбий қисмидаги Води-Кумрон номли одамсиз дашти-биёбонда подачи бадавий бола Муҳаммад ад-Диб подадан ажралган эчкисини ахтариб қоя тоғ этагида дам олишга тўхтади. Турган жойида теварак-атрофига назар ташлаб, олдида одам бўйли баландликда ғор тешигига кўзи тушади. Йўқолган эчки кирганмикан деб тешикка тош отганда, зарбдан кўза жаранглаб сингани эшитилади. Бола қўрқа-қўрқа жарга кириб қараса, қандайдир ғалати ёзувли терилар ўраб тикилган сирли кўзаларни топади. Маълум бўлишича, топилган кўзалар энг қадимий ноёб қўлёмалар архиви бўлиб, кейинчалик миллоддан аввалги I асрда яшаган яхудийлар

мазҳабига оид эканлиги аниқланди. "Қумрон қўлёзмалари" деб тарихга кирган бу ажойиб ёзувлар дарров илим олами диққатини ўзига жалб қилди. Чунки илк бор Фаластинда топилган бу қадимий қўлёзмалар жаҳондаги энг йирик дин — христианликнинг келиб чиқиши, унинг муқаддас китоби Инжил ва бошқа диний таълимотлар ва мазҳаблар тўғрисидаги тарихнинг кўп ноаниқ саҳифаларини ёритишга кўмак берди. Олимларнинг илгари кенг тарқалган фикрича, Фаластиннинг табиий иқлими туфайли бу ерда умуман қадимий қўлёзмалар сақланиши мумкин эмас, деган тасаввурлар ҳам мазкур кашфиёт туфайли пучга чиқди. Агар 1960 йилларда "Ўлик денгиз қўлёзмалари" нинг бир жилди нашр қилинган бўлса, 1982 йилга келиб бу туркумга оид асарлар етти жилдни ташкил қилди.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, топилган қўлёзмалар милоддан аввалги I асрларда қудратли Рим империясига кирган, оғир жабру жафоларга чидаш бера олмай, Води-Қумрон дашту биёбонига яширинган яҳудийлар жамоаси арбоблари томонидан ижод қилинган асарлар экан. Хўш, асли яҳудийлар кимлар ва уларнинг диний тасаввурлари нимадан иборат бўлган? Яҳудийлик (иудаизм) ва христианлик динларининг бир-бирига нима алоқаси бор? Улар қачон пайдо бўлган?

Шуниси жуда қизиқки, Қумрон водийси яҳудийларининг диний эътиқодлари дастлабки христианларнинг эътиқодларига ўхшаб кетади. Улар ўзларининг таълимотларини "Янги васият" ("Инжил") деб номлаганлар, худо фотиҳа берган (пешонасига "муқаддас" ёғ суртилган) "тақводор устоз"ининг муртад қоҳинлар ҳукми билан жазоланганлигига ишонганлар. Охир замонда қиёмат бошланганда "халоскор устоз" ерга қайтиб, ҳаммани сўроқ қилармиш, устознинг кўп васиятлари Исо пайғамбар (Иисус Христос)нинг таълимотига жуда яқин. У ҳам, Христос сингари итоатгўйликка, "худо иродаси" билан ўрнатилган ҳокимликка бўйсунушга ва "ёвузликка қаршилик қилмасликка" чақиради. Аммо Қумрон ёзувларида таърифланган "тақводор устоз" милоддан аввалги I аср бошларида яшаган. Исо пайғамбарнинг ҳаёти эса милоднинг I асри ўрталарида ўтган. Лекин Исо қиёфаси яҳудийларнинг афсоналари асосида пайдо бўлган " тақводор устоз"

Олд Осие худоларининг умумлаштирилган образи ва улар билан боғлиқ ақида ҳамда ибодатларни ўзида мужассамлаштирганлиги шубҳасиз.

Ягона худога эътиқод қилишга асосланган монотеизм анча мураккаблашган, юқори даражага кўтарилган диний таълимот бўлиб, у табақалашган жамиятларда ягона мустабид ҳокимиятларнинг пайдо бўлиш даврига тўғри келади. Асли политеистик динлар заминида юзага келган монотеистик диний тасаввурлар — иудаизм, христианлик ва ислом бир замонда генетик жиҳатдан ва моҳиятан ўзаро узвий боғлиқ эътиқодлардир. Шулардан энг қадимийси ва кейинги жаҳон динларига анча таъсир қилгани яҳудийларнинг дини — иудаизмдир.

Қадимги яҳудийлар ва уларнинг диний тасаввурлари тарихи асосан Таврот ва Библиядан маълум. Бизга етиб келган Таврот матни яҳудийларнинг Бобил қуллигидан қутилиб, ватанига қайтган даври, яъни милоддан аввалги VI-IV асрларда коҳинлар томонидан тамомила таҳрир қилиб битказилган. Унинг муаллифлари асли халқ тарихини мақсад қилмай, балки фақат васиятнома ижод қилган ва ўз васиятларида тарихий воқеалардан фойдаланганлар, холос. Шунини алоҳида қайд қилиш лозимки, Таврот муаллифлари муқаддас китобни яратишда асл нусха ижод қилмасдан, фақат қадимий матнлардан фойдаланиб таҳрир қилганлар. Иудаизм ўзининг асосий ақидаларининг ҳаммасини деярли бевосита қадимий политеистик динлардан олган.

Милоддан аввалги II минг йилликларда яҳудийлар, Арабистон ва Фаластиндаги бошқа семит халқлари сингари, ҳар хил худоларга ва арвоҳларга сиғинишган, турли ҳайвонларга ва бошқа халқларнинг маъбудаларига ҳам итоат қилишган. Мисрликлардаги каби айрим шаҳарнинг ёки этник бирликларнинг кўп худолари ичидан бош худо ажралган. Тавротда шундай дейилади: "Сенинг шаҳарларинг қанча бўлса, худоларнинг шаҳарлари ҳам шунчадир". Маҳаллий авлиё ҳисобланган Иисус Навин, Аврам, Иаков, Исаак кабилар кўп худолик даврида бош худо шаклида кўтарилган маъбудалардир. Шулардан энг обрўли ва кучли бўлиб танилган Яхве даставвал қадимий яҳудий халқи авлодининг бир маъбудаси сифатида намоён бўлиб, кейинчалик бош худо даражасига кўтарилади.

Афсоналарга кўра, яхудийлар ва арабларнинг ота-боболари бир бўлиб, Иаков (Ёқуб) пайгамбардан тарқаган ва у гўё, монотеистик тасаввурларга асос солган. Иаковдан туғилган 12 ўғил (яхудий халқининг 12 бўғин авлоди) унинг бош патриархлари бўлиб танилган. Иаковнинг ўғли Иосиф (Юсуф) Мисрда фиръавн хизматида бўлганида яхудийлар Нил водийсига кўчиб борганлар. Иосиф ва унинг укалари вафотидан кейин яхудийларнинг 12 бўғин авлоди бир неча асрдан сўнг кўтарилиб, она юртига кўчиб келади.

Археологик кашфиётлар туфайли Авраам авлодининг эътиқодлари Месопотамия ва қўшни жойларнинг энг қадимий динлари билан боғлиқ эканлиги аниқланди. Аммо "Миср асирлиги"да яхудийларнинг аҳволи жуда оғир кечган. Фақат Левия авлодидан чиққан Моисей (Мусо) туғилиб, уларга бош бўлгандан кейин, чинакам халоскор Яхве яхудийларни асирликдан қутқаради ва уларни "орзу қилган ерларига", яъни Ханаан номли ўлка (Фаластин) га кўчириб ўрнаштиради. Қонунчи ҳоким сифатида Моисей Яхве буйруғи билан машҳур ўн васиятни ёзиб қолдиради. Ривоятларда Моисей турли мўъжизалар кўрсатган: бир ҳаракат билан денгиз сувини қайтариб, юртдошларини қуруқ ердан ўтказган; қувиб келган мисрликларни эса қайтадан сувни юбориб чўктирган; ҳассаси билан қояни тешиб дашти биёбонда булоқ чиқарган; осмондан атала ёғдириб, ўз халқини очликдан қутқарган ва ҳоказо. Шунинг учун Моисей яхудийлар динининг отаси деб ном олган.

Тарихий маълумотларга биноан, яхудийларнинг Кўҳна Фаластинда (Ханаан)да пайдо бўлиши милоддан аввалги XIV-XII асрларга тўғри келади. Улар янги "орзу қилган ерни" зўрлик билан босиб олиб, Тавротда таърифланганидек, Яхве фотиҳаси билан маҳаллий аҳолига қирғин келтирадилар, шаҳарларни харобага айлантирадилар, серунум ерларни талон-тарож қиладилар. Яхудийлар ўтроқ ҳолатда деҳқончилик турмуш тарзига ўтадилар ва ўзларининг давлатини ташкил қиладилар. Милоддан аввалги XI-X асрлар давомида ҳукмронлик қилган биринчи подшолар Саул, Давид ва Соломонлар мамлакатни бириктирганлар, аммо қудратли давлат ярата олмаганлар. Оқибатда Соломон вафотидан кейин давлат иккига — шимолда Исроил ва жанубда Иудеяга бўлиниб кетган.

Икки подшоликда ҳам ҳокимият жуда бўш бўлган, аммо Иерусалим ибодатхонасининг қоҳинлари, ҳар хил "худо хизматкорлари", назарийетчи ("муқаддас") кишилар ва пайғамбарларнинг обрӯси ва таъсири зӯр бўлган. Улар адолатсизликни ва ижтимоий тенгсизликни қаттиқ танқид қилиб, буюк Яхве ибодатини юксак адо этишга, унинг иродаси ва илтифотига ишонишга чақирганлар. Амалда барча ҳокимликни қўлга олган Иерусалим ибодатхонаси қоҳинлари Бобил асоратидан кейин, айниқса, Эрон подшоси Кир истилосидан сўнг жуда бойиб кетиб, эски политеистик (кўп худолик) сарқитларига қарши курашни кучайтириб, ягона ва қудратли Яхве ибодатини тўла ўрнатишга интиланлар.

Хўш, кейинчалик христианлик ва ислом динларида ҳам тилга олинган шахслар, авлиё ва пайғамбар даражасига кўтарилиб таърифланган, айниқса, Ўрта асрларда, Уйғониш даврида буюк рассомлар ва ҳайкалтарошлар тасвирлаган ажойиб образларда, ўлмас бадий асарларда ва халқ ижодида куйланган Авраам, Моисей, Давид, Соломон кабилар афсонавийми ёки тарихий шахсларми? Маълумки, ҳозиргача бутун Шарқда, шу жумладан Ўрта Осиёда ҳам, айниқса, Авраам (Иброҳим), Давид (Довуд), Соломон (Сулаймон) каби Таврот номлари билан боғлиқ муқаддас жойлар ва ҳар хил ривоятлар жуда кўп учрайди. Бу шахслар қайси даврда яшаган?

Библия ва Тавротда ҳикоя қилинган воқеалар ва образларнинг кўпчилиги аслида қадимий яҳудийлар ижод қилган асл нарса эмаслиги ва унинг бир қисми Месопотамия билан боғлиқ эканлиги фанда аниқланган. Яқин даврларгача Европа маданияти фақат қадимий Юнонистон маданиятининг меросхўри деб ҳисобланар эди. Энг янги кашфиётлар инсоният маданиятининг дастлабки куртаклари беш минг йиллар муқаддам яшаган шумер ва аккад халқининг буюк қобилияти билан боғлиқ эканлигини исботлади.

Абадулабад алмашиб турган қудратли тарих оқимида айрим маданиятлар ва халқлар юзага келиб, сўнгра йўқолиб кетган. Уларнинг тарихий тажрибаси кейинги авлодларга ўтиб, янги юксак маданиятларни яратишда иштирок қилган. Бу ўзаро узвий боғлиқ тараққиёт қонуни-

ятидан яҳудийлар истисно бўлмаган, албатта. Уларнинг маданий анъаналари илдизи Месопотамия тупроғи билан боғлиқ бўлиб, асрлар давомида Тигр ва Евфрат соҳилларида шаклланиб келган тасаввурлар, урф-одат ва диний афсоналар Таврот ва Инжил саҳифаларида ўз ифодасини топган. Ханаан (Фаластин)га кўчиб жойлашган яҳудийлар аста-секин Месопотамия таъсиридан озод бўлиб, оғиздан-оғизга ўтиб келган афсона ривоятларни талқин қилиб, ўзгартириб юборганлар. Қоҳинлар эса қадимий матнларни таҳрир қилиб, энг қадимий қисмида (милоддан аввалги IX асрларга оид) муаллифлар худо сўзини "Элоҳим" (ўзбек тилида ҳам "Илоҳим" сўзи худо маъносида ишлатилади) деган сўз билан ифодалайди. Фақат бир аср кейинроқ худо Яхве номи билан тилга олинади.

Яҳудийларнинг китобида таърифланган энг қизиқарли, драматик саргузаштларга тўла патриархларнинг ҳаёти аслида ибтидоий жамиятдаги уруғ-қabila бошлиқлари фаолиятини эслатади. Масалан, Авраам қабиласининг тасвири типик партиархал муносабатларни ифодалайди. У бой қулдор, бадавий қабиласининг бошлиғи сифатида намоён бўлади. Авраамнинг турмуш тарзи Ханаандаги кўчманчи чорва қабилалар ҳаётига ўхшайди, муайян фаслда у ёки бу шаҳар деворлари ёнида чодирлар тикиб, ўз кўчманчиларига хос моллари (сут, жун, тери)ни шаҳар маҳсулотига алмаштириб савдо қилган. Бу вақтинча тикланган қароргоҳда аёллар жун ипи йиғириб ашула айтганлар. Қабилла бошлиғи Авраамнинг катта чодир қароргоҳ марказида қад кўтарган. Патриарх Авраам асли Месопотамиядан Ханаанга кўчиб келган қабилла номини ифодаловчи афсонавий образдир. Буни археологик қазилмалар ҳам тасдиқлайди. Масалан, Сурияда топилган қадимий ёзувларда битилган айрим шаҳарларнинг номлари Авраам авлоди исмларига тўғри келади, уларда Авам-рам, Иакоб-эль номли қабилалар ҳам тилга олинган. Милоддан аввалги XVII асрга оид бу миҳхатли ёзувлар архиви 33600 тахтадан иборат бўлган.

Демак, топилган ҳужжатларни Библия образлари билан қиёс қилсак, патриархларнинг номлари (айниқса, Ав-

раам авлодига оид) яхудийлар босиб олган ёки жойлашган қабила ва шаҳарларнинг номига, яъни топонимикасига тўғри келади. Шунга биноан Авраам ҳам Месопотамиядан Ханаанга кўчиб келган қадимий қабилалардан бирининг номини афсонавий жиҳатдан ўзида мужассамлаштирган образдир. Агар янги динга асос солган Авраам тарихий шахс деб қабул қилсак, унинг Ефрат соҳилларидаги Харран шаҳридан (улар, қадимий Бобил ёзувларига қараганда, Ой худосига итоат қилганлар) ўз қабиласи билан Харранга кўчишига маҳаллий ғайри диндаги аҳоли қувғини сабаб бўлган, деган фикр туғилади. Бунга ўхшаш воқеа илк пайғамбар Зардушт фаолиятида, кейинчалик, исломга асос солган Муҳаммад пайғамбар ҳаётида ҳам рўй берган. Масалан, Муҳаммад ўз таълимотига қарши чиққан жуда кўп душманларидан қочиб, Маккадан Мадинага кўчишга мажбур бўлган. Аслида монотеист Авраам ўз қабилавий ягона худоси Элоҳимга итоат қилишни афзал кўриб, уни маҳаллий Ой худоси эътиқодига алмаштиришга қарши чиққанлиги учун Месопотамияни тарк қилган.

Авраамнинг ўз диний эътиқодига нақадар содиқ эканлиги кейинги жаҳон динларига, жумладан исломга тўлиқ кўчирилганини Исаак афсонаси тасдиқлайди. Унда шундай ҳикоя қилинади. Худо Авраамни синаш учун ўзининг ягона сеvimли ўғли Исаакни сўйдириб қурбон қилишга буюради. Итоатгўй Авраам фарзандини худо ҳукмини адо этишга қарор қилиб, онаси Саррадан яширин ҳолда қоронғи кечаси ўғлини олиб чиқади. Уч кун йўл юриб, битта тоғ этагига етиб, ўғлининг қўлини ва кўзини боғлаб, қурбонгоҳ тошга ўтинларни йиғиб, бошини кўйиб энди бўғзига пичоқ солмоқчи бўлганда фаришталар келиб худонинг янги амри билан Исаак ўлимдан қутулади. Ўз бандасидан миннатдор бўлган худо Авраамга осмондаги юлдузлар, денгиз соҳилидаги қум заррачалари каби сон-саноқсиз авлод ато этишини ваъда қилади. Бундан хурсанд бўлган бандаси ўша ерда адашиб юрган кўйини худо йўлига Исаак ўрнига сўйиб қурбон қилади. Ислом динидаги Иброҳим ҳам сеvimли ўғли Исмоилни қурбон қилишга рози бўлиб, кейин худо амри билан унинг ўрнига қўй қурбонликка сўйилади. Бу патриархлар томонидан тўқилган қадимий афсонанинг асосий моҳи-

яти диний эътиқодга итоатгўйликни, худога садоқатни тарбиялашга қаратилган илоҳий ғоядан иборат.

Бундай фожиали афсона Тавротда лирик бўёқлар билан ниҳоятда ҳаяжонли қилиб бадиий тасвирланиши кишида қайғу-ҳасрат, итоатгўйлик, умидсизлик туйғуларини уйғотмаслиги мумкин эмас эди. Бундай сермазмун ривоятлардаги буюк оддийлик, қисқа ва аниқлик, киши қалбига таъсир қиладиган диний руҳдаги жўшқинлик ўтмишда қанча истеъдодли шоирлар, рассомлар, бастакорларга буюк асарлар яратишда илҳом бағишлаган.

Масалан, яна Таврот ва Библия қаҳрамонлари Давид (Довуд пайғамбар) ёки Соломон (Сулаймон пайғамбар) образларини олсак, аслида иккаласи ҳам яҳудийлар давлатининг бириккан, гуллаган даврида ҳукмронлик қилган тарихий шахслардир. Давид милоддан аввалги 1012-972 йиллар, ундан сўнг Соломон 972-932 йиллар подшолик қилганлар. Соломон подшолиги тугагандан кейин ўнга яқин шимолий қабилалар ажралиб чиқади ва икки қисмга — Иудея ва Исроилга бўлиниб, улар орасида доимо кураш бўлиб келган. Мазкур подшолар образи Библия ва Куръон каби муқаддас китобларда куйланибгина қолмай, жуда кўп халқларнинг оғзаки ижодида, афсона ва ривоятларда, буюк шоир ва рассомлар асарларида тасвирланган.

Иудея подшоси Иосия ҳукмронлик қилган вақтдан бошлаб (милоддан аввалги 62 йил) махсус ислоҳот билан Яҳве ягона худо деб танилади, бошқа қабила худолари ва маҳаллий ханаан маъбудалари ҳамда ибодатлари маън қилинади. Иерусалим марказий ва ягона ибодатхонага айланади. Коҳинлар эндиликда фақат Яҳвени улуғлайдилар. Ягона худони жуда кўп пайғамбарлар ҳам дуолар ўқиб, тарғиб қилганлар, уларнинг ваъз ва таълимлари ҳатто Тавротга кирган. Коҳинлар ва пайғамбарлар 586 йилда Иерусалим бобилликлар томонидан босиб олингандан кейин кўп ватандошлари билан асир қилиб олиб кетилган. Милоддан илгари X асрда Соломон ёғочдан қурдирган дабдабали муқаддас ибодатхона куйдириб юборилган. Шу воқеа билан "Биринчи ибодатхона" деб аталган яҳудийларнинг беш юз йиллик тарихий даври тугатилади, кейин милоддан аввалги 538 йил Бобилни Эрон подшоси Кир босиб олган, яҳудийларга Иерусалимга қай-

тишга рухсат берилиб, "Иккинчи ибодатхона" даври бошланади. Ҳақда даврада кўп ҳудодлик сарқитларидан анча озод бўлган ягона ва қудратли Яҳве ибодати ва қоҳинлар ҳокимлиги яна ҳам кучаяди.

Библиянинг энг қадимий қисмлари милоддан аввалги XIV-XII асрларда маълум бўлса ҳам, унинг асосий матнлари ва умумий таҳрири "Иккинчи ибодатхона" даврида амалга оширилган. Унинг энг эски Таврот деб аталган қисмлари бир неча китобдан иборат. Шулардан ривоятларга биноан Моисей (Мусо) яратган машҳур Бешкитоблик номли муқаддас асарнинг биринчи китобида коинот, Одам Ато ва Момо Ҳавонинг яратилиши, жаҳонни сув босиб кетиши, биринчи яҳудий пайғамбарлари ва Иосиф (Юсуф) пайғамбарнинг асирликдаги ҳаёти тўғрисида ҳикоя қилинади. Иккинчи китобда яҳудийларнинг Миср асирлигидан қайтиши, Моисей (Мусо) ва унинг васиятлари, Яҳве ибодатининг ташкил қилиниши тўғрисида баён этилган. Учинчи китоб асосан турли ақидалар, қонун-қоидалар ва расм-удумлардан иборат. Тўртинчи ва бешинчи китоблар яҳудийларнинг Миср асирлигидан кейинги тарихига бағишланган. Яҳудийларда Торо деб аталмиш охириги китоб — Бешкитоблик эски васиятнома-нинг энг азим қисми ҳисобланади. Кейинчалик Торо изоҳлари асосида кўп жилдли Таврот пайдо бўлиб, у барча яҳудийлар жамоасини диний жиҳатдан бошқарувчи руҳоний (раввин)лар фаолияти асосини ташкил қилган.

Эски васиятномада яҳудийлар Яҳве олдида итоатгўй бўлиш, унга ва унинг номидан гапирадиган пайғамбарларга, қоҳинларга тўла бўйсунуш талаб қилинади. Аммо Тавротда яхлит бутун Библиядагидек олам ва коинот, борлиқ ва унинг асоси, ҳаёт ва одамлар орасидаги муносабатлар, ахлоқ нормалари ва турмуш мақсадлари каби ҳаётий масалалар тўғрисида чуқур мулоҳазалар ва васиятлар муҳим ўринни эгаллайди.

Тавротнинг асосий моҳияти худо истаги билан ҳамма учун бир парвардигор ҳисобланган буюк Яҳвени ягона деб тан олиш, аммо қудратли Яҳве фақат яҳудийларни барча халқлардан ажратиб, уларга алоҳида ҳомийлик қилади, деган ғоядан иборат. Яҳве марҳаматига муяссар бўлган яҳудийларнинг отаси Авраам бошчилигида танланган бу

халқ буюк маъбуданинг доимо диққат марказида. Шуниси муҳимки, "Иккинчи ибодатхона" давридан, айниқса, тахминан милoddан аввалги II асрлардан бошлаб Иерусалим коҳинлари ўз халқини пок сақлаш мақсадида ҳар томонлама тадбирлар кўра бошлаган. Масалан, бошқа халқлардан ажралиб туриш учун гўдак ўғил болаларни саккиз кунликдан суннат қилганлар, ғайри элатлар билан никоҳ ўтказиш тақиқланган.

Иудаизмга хос хусусиятлардан бири ниҳоятда итоатгўйлик ва Яҳве қудратининг зўрлигига эътиқоднинг жуда кучли эканлигида. Бу ҳақда Библиядаги (кейинчалик христианлик ва айниқса ислом динларига ўтган) бир афсона диққатга сазовор. Иова қисмида шу исмдаги бош қаҳрамон авлиёни Яҳве катта синовдан ўтказди. Худонинг амри билан Иова барча бойлиги ва фарзандларидан маҳрум этилиб, оғир касалликка дучор этилади, унинг бутун баданини қурт босиб кетади. Бераҳм Яҳве шундай жабр-жафолар билан ўз бандасининг сабр-тоқати ва эътиқодини синамоқчи бўлган. Узоқ вақт чўзилган касаллик туфайли оғир азобларга бардош бера олмай, ўлиш даражасига етган Иова дод-фарёд қилади. Бундай иродасизлик ва эътиқодсизликни сезган олий мавжудот норози бандасини қаттиқ койиган. Қудратли худо таъзиридан уялган Иова тавба қилади ва шу кунига шукур қилган ҳолда Яҳвега эътиқоди зўрлигини билдиради. Ҳазабидан қайтган парвардигор итоатгўй бандасига соғлигини ва бойлигини қайтариб беради, хотини эса унга ўнта фарзанд туғиб, худо амри билан узоқ умр кўради.

Мазкур афсонанинг энг муҳим ғояси кишиларда итоатгўйликни, мўминлик, сабр-тоқатлик, ноумид бўлмасликни ва қудратли худога шукур қилиб, унга нисбатан чуқур эътиқодни тарбиялашга қаратилгандир. Шундай ғоя ҳар доим ҳукмрон табақалар қўлида меҳнаткаш оммани итоатгўйликда сақлаш учун жуда зўр маънавий қуроли вазифасини бажариб келган. Ҳозир ҳам иудаизм ғояларидан ҳукмдор табақалар ва сиёсатчилар кенг халқ оммасини итоатгўйликда сақлаш, уларда миллатчилик туйғуларини уйғотиш, сионистик ғояларни сингдириш мақсадида фойдаланмоқдалар.

Тавротда яҳудийларни худо томонидан сараланган халқ деб тан олиш ғояси мавжуд бўлиб, улар ўзларини Яхве марҳамати билан ягона, бошқалардан фарқли миллат деб биладилар, бу эса мазкур халқнинг тарихий тақдирига катта таъсир қилиб келган.

Айниқса, икки эра оралигида, яъни яҳудийлар давлатининг тўла барбод бўлганидан бошлаб аҳолининг кўпчилиги бутун жаҳонга тарқалиб кетади, борган мамлакат ва ўлкаларида маҳаллий шароит ва давлатга мослашиб, кун кечиришга мажбур бўлади. Уларнинг мусофирлик ҳаётидаги оғир вазиятларга бардош беришида ва миллатнинг турли ақидалар орқали мустаҳкам бўлишида ҳамда пок сақланишида ҳам ягона худо ғояси муҳим роль ўйнаган.

Фаластиндаги ибодатхонанинг 70-йилларда емирилиши ва 133-йилга келиб қадимги яҳудий давлатининг бутунлай тугатилиши, бу ҳудуднинг Рим империяси томонидан босиб олиниб, бутун халқ ниҳоятда қаттиқ зулм остида қолиши яҳудийларни бошқа юртларга кўчиб кетишга мажбур қилган эди. Қолган аҳоли орасида эса чексиз жабр-зулмлар туфайли бир неча марта қўзғолонлар кўтарилган, аммо уларнинг ҳаммаси рум лашкарлари томонидан шафқатсиз бостирилган. Оқибатда истилочилар томонидан эзилган барча халқлар, шу жумладан яҳудийлар орасида турли диний тасаввурлар (христианликнинг пайдо бўлишига ҳам шу вазият сабаб бўлган эди), messiонизм (халоскорлик) ғоялари кенг тарқалган. Мазлум халқларнинг бутун ишончи, умид-орзулари ғайритабиий кучларга, қандайдир халоскор шахс пайдо бўлишига қаратилган. Қоҳинлар messiонизм ғояларини ҳар томонлама тарғиб қилганлар, жабрланган омма эса ўз халоскорининг келишига тўла ишонган.

ЖАҲОН ДИНЛАРИ ВА ТАФАККУР ЭРКИНЛИГИ

Қўхна Осиё ўзининг гўзал ва ранг-баранг табиати, сер-унум тупроғи, хилма-хил этник қиёфаси билан ажралиб туради. Айниқса, узоқ ўтмишда ниҳоятда ривожланган Ғарбий ва Марказий Осиё бутун жаҳон маданиятининг пойдеворига жуда ҳам катта ҳисса қўшган ўлка ва элатларнинг ватанидир. Бу ерда маданиятнинг энг муҳим омили — дастлабки ёзув ва илм куртаклари, ажойиб меъморчилик ва санъат обидалари, турли-туман диний тасаввурлар ва инсон тафаккурининг дурдоналари яратилган. Кейинчалик бошқа қитъаларга тарқалган, ҳозиргача бир неча юз миллионлаб кишиларнинг онги ва қалбини эгаллаган монотеистик диний таълимотлар — буддизм, христианлик ва исломнинг, ҳозиргача миллий-давлат дини деб қабул қилинган иудаизм ва синтоизмнинг, шу кунгача бутун жаҳонда ахлоқ қоидаси ва ижтимоий-сиёсий рисола (устав) вазифасини бажариб келаётган Таврот, Инжил, Библия ва Қуръоннинг ватани ҳам Осиёнинг муқаддас тупроғидир.

Зардуштийлик. Яқин даврларгача фанда қабул қилинган тизим асосида жаҳон динлари фақат уч дин — буддизм, христианлик ва ислом деб ҳисоблаб келинган. Асли чуқур тадқиқотлар шуни кўрсатадики, дастлабки жаҳон дини, турли ирқ ва элатлар орасида тарқалиб, бир неча давлатларда асосий ҳукмрон мафкура деб қабул қилинган таълимот зардуштийлик (зороастризм)дир. Афсуски, барча дарсликларда ва кўп тарихий тадқиқотларда ҳам мазкур дин тўғрисида жуда кам маълумотлар келтирилган, ҳатто Зардуштийнинг ватани тўғрисида ҳам мужмал мулоҳазалар, мунозарали фикрлар мавжуд. Ўрта Осиё, айниқса, Хоразмда ўтказилган кўп йиллик археологик тад-

қиқотлар, муқаддас "Авесто" китобининг 2700 йиллик юбилейининг жаҳон миқёсида нишонланиши мазкур муаммога анча аниқликлар киритишга ёрдам берди.

Энг қадимги маданият ўчоқларидан ҳисобланган Ўрта Осиё ва Эронда, бепоеён Евроосиё даштларида милоддан аввалги III минг йилликда ҳиндевропа ва қисман туркий тил туркумига оид тилларда сўзлашган жуда кўп кўчманчи ва ўтроқ қабила, элатлар яшаган. Урал тоғларидан Ҳинд дарёсигача бўлган кенг ҳудудда яшаган бу қабила ва элатлар фақат тили жиҳатидангина эмас, ҳужалик фаолияти, маданияти, келиб чиқиши жиҳатидан ҳам умумий бирликка эга бўлганлиги аниқланди. Бу қабилаларнинг ўша даврда ўзларини "арий" (яъни бир уруғ одамлари) деб аталган қисмлари кўшни халқлар тарихида муҳим роль ўйнаган. Дарё қирғоқларида яшовчи "арийлар" деҳқончилик, тош, мис ва жез қуроқлар ишлаб чиқариш билан шуғулланган бўлса, кўчманчи "арийлар" чорвачилик билан шуғулланганлар.

Милоддан аввалги III минг йиллик охирларида фанда скиф-сармат, сак-массагет номи билан машҳур бўлган кўчманчи ва ярим ўтроқ ҳинд-эрон қабилаларининг бир қисми Қозоғистонга, Ўрта Осиёнинг шимолий қисмига жойлашиб, ўзига хос юксак маданият яратганлар. Кейинчалик, кўҳна Хоразм, Марғиёна, Сўғдиёна ва Бақтрияда яшовчи ўтроқ, суғориладиган деҳқончилик билан шуғулланувчи, эроний (форсий) тилда гапирувчи халқлар билан яқин алоқада бўлган сак-массагетлар бутун Яқин ва Ўрта Шарқни ларзага келтириб турган. Геродот ва бошқа кўпгина қадимги юнон муаллифлари таърифлаган, буюк Фирдавсийнинг ўлмас "Шоҳнома"сида куйланган, жаҳон маданиятининг ажойиб дурдоналаридан бири "Роланд ҳақида кўшиқ" номли француз эпосида тилга олинган " ...дашту биёбон Оссиана юртининг худога ишонмаган лаънати қабиласи" асрлар давомида Машриқдан Мағрибгача кўшни давлатларга ўз таъсирини ўтказиб келган. Достонда таърифланганидек,

Уларнинг ҳар бирининг сийнаси

Пўлатдан ҳам мустаҳкам,

Тошдан ҳам метин эди!

Уларга на дубулға, на совут эди даркор.

Уларнинг мардлигига ғалаба ҳам эди ёр.

Милоддан аввалги II минг йилликнинг ўрталарида сак-массагет қабилалари металдан ҳар хил меҳнат қуроллари ва яроғ-аслаҳалар — ханжар, болта, найза, ўқ-ёй учи, хилма-хил бадий безаклар, катта гилдиракли уч-тўрт от қўшиладиган оғир аравалар ва ҳарбий юришларда ишлатиладиган энгил аравалар ясаганлар. Бу даврда "арийлар" янги чидамли от турларини парвариш қилганлар, илғор уруш тактикасига эга бўлганлар, аравали лашкарлар эса айрим табақага ажратилган. Бепоен Евроосиё даштларида у ер-бу ерда учрайдиган жуда кўп тепаликларда дафн қилинган бой қабила бошлиқлари ва ҳарбийларнинг дабдабали қабрларини қазиб текшириш натижасида скиф-сак қабилаларининг юксак маданиятга ва қудратли ҳарбий кучга эга бўлганлиги исботланди. Қабрларда жасад билан кўмилган турли ҳарбий қурооллар, безакка бой юган ва эгарли от-аравалар, ажойиб нақшли сопол буюмлар, гўзал ҳайкалчалар, қимматбаҳо тош ва металлдан ясалган афсонавий безаклар бунга ёрқин далилдир.

Шуниси қизиқки, сак ва скиф-сарматлар ўтган тепаликлардан топилган бадий буюмлар, от-арава, туя, кўчқор, илон ва бошқа афсонавий махлуқлар тасвирланган расм ва ҳайкаллар ўтган асрнинг охирларида жанубий Тожикистонда кашф этилган машҳур "Амударё хазинаси" буюм ва безакларига, кейинги Аҳмоний, македониялик Искандар ва Кушан давлати даврига оид топилмаларга ўхшаб кетади. Жанубий Қозоғистон тоғ ёнбағирлари ва Ўзбекистоннинг кўп жойларидаги қоятошларга ясалган ибтидоий расмларда ҳам от-туя қўшилган аравалар, ҳар хил ҳайвонлар — туя, тоғ эчкиси, кўчқор ва бошқа ғалати махлуқларнинг тасвирланиши узоқ ўтмишда ўртаосиёликларнинг маънавий маданияти билан Евроосиё даштларида яшаган қабилалар маданиятида қандайдир умумийлик, яқинлик мавжудлигидан далолат беради. Туркменистон, Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жанубий қисмида топилган Жайтун маданияти, Қоратепа, Олтинтепа, Айиртом, Далварзинтепа, Фаёзтепа, Холчаён, Намозгоҳтепа, Яланғочтепа ва бошқа ёдгорликларда ўтказилган ажойиб кашфиётлар ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Қазишмаларда топилган буюм ва безакларда кўп учрайдиган афсонавий тасвирлар, айрим худоларнинг об-

разини ифодаловчи ҳайкал ва расмлар узоқ ўтмишдаги аждодларимизнинг диний эътиқодлари, урф-одатлари тўғрисида мулоҳаза қилишга имкон беради. Ҳар хил идишлар, ханжар ва пичоқ дасталари, билагузук ва исирғалар, тўғноғич ва тўқаларга ясалган эчки ва қўйлар, қанотли қўчқорсимон ёки отсимон махлуқлар, ярим одам, ярим илон ёки шер шаклидаги афсонавий образлар, тамға ва муҳрлардаги ҳар хил қуш ва ҳайвонларнинг тасвири оддий санъат намунаси бўлибгина қолмай, балки илк дин шакллари, чунончи тотемизм билан боғлиқ тасаввурлар маҳсулидир. Асосан деҳқончилик билан шуғулланувчи ўртаосиёликлар милоддан олдинги III-II минг йилликларда яратган хилма-хил ҳайвон ва қушларнинг образлари (қадимги Месопотамия, Элом ва Эрондаги сингари), албатта, муайян зооморф, яъни ҳайвонсимон тасвирлар мавзуга боғлиқ дунёқарашнинг аксидир.

Тарихий маълумотларга қараганда Евроосиё даштларида яшовчи ҳинд-эрон аҳолисининг ҳўжалик, ҳарбий ва маданий ҳаётида милоддан аввалги II минг йиллик ўрталарига келиб жиддий ўзгаришлар рўй беради. Табиат ўзгариши (ҳавонинг совуши) ва бошқа баъзи бир сабабларга кўра ўша даврда сон-саноқсиз дашт қабилалари ҳаракатга келган. Юқорида қайд қилинган "арийлар" номи билан маълум ҳинд-эрон жамоаси иккига бўлиниб, катта бир қисми Кавказ тоғлари устидан Олд Осиёга кўчиб ўтади. Бу ерда улар маҳаллий элатларга отни парвариш этиш ва аравада жанг қилиш тактикасини ўргатиб, ўзлари туб аҳоли билан аралашиб, тарих саҳнасидан йўқолиб кетганлар. Уларнинг Ўрта Осиёнинг шимолида яшаган иккинчи қисми милоддан аввалги II минг йилликнинг иккинчи ярмида Тожикистон тоғ довларидан аста-секин ошиб, шимоли-ғарбий Ҳиндистон, Гўмал, Сват ва Гандҳарага кўчиб жойлашганлар. Бу "буюк кўчиш" натижасида мазкур қадимий этник гуруҳлар босиб ўтган йўлда ҳозиргача қадимий скиф қабристонлари, отлар дафн қилинган мозорлар, аравалар сурати солинган қоялар учрайди.

Ҳозиргача Шимолий Ҳиндистон аҳолиси орасида Европадаги илк ватан тўғрисида афсона ва ривоятлар сақланиб келади. Милоддан аввалги II ва I минг йилликлар

Ўртасида пайдо бўлган зардуштийлик динининг муқаддас китоби Авестода ҳам ҳинд-эрон қабилаларининг илк ватанидан жанубга бир неча марта кетма-кет тўлқин бўлиб кўчганлиги ҳикоя қилинади.

Зардуштийлик дини Ўрта Осиёда пайдо бўлиб, Эронга, Озарбайжонга тарқалган. У I минг йилликнинг бошларида давлат динига айланган. Зардуштийлик ёки зороастризм номи бу динга асос солган афсонавий пайғамбар Заратуштра (Зороастра) исми билан боғлиқ. Аммо у фанда бошқа ном билан ҳам аталади: унга бош худо Ахурамазда исми билан маздаизм, бош муқаддас китоб "Авесто" номи билан авестоизм, асосий эътиқод оловга сифиниш бўлганлиги туфайли оташпарастлик ёки кейинги даврларда худо Митра исми билан митраизм деб ном берилган. Бу диннинг асосий асари — "Авесто" Ўрта Осиё ва қўшни мамлакатларнинг (милоддан аввалги II минг йилликнинг охириларидан I минг йилликнинг кейинги асрларигача бўлган даврни қамраб олган) тарихи ва маданиятини ўрганишда муҳим ёзма манба бўлиб хизмат қилади.

"Авесто" ривоятларидан бирида афсонавий биринчи одам ва эронийларнинг биринчи подшоси Йима осмон худоси Ахурамазда унга берган ерларни кенгайтирганлиги тўғрисида ҳикоя қилинади. Йима уч юз қиш ҳукмронлик қилган. Шу давр ичида унинг ерида ўсимликлар, қушлар, ҳайвонлар, чорва ва одамлар шунчалик кўпайиб кетганки, тураржой ҳам қолмаган, ерга ҳам оғирлик тушган. Кейин Йима ўз одамларини янги макон излаб, қуёш йўли билан жанубга бошлаган ва у ерда 600 йил ҳукмронлик қилган. Яна аҳоли кўпайиб зич бўлганлигидан, Йима ўз кишиларини 900 йил давомида аста-секин жануб томон кўчириб олиб кетади ва охирида орзу қилган ўлкаси Арианам Ваэжога етади. Бу ерда улар фаровон, тўқ ҳаёт кечира бошлайдилар. Йилнинг етти ойи илиқ, беш ойи фойзли гўзал ёз билан ўтган. Аммо ёвуз Анҳра Майню (Аҳримон) келиб, бу серунум сахий ўлкани сув билан таъмин қилиб турган дарёни "қирғин келтирадиган улуғ илон — қаҳратон қиш билан тўлдирган". Энди ўн ой қиш ва фақат икки ой ёз бўлиб қолган.

Айрим олимларнинг фикрича, бу афсонавий ўлка муқаддас дарёнинг қуйи оқимида жойлашган кўҳна Хоразм

ҳисобланади. Археологик кашфиётлар ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Беруний берган маълумотларга қараганда, Хоразмга афсонавий қаҳрамон Сиёвуш келиб, дастлаб давлатга асос солган даври хоразмча йил ҳисобининг бошланиш санаси "буюк кўчиш"лар даврига тўғри келиши диққатга сазовордир.

Эрамизнинг X асрига қадар ҳукмронлик қилган мазкур афсонавий Сиёвушлар сулоласининг асосчиси "Авесто"да Сиёваршон номи билан тилга олинади, унинг образи халқ эпосида, афсоналарда ярим худо қиёфасида гавдаланади. Йима эса буюк Фирдавсийнинг ўлмас эпоси "Шоҳнома"да Жамшид образида намоён бўлади. Жам (йим) киши исми, шид — нуроний деган маънони англатади. "Нуроний"нинг подшолик қилган даври ёруғлик зулмат устидан, адолат ёвузлик устидан, инсонлар девлар устидан узил-кесил ғалаба қилган, ҳатто ўлим енгилган, ҳар бир дардга даво топилган замон сифатида таърифланади ва эронийларнинг афсонавий тарихида "олтин давр" ҳисобланади. "Шоҳнома"даги бир афсонага кўра, Жамшид авлоди Ҳушанг Прометей сингари оловни кашф этиб, сада байрамида кишиларга ўргатиб, уни муқаддаслаштиради. Мазкур афсонада зардуштийлик динининг асосий эътиқоди оловга сифинишнинг пайдо бўлиши ҳикоя қилинади.

Бу диннинг энг муҳим белгиси унинг дуалистик характерга эга эканлигидадир. Унда ёруғлик, эзгулик худоси Ахурамазда (Ормузд) ва қоронғулик, ёвузлик худоси Анҳра Майнью (Аҳримон) орасидаги доимий жиддий кураш ғояси ётади. Биринчиси — деҳқончилик, ўтроқ аҳолининг, иккинчиси — жанговор, урушқоқ кўчманчи қабилаларнинг, йиртқич ҳайвонларнинг ҳомийси, деб таърифланади.

Зардуштийлик таълимотига биноан келажакда Ахурамазда Аҳримон устидан ғалаба қозонади, бутун инсоният бирикиб, ягона давлат ва ягона тил ўрнатилади. Бундай демократик ғоялар зардуштийликнинг узоқ давр халқ орасида сақланиб келишига сабаб бўлган. Кейинчалик зардуштийликдан христиан ва ислом динлари қабул қилган охират таълимоти ва одамларнинг нариги дунёда худо олдида тенг бўлиши ғоялари ўша даврда Ўрта Шарқни ларзага келтирган, руҳонийлар ва зодагонларга қарши

қаратилган маздакизм номли халқ ҳаракатида ўз ифодасини топган эди. Маниҳой қоҳини Маздак бошчилигида диний ниқобда бошланган бу ҳаракатнинг ғояси "Шоҳнома"да оташин сатрларда куйланади:

Маздак оддий халққа фикр этиб изҳор,
Дерди: "Бою гадо — баробар зинҳор,
Кам-ортиқ бўлмасин ҳеч кимнинг моли,
Бир бўлсин ўриш ва арқоқ мисоли.
Бойлик, бечоралик бўлмасин, токим
Тенглик бўлсин жаҳон мулкида ҳоқим.
Бир хилда яшасин қашшоқ билан бой.
Қашшоқда ҳам бўлсин оила, уй-жой.
Ушбу эътиқодим менинг динимдир.
Ўвузликка қарши йўл — оинимдир.
Бу диндан юзини ўгирса ҳар ким
Уни жазолагай албатта, тангрим".
Маздакка сиғинди барча кекса-ёш,
Дарвишу бечора бўлиб маслакдош.

Албатта, бундай демократик ғояларнинг пайдо бўлишида "Авесто"нинг энг қадимий қиёми "Гаталар" китобида изҳор қилинган ибтидоий жамоа тузуми анъаналарининг таъсири, чунончи, меҳнатни улуглаш, хусусий мулкни ва бойликни инкор қилиш зарурлиги тўғрисидаги фикрлар муҳим роль ўйнаган бўлиши мумкин. Шуниси муҳимки, "Авесто"дагидек ижтимоий утопия ғоялари биринчи марта Европада эмас, Шарқда зардуштийликтаълимоти ва "Шоҳнома"да янграйди.

Энди зардуштийликнинг илк ватани Хоразмга қайтайлик. "Авесто"нинг дастлабки каёнийлар билан боғлиқ бўлган қиссалари Фирдавсий асарларида ҳам тилга олинган. Сиёваршон ва Хусрав кўрсатган қаҳрамонликлар билан боғлиқ қиссалардаги воқеалар Урва (Урганч) яқинидаги кўлларга бой ўлкада, Верукаш (Орол) денгизи атрофларида ҳамда даҳлар ва сарматлар (Волга бўйи даштлари) мамлакатида рўй беради. Шу ерда, Верукаш денгизига яқин жойда Ардви (Амударё) ирмоқлари пайдо қилган оролларда "еттита киршвор" аҳоли яшаган энг қадимги вилоятлар юзага келган. Бу ерга Сасраок номли муқаддас ҳўкизга минган дастлабки авлодлар муқаддас маздакий оловини келтиради. Шу оловнинг энг қадимийси ва

энг қадрлисини Йима (Жамшид) Хоразм тоғларидан бирининг чўққисига ўрнатади.

Милоддан аввалги IV-I асрлар қадимги Хоразмнинг гуллаб-яшнаган даври бўлиб, бу даврга оид ёдгорликлар жуда кўп ва хилма-хилдир. Хоразмнинг антик даврдаги шаҳарларининг деярли барчаси воҳани даштдаги қўшни қабилалардан мудрофаа қилиш мақсадида бунёд этилган. Амударёнинг ўнг томонидан шарқдан ғарбга бирин-кетин чўзилган Кангақалъа, Жонбосқалъа, Бозорқалъа, Қўрғошинқалъа, Қирққиз, Аёзқалъа, Бурлиқалъа ва Тупроққалъа суғориш иншоотларининг этагида бир-бирларига яқин ва қатор қилиб қурилган. Бир тарҳга асосланган мудрофаа тизими ва тараққий қилган улкан суғориш иншоотларининг мавжудлиги Хоразмнинг қудратли марказлашган давлат бўлганлигини кўрсатади.

Бу қалъалардан Кангақалъа, Жонбосқалъа ва Қўйқирилганқалъада топилган буюмлар ва бошқа ноёб топилмалар қадимги хоразмликларнинг диний эътиқодларини аниқлаш имконини беради. Жонбосқалъа марказий кўчаси охирида жойлашган иморат харобаларини текшириш натижасида бу бино маҳаллий аҳолининг ибодатхонаси бўлганлиги аниқланди. Иморат ўртасидаги супачага қурилган ўчоқда муқаддас ўт доим ёниб турган. Ибодатхонанинг ички девори тагида узун супа, оташхона ёнида эса ибодат қилувчиларнинг диний маросимларни ўтказишлари учун айрим хона ҳам мавжуд бўлган. Бу хонада топилган кўплаб суяк қолдиқлари унда диний маросимлар учун тайёрланган таомлар истеъмол қилинганлигидан дарак беради.

Ўрта Осиёдаги халқлар илк феодализм даврида ҳам жамоа тўпланган пайтларда умумий маросим таомларини пиширганликлари, одамлар тўпланиши учун махсус уйлар бўлгани, бу уйлардаги ўчоқларда доимо олов ёниб тургани ҳақида Беруний ва бошқа муаллифлар ёзиб қолдирганлар. Маълумки, яқин вақтгача айрим тоғли ерларда махсус оташхонали уйлар мавжуд бўлиб, бу ерда эркаклар тўпланишиб гап берганлар. Ўзбекларнинг айрим тўй ва бошқа маросимларида гулхан ёқиш одати ҳали ҳам учрайди. Бутун антик даврда Ўрта Осиёда ҳукмронлик қилган зардушт (зороастризм) динига биноан, шунинг-

дек эски урф-одатларга эътиқод қилувчиларнинг тушунчасига қараганда, ўтга сиғиниш турли фалокат ва инс-жинслардан сақлар, турмушда бахт ва муваффақиятлар келтирар эмиш.

Жонбосқалъа ва бошқа ёдгорликларда ҳам жуда кўп учрайдиган ҳайкалчалар (археологлар тилида терракота-лар), идишларга солинган отнинг расмлари қадимги хо-размликларда зардушт динидан ташқари табиат кучлари-га, ҳайвонлар, чунончи, отга сиғиниш эътиқоди ҳам бўлганлигини кўрсатади. Тарихий манбаларда ҳам мас-сагетларнинг отга сиғинганлиги тўғрисида фикр бор. Серҳашам кийимли аслзода кишини тасвирловчи жуда кўп ҳайкалчалар унумдорлик худоси, сув ва суғориш ин-шоотларининг ҳомийси Анахита образи билан боғлиқли-гига ҳеч шубҳа йўқ. Наршаҳийнинг ёзишича, зардушт динидаги бухороликлар ҳар йили наврўз байрамида бо-зордан лойдан ясалган худо ҳайкалчаларини олиб, эски-сини синдирар эканлар. Ёдгорликларда топилган ҳайкал-чаларнинг деярли ҳаммаси синдирилганлиги бу фикрни исботлайди. Беруний асарларида ҳам Наршаҳий ҳикоя-сига ўхшаш маълумотлар, ривоятлар мавжуд.

Тасвирий санъат намуналари ичида жимжимали қилиб ясалган оссуарийлар алоҳида ўринни эгаллайди. Юқори-да айтганимиздай, бу даврда бутун Ўрта Осиёда, Эронда, Озарбайжонда зардуштийлик дини ривож топган эди. Зар-душтийлик динига биноан, ўликларни ерга кўмиш, сувга ташлаш гуноҳ ҳисобланиб, жасадни ё куйдирганлар ёки гўшти ва терисини йиртқич ҳайвон, қушларга едириб, суякларини махсус сопол қути (оссуарий) ларга солиб, айрим биноларда сақлаганлар. Шундай қутиларни Ўрта Осиёнинг ҳамма ерида учратиш мумкин. Мана шу ва бошқа фактларга асосланиб, кўп олимлар Зардуштнинг ватани Ўрта Осиё деб ҳисоблайдилар.

Қўйқирилганқалъа теварагида кўп учрайдиган оссуа-рийлар хилма-хил бўлиб, қопқоқларининг кўпчилигига ҳайкалчалар ясалган. Мазкур обидадан тахминан бир ярим чақирим шимолда қумтепалар орасидан топилган квад-рат шаклдаги оссуарийнинг қопқоғидаги чордона қуриб ўтирган эркакнинг ҳайкали жуда ажойибдир. У калта мўйловли, соқоли хоразмча қилиб қўйилган, кийими

нақшдор қилиб тўқилган, камари учидан қўй бошини тас-
вирловчи безак бор. Оссуарийлар ичида от шаклида ясал-
ганлари ҳам учрайди. "Шоҳнома"да учрайдиган айрим
қаҳрамонларнинг номи (Лухрасп, Гуштасп, Аржасп ёки
Хоразмдаги Ҳазорасп қалъаси) от (асп) билан боғлиқ экан-
лигини эътиборга олганда, бу тасвирилар муайян диний
эътиқодлар билан боғлиқ дейиш мумкин.

Қалъалиқирда сўнгги йилларда топилган қумтошдан,
лойдан ва ганчдан, шунингдек сополдан ясалган турли
типдаги оссуарийлар ичидан юмалоқ қопқоғида қуш тас-
вири туширилган квадрат оссуарийлар алоҳида ажралиб
туради. Уларнинг тотемизмга тегишли эканлиги шубҳа-
сиз. Антрапоморф, яъни одамсимон ҳайкаллар ва расм-
лар бир неча археологик қазилмаларда топилган. Куёш
худоси Митрага бағишлаб ҳар йили махсус байрамлар
(митраган) нишонланган. Бу юнонлардаги ўсимлик маъ-
будаси Дионисга бағишланган вакханалия байрамига
ўхшаш кузда, йиғим-терим вақтида ўтказиладиган таби-
ат ҳосилдорлигига бағишланган хушчақчақ байрам ҳисоб-
ланган. Қадимги Парфия пойтахти Нисада топилган мар-
мардан ясалган ниҳоятда гўзал Родогунда ҳайкали му-
ҳаббат туйғуси, гўзаллик ва мафтунлик худоси ҳисобланган
Афродита образини эслатади. Машҳур "Амударё хазина-
си"га тегишли жуда кўп олтин буюм ва безаклардаги бур-
гут бошли, шер гавдали ва қанотли баҳайбат махлуқ ва
бошқа образлар қадимги Шарқ худоларига ўхшайди.

Юнон-бақтрия кумуш тангаларида тасвирланган бир
томонда маҳаллий подшоларнинг қиёфаси ва иккинчи
томонда қанотли отлар, юнон худолари тасвирига ўхшаш
ҳомий маъбудалар образи бу даврда синкретизм диний
тасаввурларининг кенг тарқалганлигидан далолат бера-
ди. Кейинги Кушон империяси даврида бу жараён куча-
яди ва чуқурлашади. Бақтрияни емириб, унинг харобала-
ри ўрнида пайдо бўлган кушонлар империяси жуда қисқа
муддат ичида қудратли давлатга айланади. Император
Канишка (78-123 йиллар) ҳукмронлик қилган давр охи-
рларида Кушон давлати ўз ҳудудини ниҳоятда кенгайти-
ради ва замонасининг буюк давлатлари Рим, Парфия ва
Хитой билан бир қаторда туради. Янги империянинг че-
гараси Фарбда Орол ва Каспий денгизи бўйларигача,

Жанубда Ҳинд дарёсининг қуйи оқимиғача, Шарқда эса Синцзяннинг Хўтан шаҳридан Ганг бўйларидаги Бано-расгача чўзилган.

Канишка голибона юришлардан ташқари катта қури-лишлар ҳам барпо қилди. Унинг даврида Шимолий Ҳиндистондан бутун Марказий Осиёгача анча шаҳарларга асос солинган. Ҳозиргача шу шаҳарларнинг бири унинг номи билан юритилади. Бу даврда кўп мамлакатлар билан иқтисодий, сиёсий ва маданий муносабатлар яхшиланади. Милоднинг 99 йилида Кушон элчиларининг Римга келиши ва Хўтан худудида жуда кўп рим тангаларининг топилиши бунга далил бўла олади. Канишканинг дин соҳасидаги сиёсати натижасида Кушон империясида, жумладан Ўрта Осиёда ҳам то араб истилосигача буддизм дини кенг тарқала бошлаган. Ҳаттоки Хитойга ҳам буддизм Кушон империяси орқали тарқалган. Буддизмнинг энг муҳим асарларидан бири — "Амитаба Сутра" Кушон мамлакатидан Хитойга 147 йилда олиб келтирилганлиги тўғрисида Хитой солномалари хабар беради.

Марказий Осиёда буддизм нақадар муҳим ўринни эгаллаганлигини кейинги йилларда ўтказилган археологик қазишмалар ҳам тасдиқлайди. Жанубий Ўзбекистон, Туркманистон ва Афғонистонда археологлар кашф этган будда ибодатхоналарининг харобалари, айниқса, улкан маҳорат билан ясалган катта-кичик будда ҳайкаллари бунинг ёрқин далилидир. Қадимги Термиз харобаларидан топиб текширилган йирик ибодат маркази (унда 20-25 та будда комплекси борлиги аниқланган) диққатга сазовор. Ажойиб санъат ва архитектура намунаси бўлган кушон зодагонининг қасри ҳисобланган Холчаёнда будда иншоотлари кашф этилган. Айритом, Болаликтепа, Далварзинтепа ва Фаёзтепа ёдгорликлари мажмуи, марказий будда ибодатхонаси жойлашган Қоратепада топилган археологик материаллар ўша даврдаги истеъдодли аждодларимизнинг юксак моддий маданияти, диний тасаввурлари, умуман дунёқараши ва урф-одатларини кенг тасаввур қилишга имкон беради.

Мазкур обидаларни текшириш Марказий Осиё халқларининг Кушон даврига оид моддий ва маънавий маданиятида, шу жумладан диний тасаввурларида ҳам антик

маданий анъаналар билан бир қаторда янги анъаналар пайдо бўлганлигини кўрсатади. Чунончи, сопол идишларида тасвирланган ҳайвонлар (асосан от, қўй, қўчқорлар, маймун ва фил) кушонликларнинг диний тушунчаларида, бир томондан, Шимолий Қора денгиз бўйларида, Шарқий Европа ва Қозоғистон даштларида яшаган қабилаларининг таъсири борлиги, иккинчи томондан, Ҳиндистон халқлари диний мафкурасининг таъсири (маймун ва фил образи) борлиги сезилади. Топилган буюмларнинг кўпчилиги бу даврда зороастризм ва буддизмдан ташқари ҳар хил тотемистик ва сеҳргарлик (магия) диний тасаввурлари муҳим роль ўйнаганлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, бутун антик даврда қадимий Ўрта Осиё ва қўшни Эрон халқларининг ҳаётида милоддан аввалги II минг йиллик охирида пайдо бўлган ва кейинчалик давлат дини деб танилган зороастризм билан бир қаторда буддизм ва илк ибтидоий дин шаклларида тотемизм, магия, анимизм, табиатга сиғиниш кабилар ҳам кенг тарқалган. Турли даврларда пайдо бўлган хилма-хил этник гуруҳлар диний тасаввурларининг ўзаро таъсири остида антик даврдаги аجدодларимизнинг динлари мураккаб синкретик характер касб этган ва бу жараён узоқ даврларгача сақланиб қолган.

Христианлик. Жаҳондаги энг тараққий қилган ва энг йирик дин ҳисобланган христианликнинг пайдо бўлиши ҳам мана шундай мураккаб, турли воқеаларга бой даврга тўғри келади. Христиан дини ўз илдизлари билан қадимий Шарққа, унинг поэтик афсона ва ақидавий ибодат ҳамда урф-одатларига бориб тақалади. Қадимий динларга нисбатан анча ривожланган кескин ижтимоий, иқтисодий, сиёсий зиддиятларга тўла жамиятда пайдо бўлган янги диний таълимот ўз даврининг долзарб ва мураккаб масалаларига асосли жавоб бериши ва жабр-зулмда эзилиб келаётган миллионлаб кишиларга йўл-йўриқ кўрсатиши зарур эди. Янги дин турли тиллардаги ҳар хил элатларга ва барча табақаларга хаёлий бўлсада, тенг мадаккор бўлиши шарт эди. Христиан динининг пайдо бўлишида ва қисқа муддат ичида турли ирқ ва элатлар орасида кенг тарқалишидаги асосий омиллардан бири шундан иборат. Янги диний таълимотнинг шаклланишида

энг муҳим роль ўйнаган зороастризмдан куртак отиб чиққан митраизм ўша даврда бутун Рим империясида энг машхур шарқий динлардан бири эди. Шубҳасиз, унинг шаклланишида ғоявий манбалардан Платон (Афлотун) идеалистик фалсафасининг диний таълимоти ҳам муҳим роль ўйнаган.

Демак, христиан дини бутун Яқин Шарқ ва Ўрта денгиз дунёсини бириктирган, турли миллатлар устидан ҳукмронлик ўрнатган Рим империяси чегарасида миллатлар ва элатлар манфаатидан устун турган "жаҳон" диний тизими сифатида юзага келган. Аммо у дастлаб қудратли империядан чеккада, қадимий маданият ўчоқлари ва ниҳоятда ўзаро таъсири кучли ғоялар ва турли диний таълимотлар чорраҳасида пайдо бўлган эди. Унинг таълимоти яҳудийлар мазҳаби, юнон-рим фалсафаси ва Шарқ динлари таъсирида шаклланган. Буни жуда бой антик давр манбалари ва айниқса машхур Кумрон ёзувлари тасдиқлайди.

Янги ва эски эра оралиғидаги даврда Рим империяси ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан танг аҳволга тушган. Давлат бу ҳолни кенг халқ оммасини эзиш ва жабр-жафоларни кучайтириш орқали ўзгартишга интилган. Барча мусибат моддий ва маънавий бойликлардан фойдаланиш ҳуқуқларидан бутунлай маҳрум бўлган миллионлаб қулларнинг гарданига тушган. Ниҳоятда оғир жисмоний меҳнат ва унинг маҳсулотидан асло ўзи фойдалана олмаслик қулларнинг ишлаб чиқариш фаолиятини сусайтириб қўйган. Қулдорларнинг чексиз жабр-зуллари, даҳшатли жазолари ҳам қуллар меҳнати унумини оширолмаган. Аксинча, ваҳшиёна золимлик ва ноинсоний азоблар меҳнаткаш омманинг ғазабини қўзғатиб, уларнинг исён кўтаришига сабаб бўлган. Оқибатда қулдорлик жамиятининг бойликлари яна ҳам камайиб, ҳатто ҳукмдор табақалар орасида ҳам умидсизлик, нажоткорлик ҳиссиётлари кучаяди. Бир неча миллион издошларига эга бўлган яҳудий дини ҳам оғир аҳволдан қутилиш йўлини кўрсата олмай, турли мазҳабларни (форисейлар, саддукейлар, зелотлар, эссенлар) юзага келтирган ҳамма аҳоли қандайдир ғайри қудратли халоскор шахс — масиҳни кутаётган эди. Бундай шахс Иисус Христос (юнонча мас-

сия, қадимги яҳудийларнинг "машиаҳ", яъни халоскор сўзидан олинган) образида пайдо бўлиб, империянинг турли жойида намоён бўлган.

Янги христиан динининг асосчиси ҳисобланган Иисус Христос Библиянинг чор китобида ҳар хил афсонавий мўъжизаларга қодир илоҳий халоскор шахс сифатида батафсил тасвирланган. Ислом динига Исо пайгамбар номи билан кирган Христос, ривоятларга кўра, яҳудийлар подшоши Давид сулоласига тегишли ифбатли қиз Мария (муслмонлар Мариям дейишади)дан туғилган. Шунинг учун уни отасиз, худо нури билан дунёга келган халоскор подшо сифатида "Давиднинг меросхўр ўғли" деб ҳам атаганлар. Дунёвий шахс сифатида эса Мариямнинг унаштирилган куёви Иосиф (Юсуф пайгамбар) Христос, яъни Исонинг отаси деб танилган.

Христос муқаддас китобларда баён этилганидек, шимолий Фаластиндаги Галилея номли шаҳарнинг Вифлеем деган жойида молхона ўрнида ишлатилаётган бир ғорда туғилган. Саккиз кун ўтгач, гўдакни суннат қилиб, унга Иисус деб ном қўйилади ва қирқ кундан кейин яҳудийлар оиласининг тўнғичи сифатида Иерусалим ибодатхонасига келтириб, худога бағишланган ибодатдан ўтказадилар. Қоҳинлар томонидан "халоскор" деб танилган гўдакнинг ота-онаси Мария ва Иосиф яҳудийлар подшоши Ирод ғазабидан қўрқиб Мисрга қочадилар. Ирод вафотидан кейин вояга етган Иисус онасининг шаҳри Назоратга қайтади.

Эски одатга биноан 12 ёшга етган ўспиринни Иерусалимга зиёрат қилишга олиб келадилар. У ибодатхонада устозлар билан баҳслашади ва ҳаммасини ўз ақл-идроки билан қойил қолдиради. Ривоятларга кўра, гўёки Христоснинг назари тушган муқаддас бутлар эриб, кулга айланади. Унинг амри билан мевали дарахтлар онаси Мария олдида эгиладилар, ваҳший ҳайвонлар унга таъзим қиладилар. У саҳрода ташна қолганларга булоқдан сув чиқариб беради, ўликни тирилтиради ва бошқа мўъжизаларни намоёиш қилади.

Христос афсонавий ўн икки шогирди билан Фаластинда ўз таълимини тарғиб қилади, у ерда ҳам турли мўъжизалар кўрсатади. Масалан, бир катта тўйда ички-

лик етмай қолганида сувни шаробга айлантиради, кучли бўронни тўхтатади, мингга яқин кишини беш-олти нон билан тўйдиради, асаб касалини ва бошқа касалликка чалинган бетобларни даволайди, сув устида юради ва ҳоказо. Аммо уни она ватанида ҳеч ким қўллаб-қувватламайди, аксинча, у қувғин ва қаршиликка учрайди. Ўз шогирдлари билан пасха байрамида Иерусалимга келганда, уни жуда катта тантаналар билан кутиб оладилар. Бундай обрўга эга бўлаётган Христосни яҳудий оқсоқоллари Рим давлати ҳукмдорларига иғво қилиб, исёнкор сифатида топширадилар. Сотқин Иуда бошчилигида бир гуруҳ қуролланган яҳудийлар халоскорни алдаб Рим судига келтириб, уни ўз халоскорлик мақсадларига иқрор эканлигига ишонч ҳосил бўлгач, ўлим жазосига ҳукм қиладилар.

Христосни ўша вақтдаги энг даҳшатли жазо — аввал қаттиқ калтаклаб, сўнг оёқ-қўлини крест (бут)га михлаб қўйганлар. Халоскор олти соатлик азобдан кейин вафот этади. Унинг ўлими вақтида қуёш тугилиб олам қоронғулашади, ер қимирлайди, катта ибодатхонадаги пардалар йиртилади. Христоснинг ўлганлигини билиш учун лашкарлардан бири унинг ўнг биқинига найза тикади. Жасадни дўстлари тош тобутга солиб ғорга дафн қиладилар ва ғорни катта тошлар билан бекитадилар. Аммо Христос қабрида тирилиб арши аълога кўтарилади. Шундай қилиб, афсоналарга чулғанган худо Иисус Христоснинг дунёвий ҳаёти тугайди.

Тадқиқотчилар орасида Иисус Христос тўғрисида яқин давргача жиддий тортишувлар бўлиб келган. Бир гуруҳ олимлар (мифология мактаби вакиллари) уни фақат афсонавий шахс, тарихда унинг прототипи ҳам бўлмаган, деб тасдиқлайдилар. Христос, Шарқда кенг тарқалган афсонага кўра, ўлиб тириладиган худолар, мўъжизалар яратувчи ва бошқа турли афсоналарни ўзида мужассамлаштирган образ. Иккинчи гуруҳ тарафдорлари кўпчиликни ташкил қилади. Улар Библиядаги воқеалар ва Иисус Христос образи аслида тарихда мавжуд бўлган қандайдир умумийликка эга воқеа ва шахслар билан боғлиқ деган фикрни қўллаб-қувватлайдилар. Масалан, яҳудийлардаги Иешуа исмли жаҳонгашта тарғиботчи Иисус типидagi пайғамбарлардан бири бўлиши мумкин. Аммо

Води-Кумрон ёзувлари бу масалага бир оз аниқлик киритган. Ундаги эссенлар мазҳабига оид насиҳатлар ва рисоаларда Давид уругидан чиққан қандайдир халоскор шахс, охир замон ва гуноҳкорлар тўғрисида ҳикоя қилинади. Расмий иудаизм динига қарши чиққан эссенлар "адолат устози" ҳисобланган халоскор образи ва шу асосдаги таълимоти билан дастлабки христианликни эслатади.

Христианлик дастлаб илгари ўтган қадимий Шарқ динлари ва таълимотлари, айниқса иудаизм, митраизм ва уларнинг урф-одат ва ибодатлари тизимига асосланган бўлса, кейинчалик эллинистик фалсафа, айниқса, стоиклар таълимотини, Сократ ва Платон ғояларини қабул қилади. Император Нероннинг тарбиячиси, стоицизмнинг йирик вакили Сенека ахлоқий тамойиллари христианлик мафкурасини ишлаб чиқишга катта таъсир кўрсатган. Шунинг учун янги дин тарихини жиддий ўрганган Ф.Энгельс Сенекани "христианликнинг амакиси" деб атаган эди.

Янги диний таълимотнинг бош ғояси иудаизмда пишиб етилган яккахудолик, гуноҳга ботиш ва ундан халос бўлиш ақидаларидир. Одамлар худо олдида гуноҳкор, яҳудийми ё юнон, римликми ё варвар, қулми ё эркин фуқаро, бойми ё камбағал — барчаси "худонинг бандаси", барчаси гуноҳга ботган. Бандаси ўз гуноҳини худога, буюк халоскорига чуқур эътиқод ҳосил қилиш орқали ювади. Иисус Христос бутун одамизот гуноҳини ювиш учун қанча азоблар чекиб, бандаларига ўрнак бўлсин деб ўзини қурбон этади. Муқаддас учлик (Ота-худо, Ўғил-худо, яъни Иисус ва Муқаддас руҳ)га ишонган, тавба қилган, охиратдаги яхши ҳаётга умид боғлаган тақводор — камбағалми ё бой, қулми ё подшо — тўғри жаннатга бориши мумкин. Аксинча, бетавфиқ гуноҳкор ва таъмагир дўзах оловида қовурилади. Христианликнинг Муқаддас учлиги ва Иисуснинг дунёвий одамликдан худо даражасига кўтарилиши уни иудаизм ва исломдан фарқлайдиган асосий ақидалардир.

Илк христианлик расмий иудаизм ва Рим ҳокимияти қулдорлик мафкурасига қарши чиқаётган барча норози кучларнинг, айниқса, турли тилдаги ва диндаги барча мазлумларнинг орзу-умидларини ифодаловчи демократик

руҳдаги таълимот сифатида юзага келган. Аммо бу таълимот, хусусий мулк, бойлик ва тенгсизликка қарши чиқса ҳам, мазлум халқларни курашга чорламаган, аксинча, шукур қилиш ва итоатгўйликка чақирган. Бундай ғоялар албатта ҳукмрон табақаларга қўл келган, шунинг учун христиан дини уч-тўрт асрдан кейин давлат динига айланади. Дастлабки икки-уч асрда у эзилган ва қувғиндаги омманинг дини сифатида юзага келиб, жуда кенг ҳудудга тарқалган ва мазлумларни ҳаракатга келтирган ғоя сифатида ижобий роль ўйнаган. Аслида христианлик барча одамлар учун фақат биргина тенгликни берар эди. У ҳам бўлса — энг биринчи гуноҳ тенглиги эди, бу эса христианликни қуллар ва мазлумлар дини бўлиши характерига мувофиқ бўлган. Шу билан бир қаторда христианлик, жуда деганда, яна мумтоз кишиларнинг тенглигини ҳам эътироф қилган, лекин бу тенглик христианликнинг энг дастлабки даврида илгари сурилган. Охиратда тенглик ваъда қилиниши ва дунёвий азоб-уқубатларга чидаш, жабр-зулмларга ҳеч қаршилиқ кўрсатмай итоат қилиш — илк христианликнинг энг муҳим ғояси эди.

Шундай қилиб, антик даврда, политеистик динлар ичида якка худолик (монотеистик) динлари юзага келади. Аммо шуни ҳам қайд қилиш лозимки, янги дин якка худоликни тарғиб қилиб, анча кенг оммани ғоявий жиҳатдан бириктирган бўлса-да, бошқа монотеистик динлар сингари тафаккур эркинлигини бўғиб қўйган. Аксинча, масалан, қадимги Юнонистон ва Римда политеистик динлар ҳукмронлик қилган даврда, илмий тафаккур ва фалсафа анча эркин ривожланган.

Антик Юнонистон ва Рим. Энг қадимги Шарқ афсоналарида одамларнинг оғир турмушини енгиллаштириш учун олов кашф этган, уй ҳайвонларини тақдим қилган, қурол-аслаҳа ясашни ва уй-жой қуришни, касб-ҳунар ва билим ўргатган буюк инсонпарвар образлар яратилган. Улар баъзан яратувчи, сахий худолар шаклида, баъзан ҳеч нимадан, ҳатто худо ғазабидан, ўлимдан ҳам қўрқмайдиган, аммо инсон бахти учун барча қийинчиликларга бардош бериб, ўзини қурбон қилишга тайёр қаҳрамонлар сифатида намоён бўлади. Буюк "Шоҳнома"да куйланган, дунёни бошдан оёқ обод қилган, ҳамма ёқни

адолатга тўлдирган, тошдан олов чиқариб, равшанлик сочган адолатпаноҳ Хушанг ва унинг фарзанди, "жаҳонда фойдали ҳар нимаики бор, банддан ечиб уни этган ошкор", йигирмоқни ва тўқимоқни, мато ё гилам ясамоқни одамга ўргатган девбанд Тахмурас каби қаҳрамонлар асли халқ ижодидан олинган образлардир. Зулм ва адолатсизликка, золим шоҳга қарши исён кўтарган, юқорида қайд қилинганидек, халқ қаҳрамони темирчи Кова ҳам, қадим афсоналарда аждарҳога қарши курашган, қуёш каби покиза Фаридун ҳам халқ оммасининг эзгу орзуларини ўзида ифодалаган образлардир. Адабиётда инсонларнинг гамхўр ҳомийси ва халоскори, "фалсафа календаридоги энг олижаноб авлиё ва жафокаш киши", деб таърифланган қадимги афсонавий юнон қаҳрамони Прометей ҳам инсонпарварлик фазилатлари учун, ривоятларга кўра, Олимп худолари ҳукми билан даҳшатли азобуқубатга учрайди.

Аслида бу ривоятларда инсон тафаккурининг қудратли чироғи нодонлик ва хурофотга қарши кўтарилган ақл исёни сифатида намоён бўлади. Инсон ақли ва тафаккури қанча узоқ нур сочса, киши ҳаёти шунча ёрқин ва энгил бўлган, нодонлик ва хурофот орқага чекинган. Аммо бу олижаноб кураш йўлида қанча ҳақиқий прометейлар азоб чеккан, ҳақиқат йўлида қурбон бўлган ёки фожиали ҳаёт кечирган. Бу кураш, айниқса, илмий билимлар анча ривожланган, маданият ва санъат равнақ топган қадимги Юнонистон ва Римда яққол намоён бўлади.

Антик дунё диний тасаввурларининг энг асосий хусусиятларидан бири шундаки, улар теология (илоҳиёт)ни, Авесто, Таврот ва Инжил сингари муқаддас китобларни билмаганлар. Мифологияга асосланган бу динлар жиддий талабчан ақидалардан ва кўр-кўрона итоатлардан ҳам нисбатан озод бўлган. Қадимги Юнонистонда ҳатто худолар, маъбудалар тўғрисида эркин мулоҳаза юргизиб, баъзан уларни танқид қилиб турганлар. Оқибатда қоҳинлар алоҳида каста ёки ижтимоий табақа бўлиб ажралиб чиқмаган, уларнинг таъсири ҳам анча чекланган. Кўп худоларнинг образлари одамсимон шаклда бўлиб, баъзан тотемистик тасаввурларни ифодаловчи зооморф (ҳайвонсимон) белгиларни ҳам сақлаб қолган.

Маъбудалар ичида ҳосилдорлик, деҳқончилик ва чорвачилик билан боғлиқ худолар жуда муҳим ўринни эгаллаган. Ер ҳаёт бошланғичи, бутун борлиқнинг онаси, барча нарса ердан чиқиб, ерга қайтади, деган тушунча асосида махсус ҳосилдорлик худоси Деметрага сиғинганлар. Олимп худолари ичида фахрий ўринни эгаллаган Деметра қонунчилик, никоҳ ва оила ҳомийси деб танилган. Унга атаб ҳар хил байрамлар ўтказилган, тантаналарда катта гулхан ёқиб, хўкиз, сигир, чўчқа, мева, асал ва бошқа нарсалар қурбон қилинган. Деметра Италия деҳқонларининг маъбудаси Церера билан, кейинчалик Шарқда кенг тарқалган барча худоларнинг ва мавжудотларнинг онаси, табиатни тирилтирувчи ва ҳосил берувчи "Буюк Она" деб ном қозонган Кибела билан уйғунлашиб, қандайдир нафис ва гўзал аёл образида тасвирланган. Қулдорлик жамияти инқирозга учраган даврда (милоднинг I асрларида) қадимги Мисрнинг буюк табиат худоларидан опа-сингил Ўсирис ва Исида ибодати ниҳоятда кучаяди, юнон-рим оламида бутун империяда Шарқ худоларидан Кибела, Атис, Митра ҳам фахрий ўринни эгаллайди.

Асосий худолардан ташқари қадимги юнонлар жуда кўп иккинчи даражали маъбудалар — табиат кучлари ва ҳодисаларини ифодаловчи нимфаларга, ярми одам, ярми от образидаги афсонавий ўрмон девлари — кентаврларга, худоларнинг оддий аёллар билан алоқасидан туғилган ярим маъбуд деб танилган қаҳрамонларга ҳам сиғинганлар. Уларнинг номига атаб махсус ибодатхона (героон)лар қурилган, умумхалқ байрамлари ўтказилган, қурбонликлар берилган. Шаҳар ҳомийлари — қаҳрамонларга сиғиниш аслида Юнонистондаги сиёсий тарқоқликнинг акс садоси эди. Айнан айрим шаҳарлар ҳукмронлиги ўрнатилиб, маданий ва иқтисодий бирлик жараёни кучайган пайтда ҳукмрон шаҳар худоси майда маъбудаларни ўзига сингдириб, барча умумдавлат қонун-қоидаларини қўриқловчи буюк худо деб танилган. Бу, айниқса, Олимпия худоларида ўз ифодасини топади.

Қадимги юнон афсоналарига қараганда, энг асосий худолар Фессалия яқинидаги баланд Олимп тоғларида бир оила бўлиб, ҳар бири мис ва тилладан ясалган қасрларда яшаганлар. Бу худолар оиласининг энг каттаси барча ху-

доларнинг отаси Зевс бўлиб, ҳамма худолар унга сўзсиз бўйсунган. Ундан кейинги ўринларни унинг укалари денгиз ҳокими Посейдон ва ер ости подшолигининг ҳокими Аид эгаллаган. Зевснинг сингиллари Гера, Деметра, Гестия ва унинг барча фарзандлари ҳам муайян илоҳий мансабларни эгаллаб, инсон фаолиятининг айрим соҳалари устидан ҳомийлик қилганлар. Аслида, Олимп худоларининг турмуши ва иерархияси, яъни оила тузуми ҳаёти қадимги юнон патриархал уруғ зодагонлари оиласи тузилиши ва ижтимоий ҳаёти намунасининг аксидир.

Олимпия ибодати ва маросимлари бутунлай давлат назорати остида бўлган. Коҳинлик вазифасини муайян бир даврга сайлаб қўйилган полиснинг эркин фуқаролари бажариб турган. Олимпиядаги муқаддас ибодатхоналар бутун антик дунёда катта обрўга эга эди. У ерда махсус байрамлар ва ўйинлар милоддан аввалги 776 йилда ўтказилган бўлиб, ўша даврдан бошлаб умумюнон йил ҳисоби бошланади. Кейинчалик эллинизм замонасида шарқий худоларнинг таъсири зўрайиб, ҳар йил махфий диний удумлар ўтказиш кучаяди.

Қадимги Римда ҳам деҳқончилик ва чорвачилик асосий хўжалик фаолияти бўлганлиги туфайли диний тасаввурлар табиат кучлари, қишлоқ ҳаёти ва деҳқончилик меҳнати билан боғлиқ бўлган. Даставвал, ҳар хил табиат ҳодисалари ва кучларини, инсон фаолиятини ифодаловчи ҳомий арвоҳларга сиғиниш кучли бўлган. Худолар ҳам гўё турли вазифаларни адо этганлар. Масалан, дастлаб, деҳқончилик ва чорвачилик ҳомийси, баҳор ва уйғониш худоси Марс кейинчалик уруш маъбудасига айланган. Илк боғдорлик ва узумчилик худоси ҳисобланган Венера (Чўлпон) кейинчалик юнон Афродитаси сингари муҳаббат ва гўзаллик маъбудаси вазифасини бажаради. Осмон худоси Юпитер юнонларнинг Зевси ёки мисрликларнинг Омўни сингари деҳқончиликни ва хунармандчиликни ҳомийликка олган энг катта худо деб танилган. Аслида, Римда давлат худоларининг сони 30 та бўлган, уларнинг устида Рим давлатининг қудратини ифодаловчи энг олий маъбуд, яъни "худоларнинг отаси" Юпитер турган.

Аммо майда худолар ҳам жуда кўп бўлган. Шунинг учун ҳам I асрда яшаган рим сатириги Петроний биз-

нинг Италияда одамларга қараганда худоларни кўпроқ учратиш мумкин, деб ҳазил қилган. Дарҳақиқат, қадимги Римда табиатнинг ҳар бир ҳодисаси, ҳар бир буюм, одамнинг ҳар бир фаолияти ва ҳис-туйғулари ҳам ўз худосига эга бўлган. Фақат гўдак билан боғлиқ 43 та худо бўлган: унинг биринчи овоз чиқаришида бир худо, биринчи сўз айтишида иккинчи худо бош бўлган, махсус худолар гўдакни овқат ейишга, суюқлик ичишга, ётишга ўргатган, тўртта худо уни ўйнатишга олиб чиққан. Инсон фаолияти ва туйғуларини ифодаловчи тушунчалар — Умид, Жасорат, Бахт, Тақдир, Адолат, Тинчлик каби мавҳум худолар қадимги рим динларининг хусусиятидир. Ҳатто эркакларнинг шахсий ҳомийси бўлган худо (гений)лар, аёлларнинг оилавий турмуши, бола туғилиши, бахт-саодатини қўриқловчи шахсий маъбуда (юнона)лар ҳам мавжуд бўлган. Дастлабки даврларда римликлар худоларни тасвирламаганлар, ибодатхоналар қурмаганлар. Фақат эллинизм давридан бошлаб юнон маданияти ва дини таъсири остида худоларнинг ҳайкаллари ва расмларини ясаганлар, дабдабали муқаддас ибодатхоналар қурганлар.

Милоддан аввалги даврнинг охири асрларида Рим жамиятида жиддий ижтимоий ўзгаришлар таъсири остида икки қарама-қарши ғоявий ҳодиса рўй беради. Бир томондан, эллинизм даврида халқ оммасининг оғир аҳволи ҳар хил хурофий иримлар ва Шарқ худолари тўғрисидаги ғояларнинг пайдо бўлишига олиб келган; эски дин инқирозга учраб, худоларга "мансаблар теккан".

Кўп римликлар Кичик Осиёга зиёратга — худоларнинг Буюк Онаси Кибелага топиниш учун сафар қилганлар. Энг кенг тарқалган Фортуна (Омад) худоси дастлаб ҳосилдорлик ва экин ҳомийси деб танилган бўлиб, кейинчалик у тақдир маъбудасига айланган. Тўхтовсиз урушлар, қирғин ва талон-тарожлар кишиларни ўз уйидан, оиласидан, мол-мулкидан ажралиш хавфини туғдириб, уларда умидсизлик, эртанги кунга ишончсизлик туйғуларини пайдо қилган. Шунинг учун бугун бировнинг бахтини, эртага яна бошқанинг бахтини, омадини ҳал қилувчи тақдир худоси Тихи ўша даврда энг машҳур худолар даражасига кўтарилган. Эски даврнинг худолари ҳеч қандай нажот ва энгиллик келтирмаганлиги туфайли илгариги об-

рўйини йўқота бошлайди. Янги мазмун кашф этган эски худолар билан бир қаторда Омад, Адолат, Тақдир, Хотира, Сахийлик, Гурур каби мавхум маъбудаларнинг кенг тарқалиши диний эволюциядан дарак берадиган далиллардан биридир.

Доимий урушлар, давлат тўнтаришлари, қулларнинг кўпайиши, мулкий табақаланиш ва ижтимоий зиддиятларнинг кескинлашиши фақат мазлум халқ орасидагина эмас, балки ҳукмрон табақага мансуб руҳан жуда қийналган кишиларнинг кўпчилигида ҳам янги дин шаклларига эҳтиёж туғдиради. Ҳатто олий табақадаги қулдорлар мураккаб ижтимоий ҳодисаларни тушуна олмай, жамиятнинг ижтимоий ва сиёсий ҳаётига бефарқ қарайдиган бўлганлар, уларнинг сўзи ва амалий ишлари бир-бирига мос келмай, мунофиқликка ўтганлар. Рим жамияти турли табақалари орасида мустабидлик (монархия) ҳукмининг ўрнатилиши натижасида полис ватанпарварлиги сусаяди, санъатдаги юксак ғоявийлик инқирозга учрайди, лаганбардорлик ва риёкорлик одат тусига киради ва шу асосда омма орасида умидсизлик ва ғоясизлик кенг тарқалган. Аммо бу оғир аҳволдан кишиларни қутқаришга эски динлар ожизлик қилган, одамлар ғайритабиий кучлардан халоскор элчи ёрдамга келишига ишонганлар.

Худодан келадиган халоскор — Исо пайғамбарга умид боғлаш, ўша даврда халқ оммасининг ижтимоий муҳит, зўравонлик, адолатсизлик ва чексиз зулм олдида ожизлиги туфайли уларнинг уюшмаганлиги ва заифлигини кўрсатади. Мазкур ғоялар фақат қуйи табақалардагина эмас, балки қоҳинлар орасида ҳам қўллаб-қувватланган ва диний йўл билан ишлаб чиқилган. Оқибатда кенг халқ оммаси эски политеистик юнон-рим динлари ўрнига монотеистик христиан динига ўта бошлайди. IV асрга келиб христиан динининг Рим империяси давлат динига айланиши унинг ҳукмрон синф хизматига тайёр, халқ оммасини бўйсундирувчи ва эзувчи муҳим восита бўлиб етишганлигидан дарак беради.

Иккинчи томондан, бу даврдаги муҳим ғоявий ҳодиса — бутун юнон-рим дунёсида илмий билимларнинг пайдо бўлиши ва атеистик фикрларнинг шаклланишидир. Зўр донишманд олим ва мутафаккирлар ўзларининг ате-

истик ғояларини дадил тарғиб қилганлар. Улар баъзан таркидунё қилиб, бойлик ва тинч ҳаётдан кечиб, мунофиқлик, нодонлик ва ахлоқсизликни фош қилишга, ҳақиқатни куйлашга, адолатни топишга, билим ва маърифат тарқатишга бутун умрини бағишлаганлар. Бундай буюк шахслар Юнонистонда ҳам, Римда ҳам учрайди.

Тарихий ривоятларга қараганда, ниҳоятда донолиги ва эркин тафаккури билан танилган, она ватани Кичик Осиёдан қувғин қилинган антик даврнинг машҳур шоири, ажойиб файласуф ва моҳир созандаси Ксенофан (милоддан аввалги 580 — 480 йиллар) ана шундай буюк инсонлардан эди. У умрининг охиригача элма-эл, шаҳарма-шаҳар дайдиб юриб, ҳақиқатни, покликни ва адолатни куйлаган, диний мифологияни фош қилган. Ксенофан ёшлик давридан ватани Кичик Осиёда худосиз деб ном қозонган эди. У юнонлар итоат қиладиган худоларга мутлақо ишонмаган, бунинг устига бошқаларни ҳам диний эътиқоддан қайтишга чақирган, худолар тўғрисидаги ҳар хил ривоятларни масхара қилиб, уларнинг ҳаммасини уйдирма деб атаган. Ксенофан фалсафа тарихида биринчи бўлиб худоларнинг одам характерида эканлигига асосланиб, улар инсон фантазиясининг маҳсули, деган фикрни айтган. Унинг фикрича, барча динларда одамлар ўз худоларини ўзларига ўхшатиб, яъни ҳабашлар — қора танли ва пучуқ бурун, фракияликлар — кўк кўз ва малла соч қилиб тасвирлайдилар. Ксенофан: "Агар отлар, ҳўкизлар, шерлар ва бошқа ҳайвонлар расм ва ҳайкал ясаш учун қўл ва бармоқларга эга бўлганда, улар ўз худоларини ҳам ўзларига ўхшаш ҳайвонлар шаклида тасвирлаган бўлар эдилар", деб диндорлар устидан кулган. Аммо у худоларни бутунлай инкор қилмаган, унинг фикрича, коинот ва табиатнинг ўзи ягона худо, асли худолар табиат кучларининг аллегорияси, симболи. Ўша даврда мазкур фикрлар ўтакетган даҳрийликнинг ифодаси эди.

Ксенофан ёлғиз бўлмаган. Унинг энг яқин садоқатли шогирдлари устозининг буюк маърифатпарварлик ишларини давом эттириб, ватандошларини хурофотдан озод қилишга, уларда танқидий тафаккур уйғотиб, барча хурофий тасаввурларга шубҳа туғдиришга интилганлар.

Қадимги Юнонистон ва Римнинг жўшқин иқтисодий ва сиёсий ҳаёти анча жонли, ҳаракатчан ва бой фалсафий даҳрийлик руҳидаги тафаккурини яратган эди. Юқорида қайд қилинганидек, антик даврда фалсафий ва даҳрийлик тафаккурининг ривожланишида жиддий диний ақидалар ва сиёсий кучга эга бўлган коҳинлар табақасининг бўлмаганлиги муҳим роль ўйнаган. Ҳамма нарсани билишга ва ўрганишга ёрдам берадиган инсон ақлига ишончнинг кучлилиги бу даврга хос ҳодисадир. Қадимги юнонларнинг эркин фикрли драматургларидан Эпихарм айтган эди: "Ҳушёр бўл, ишонмасликни ўрган, танангнинг барча моҳияти ўшанда!".

Милоддан аввалги VI асрда йирик савдо, денгизчилик ва маданият маркази ҳисобланган Милетда пайдо бўлган энг қадимги фалсафий мактабда даҳрийлик ғоялари кучли бўлган. Шу мактабнинг Фалес, Анаксимандр ва Анаксимен каби атоқли намояндлари математика, география ва астрономия соҳасида қилган ажойиб кашфиётлари билан диний таълимотларга қаттиқ зарба берганлар. Милет мактабига асос солган Фалес ҳамма нарсани ташкил этадиган моддий субстанцияни излаб, барча мавжудотнинг бош асоси сув деган таълимотни тарғиб қилган. У худоларга ва ғайритабиий кучга кўр-кўрона итоат қилишга қарши чиқиб, материянинг ва ҳаракатнинг абадийлиги ғоясига асосланган стихияли диалектика тарафдори бўлган.

Анаксимен эса олам, шу жумладан одамнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги диний афсоналарни мутлақо инкор қилган. У одамнинг бошқа бир мавжудотдан келиб чиққанлигини исботлашга интилган. Анаксимандр таълимоти бўйича коинот тузилувчи ва емирилувчи жуда кўп атомлардан иборат, коинотнинг марказида Ер жойлашган, унинг атрофида уч осмоний ҳалқа: Куёш, Ой ва Юлдуз ҳалқалари доимо айланиб туради.

Ғайритабиий кучлар табиат ҳодисаларига таъсир қила олмайди, деган фикрни Милет мактабининг йирик вакили Анаксимен ҳам айтган. Унинг фикрича, барча мавжудот ҳаводан вужудга келади ва ҳавога қайтади, қуюқлашган ҳаво дастлаб булутга, сўнгра сувга, кейин тупроқ ва тошларга айланиб, майдаларидан олов пайдо бўлади. Жон ҳам, коинотнинг барча оламлари ҳам ҳавонинг ўзидир,

бу ерда худога ўрин йўқ. Хуллас, Милет мактаби файласуфлари худоларнинг яратувчилик фаолиятини инкор қилиб, барча буюм ва ҳодисаларнинг табиий, қонуний характерда эканлигини исботлаб, олам тўғрисидаги диний тасаввурларни пучга чиқаришга ҳаракат қилганлар.

Кичик Осиё (Эфес) даги зодагонлар зотидан чиққан буюк файласуфлардан Гераклит ҳам ўша даврларда оламни худолар яратган, деган таълимотни рад этган. Унинг фикрича, табиатнинг бош моддаси энг ўзгарувчан ва серҳаракат оловдир, бутун олам, ҳатто тирик жонлар ҳам ундан келиб чиққан. "Бутун мавжудот учун айнаи бир яхлит бўлган бу оламни ҳеч қандай худо ва ҳеч қандай инсон яратмаган, у қонуний равишда бир меъёрда ўчиб турадиган абадий жонли олов тарзида ҳамиша бўлган, мавжуд ва ҳамиша бўлади", дейди Гераклит. У худоларга бағишланган афсоналар ва шоирларнинг асарларига салбий муносабатда бўлган, беъмани қурбонликларни ва худоларнинг ҳайкаллариغا сажда қилишни масхаралаган.

Қадимги юнон демократияси даври (милоддан аввалги V аср)да хурфикрлилик айниқса ривожланган эди. Бу даврнинг энг йирик намояндаларидан Анаксагор ўзининг буюк истеъдоди ва донишмандлиги билан замондошларини ҳайратда қолдирган. Табиатшунос, файласуф сифатида уни жонли ва жонсиз табиат қонунлари ва ҳодисалари қизиқтирар эди. Анаксагор учун Қуёш қурбонлик талаб қиладиган Гелиос худоси эмас, балки абадий "олов шар". Ой тутилиши ва айланишининг ҳеч қандай ғайритабиий кучга алоқаси йўқ, балки у муайян табиат қонунлари асосида ҳаракат қилади ва содир бўлади. Қуёш ва юлдузлар — "осмондаги жонли худолар" эмас, балки метеорга ўхшаш моддий жисмлар — "осмон тошларидир". Унинг фикрича, ҳаётнинг келиб чиқиши коинотдаги заррачалар — "буюм уруғлари" билан боғлиқ, улар ҳаво орқали ёмғир билан ерга тушган ҳамда жонли махлуқлар, ўсимлик ва ҳайвонлар пайдо бўлган. Мазкур фикрлар худоларнинг яратувчилик қобилятини инкор қилиб, диний эътиқодни обрўсизлантирар эди, албатта. "Худоларни ҳақорат қилгани" учун Анаксагор худосизликда айбланиб, ўлимга ҳукм қилинган эди. Аммо Афина республикасининг бошлиғи Перикл ҳимояси туфайли ўлим жазоси

бадарга қилиш ҳукми билан алмашинади. Буюк донишманд сургунда вафот этади.

Диний ривоятларга ишонмагани учун атоқли файласуф Протагорни ҳам Афина суди ўлим жазосига ҳукм қилган эди. Унинг "Худолар ҳақида" номли асари куйдирилган, ўзи Афинани ташлаб, қочиб кетишга мажбур бўлган. Атеист Диагор эса диний удумларни масхара қилгани учун сиртдан ўлимга ҳукм қилиниб, унинг боши учун катта мукофот эълон этилган. Ажойиб драматург Эврипид ҳам Афинадан ҳайдалиб, чет элда бошпана топган. У ўткир сатирик трагедияларида худоларни ахлоқсиз деб тасвирлаган. Унинг асарларида Гера, Аполлон, Афродита ва бошқа худолар бузуқ ниятлари билан қанча бегуноҳ кишиларнинг ўлимига сабаб бўладилар. Эврипид ҳатто худоларнинг борлигига очиқ шубҳа билан қарайди. Унинг "Беллерфонт" номли трагедияси қаҳрамонларидан бири осмонга кўтарилиб, худоларни ахтариб топа олмаганлигини айтади:

Осмонда худо бор дейдилар!..

Йўқ! Йўқ! Улар йўқ. Агар кимдаки,

Бир томчи ақл бўлса, у ишонмайди

Ўтмиш ривоятларига.

Бу даврда ҳам инсоннинг қалби ва онги учун кураш илмий тафаккур билан хурофий тасаввурлар орасидаги муросасиз курашда ўз ифодасини топди. Қадимги юнон демократияси яшнаётган замонда ҳаёт, табиат ва жамият ҳодисаларини динга зид ҳолда илмий жиҳатдан ўрганиш кучаяди. Бунга иккита буюк мутафаккир — Гиппократ ва Фукидид ёрқин далил бўла олади.

Машҳур врач ва мутафаккир олим, "тиббиётнинг отаси" Гиппократ касалликларнинг пайдо бўлиши ёвуз руҳлар ва худо газаби билан боғлиқ эмаслигини, балки маълум сабабларга кўра келиб чиқишини тушунтирган. Унинг айтишича, тиббиёт масалаларида арвоҳлар ёки худолар иродаси билан эмас, балки киши баданидаги табиий ҳолатни ўрганиш асосида мулоҳаза юритиш мумкин. Гиппократ табиблар тавсия қиладиган ҳар хил хурофий даволаниш йўллари, сеҳргарлик усул ва воситаларини

фoш қилади. У ит, эчки, от каби ҳайвонларни ёриб очиш асосида эпилепсия ва бошқа асаб касалликларининг сабаби ғайритабиий куч ёки худо ғазаби эмаслигини исботлаб берган.

Унинг замондоши тарихчи Фукидид эса ижтимоий ҳодисаларнинг пайдо бўлиши сабабларини илмий жиҳатдан изоҳлаган. Геродот тарихий воқеалар сабабини ҳар хил афсона ва ривоятлардан ахтарган бўлса, Фукидид унга қарама-қарши ҳолда воқеаларнинг ривожланишида ғайритабиий кучларнинг ҳеч қандай роли йўқ дейди. Унинг фикрича, қўрқинч, уруш келтирадиган социал офат ва бошқа мусибатлар диний эътиқоднинг манбаидир.

Табиат ҳодисаларининг моҳиятини илмий тушунтиришда ажойиб файласуф, фанда юнонлар орасида биринчи энциклопедик ақл-заковот соҳиби деб танилган Демокрит алоҳида ўринни эгаллайди. Атомистиканинг асосчиларидан бири ҳисобланган бу донишманд икки бош ибтидони — атомлар ва фазони эътироф этиб, атомлар бирикмасидан буюмлар ҳосил бўлади, уларнинг парчаланиши жисмларнинг ҳалок бўлишига олиб боради, деган фикрни илгари суради. Бениҳоя кўп, "туғилиб ва ўлиб турадиган" оламларни худо яратган эмас, улар табиий йўл билан, зарурият юзасидан пайдо бўладилар ва ўладилар. Демокрит сабабият зарурият билан бир, атомлар абадий ҳаракатда, барча жонли мавжудотлар ҳам атомлардан ҳосил бўлади, деган муҳим ғояни илгари суради. Унинг айтишича, жон ҳам атомлардан ташкил топган, аммо у махсус турда — доирасимон ва тез ҳаракат қиладиган атомдир. У ўлмас жонни инкор қилиб; "жон ўладиган тана билан бирга йўқолади", дейди.

Инсоннинг билиш қобилиятини эътироф қилиб, Демокрит киши борлиқни ўз ҳиссий органлари орқали сезади, билим буюмларнинг моҳиятини аниқлаб, бизга атом ва бўшлиқ тўғрисида маълумот беради, дейди. Бу билимга ақл орқали эришилади. Кишининг ҳиссий идроки билимнинг асосий манбаи ҳисобланса ҳам, чинакам "ёруғ", нозик билим ақл воситаси билан юксалиб туради ва бу билим оламнинг моҳиятини: атомлар ва бўшлиқни билишга олиб боради. Бу фикр, албатта, динга тубдан қарама-қарши. Демокрит диний таълимотга мутлақо хилоф

фикрлар айтган. Унинг таърифича, худолар ҳам бошқа буюмлар сингари атомлардан ташкил топган. Нисбатан узоқ яшашса-да, худолар ҳам ўлади. Демокрит диннинг келиб чиқиш сабабларидан бири кўрқинч дейди. Демокрит ўзининг сиёсий қарашларига кўра антик дунё демократиясининг ёрқин намояндаси, кулдорлик зодагонларининг жиддий мухолифи эди.

Демокритнинг хурфикрлилик ғоялари эллинизм замонасида ижод қилган доно файласуф Эпикур томонидан янада ривожлантирилган. У ички ҳаракат манбаига эга бўлган материянинг абадийлигини эътироф этиб, худоларнинг дунё ишларига аралашувини инкор қилади. Демокрит атомизмини қайта тиклаган Эпикур унга оригинал ўзгартишлар киритади: бўш фазода бир хил тезликда ҳаракат қиладиган атомларнинг тўқнашуви мумкинлигини изоҳлаш учун у атомнинг тўғри чизикдан ички сабабли оғиши тушунчасини киритади. Бу ҳаракатнинг ички манбаи тўғрисидаги фаразга йўл очиб берган эди. Унинг айтишича, инсон учун билишнинг мақсади — уни жаҳолат ва хурофотдан, худолардан ва ўлим ваҳимасидан халос қилишдан иборат, бусиз инсон бахтга эриша олмайди. Ахлоқ масалаларида Эпикур кишига оқилна хузур-ҳаловат, завқ-сафо зарурлигини асослаб, бу хузур-ҳаловат замирида азоб-уқубатлардан четлашиб, осойишта ва қувноқ руҳий ҳолатга эришишдан иборат бўлган идеални кўяди.

Теран тафаккур эркинлиги ва даҳрийлик ғоялари қадимги юнон драматурглари асарларида ҳам ўзининг ёрқин ифодасини топган. Уларда олижаноб, жафокаш прометейлар жаҳлдор, зolim илоҳий зевсларга қарама-қарши кўйилади. Аристофан ва Лукиан комедияларида, Эврипид трагедияларида ва бошқа драматик асарларда қадимги юнон маъбудаларининг ярамас хатти-ҳаракатлари зўр маҳорат билан дадил танқид қилинади. Ўтган аср мутафаккирларидан бирининг таърифича, илоҳий кучлар Эсхилнинг "Кишанланган Прометей"ида бир марта трагедия шаклида — ўлгудек жароҳатланган бўлса, Юнонистон худолари Лукианнинг "Сухбатларида" яна бир марта — комедия шаклида "ўлишига тўғри келади".

Демократиянинг гуллаган давридаги қадимги Юнонистон эркин тафаккурининг энг ажойиб ютуғи шундан

иборат эдики, бу даврда фалсафада ҳам, санъатда ҳам кишиларнинг хулқ-атвори ва фаолиятини бошқарувчи омил — ғайритабиий куч эмас, балки, даставвал, ердаги ҳаёт, инсон ўзи яратган ахлоқ нормалари деган ғоя пайдо бўлади. Протагор: "Инсон — барча нарсаларнинг меъёридир", деган эди. Кеосслик мутафаккир Продик эса, диний эътиқоднинг илдизи инсоннинг ўзига фойда келтирадиган барча нарсани илоҳийлаштиришида, дейди. Бу инсоннинг табиат ва ижтимоий кучлар олдида ожизлиги ва қарамлиги диний тасаввурлар пайдо бўлишининг сабабидир, деган гапнинг ўзидир.

Ўша даврда зодагонлар манфаати ва мафкурасини ифодаловчи машҳур Сократ ва унинг издошлари, чунончи, энг йирик идеалистик файласуф Платон материализмга, табиий-илмий билимлар ва даҳрийликка қарши чиққанлар. Сократ диний-ахлоқий таълимотида оламнинг тузилишини, нарсаларнинг физик табиатини билиб бўлмайди, биз фақат ўз-ўзимизни билишимиз мумкин, дейилади. Унинг фикрича, билим — умумийлик ҳақидаги тушунча, билимнинг олий вазифаси назарий эмас, амалий мақсадга қаратилган яшамоқ санъатидан иборат. Бу ғояни Сократ "ўз-ўзингни бил" деган формула билан ифодалайди. У дин ва ахлоқ негизи руҳ ва ақлда, деб билади. Сократнинг таърифича, ёмон қилиқлар фақат билмасликдан келиб чиқади ва ҳеч ким ўз хоҳиши билан ёмон бўлмайди. Гарчи Сократ шу тариқа диний тасаввурларни ёқласа-да, уни динсизлик ва ахлоқсизликда айблаб қатл қилганлар.

Платон ҳам материалистик таълимотларга қарши актив кураш олиб борган, идеалистик қарашни ҳар томонлама тарғиб қилган. Платон борлиқни изоҳлаш учун нарсаларнинг жисмсиз шакллари мавжудлиги ҳақидаги назарияни ривожлантиради, бу нарсаларни "шакллар" ёки "ғоялар" деб атаб, уларни абадий борлиқ билан бирдай қилиб кўрсатади. Унинг космологиясининг марказида "оламий руҳ", дунёни яратган худо ҳақидаги диний таълимот туради. Билишнинг турларини у ўрганилувчи буюмларнинг тафовутларига қараб бир-биридан фарқ қилган ва чинакам билишнинг манбаи — ўлмас руҳнинг олам ҳақидаги хотиралари деб ҳисоблаган.

Платон афсоналарда куйланган Олимп худоларининг антропоморф, яъни одам шаклидаги образларини, хушчақчақ кулги, кайф-сафо тўла ҳаётини рад қилган. У тасвирлаган аристократик жамиятда юмор, кулги ва кайф-сафо ман қилиниши зарур, бадиий адабиётда фақат худоларни ва қахрамонларни улуғлайдиган куйлар бўлиши мумкин. У мифологияни рад қилса ҳам, инсон тақдирини бошқарувчи худолар борлигига ишонган. Унинг фикрича, нариги дунёда ўлганларнинг жонлари суд қилиниб, гуноҳига яраша ёмон бўлса даҳшатли азоб берилар, тақводор бўлса ҳузурҳаловотда лаззатли ҳаёт кечирар эмиш. Платон таърифича, ёмонларни дўзахда олов танли қабих махлуқлар қўл-оёғини боғлаб, ерга ётқизиб қамчилайдилар, тиканлик ва тошлоқлардан судраб, ернинг энг чуқур туби Тартарга ирғитиб ташлайдилар. Платон ўзининг ғоявий душманлари — материалистларни шафқатсиз жазолашга, қамоққа олишга, калтаклашга, қашшоқликка маҳкум ва бадарға қилишга чақирган. Христиан дини Платон ғояларини, айниқса, худо йўлида ва қиёмат учун бу дунё лаззатларидан воз кечиб, тақводор бўлиш ғоясини тўлиқ қабул қилган.

Платоннинг идеалистик таълимотига унинг шоғирди, ажойиб файласуф ва қомусий олим Аристотель қарши чиқади. У устознинг жисмсиз шакллар ("ғоялар") тўғрисидаги таълимотини танқид қилади. Платон идеализмини бутунлай бартараф қила олмаган бўлса-да, Аристотель материализмга яқинроқ турган. Унинг "шакл" ҳақидаги объектив идеалистик таълимоти Платон идеализмига қараганда кўп жиҳатдан объективроқ ва умумийроқ, шунинг учун ҳам, натурфилософияда кўпроқ материализмга олиб келади. Аристотель таълимотининг материалистик ғоялари феодализм даврида илмий ғояларнинг ривожланишида муҳим роль ўйнади, идеалистик элементлари эса Аристотель таълимотини "ўлик схоластика"га айлантирган, ундан ўрта асрнинг дин арбоблари "диалектиканинг жонли куртаклари ва талаблари"ни бутунлай чиқариб ташлаб, идеалистик ғояларини бўрттириб кўрсатганлар.

Милод бошларида (I — II асрларида) антик атеизм буюк рим файласуфи ва шоири Лукреций Кар ва ажойиб сатирик ёзувчи Лукиан асарларида ўзининг олий ифодасини топган эди. Поэтик жанрда ёзилган "Нарсаларнинг

табиати ҳақида" номли асарида Лукреций материалистик ва атеистик ғояларни ўртага ташлади. У атомистик таълимотга асосланиб, барча нарсалар атомлардан ташкил топган, улар доимо ўзгарувчан, абадий ва йўқолмайдиган характерга эга, деб таъкидлайди. Унинг жонли дунёнинг тадрижий ривожланиши тўғрисидаги мулоҳазалари эътиборга лойиқ. Барча жондорларни табиат ўз қонунлари асосида яратди, шунинг учун ҳам ерга она номи берилган, дейди у. Демак, дунё илоҳий таълимотда айтилганидек, худо томонидан яратилганлиги қуруқ гап. Лукреций Кар инсониятнинг келиб чиқиши ва тараққиётида одамнинг қурол ишлаб чиқариш қобилиятига эга бўлиши муҳим роль ўйнаганлиги тўғрисида кенг мулоҳаза қилади. "Даставвал, кишига қурол бўлиб унинг кучли қўллари, тирноғи, тишлари, тошлар, дарахтларнинг синган шохлари ва олов хизмат қилган. Кейин мис ва темир ишлатилган", — дейди у. Агар одам дастлабки даврда пассив ҳолатда табиатга мослашган бўлса, кейинчалик меҳнат қуроллари туфайли фаол кун кечирадиган бўлган, сўнгра тикиш, уй-жой қуриш, шаҳар ва қалъалар тиклашни ўрганган.

Лукреций Кар диннинг илдизи кишиларнинг дунёвий ҳаётида, айниқса, уларнинг табиатнинг қудратли кучлари олдида қўрқувида, дейди. Ҳодисалар сабабини ўрганиш орқали бу қўрқувдан қутулиш мумкин. "Ҳар хил даҳшат ва руҳнинг хираланишини бартараф қилиш зарур, бунга табиат қонунларини ўрганиш ва изоҳлаш йўли билан эришилади". Демак, Лукреций таърифича, динга қарши курашда асосий восита — фан, биринчи галда табиатшунослик фани. Дин ва фан бир-бирига зид, фан бор ерда хурофотга, динга ўрин йўқ ва аксинча. Теварак-атрофда нарсаларнинг муайян тартиби ўрнатилган. Шу тартиб асосида яшин, момақалдироқ, бўрон, шамол ва бошқа табиат ҳодисалари рўй беради. "Одамлар, — деб ёзади Лукреций Кар, — мазкур ҳодисаларнинг сабабини тушуна олмайдилар. Шунинг учун ҳам улар барча нарсалар худо иродаси билан бўлади деб ўйлайдилар". Унинг фикрича, одамлар ўзининг нодонлиги туфайли худодан мадад ахтарадилар. Эпикурдан юқори кўтарилган Лукреций Кар ўз ғояларига содиқ бўлиб, худоларнинг борлигига мутлақо ишонмаган. Унинг таърифича, худоларнинг борлигига ишонган киши

ноилож хурофотга берилади. Мазкур дадил эркин фикрлар динга қарши қаттиқ зарба эди.

Қадимги антик даврининг Вольтери, деб танилган буюк сатирик Лукиан диннинг барча томонлари ва шакллари-ни жиддий танқид қилган. II асрнинг энг кўзга кўринган даҳрийси ва жасур мутафаккири ҳисобланган суриялик бу олим "Худолар суҳбати" ва бошқа ажойиб асарларида одам образидаги худоларнинг салбий томонларини дадил тасвирлайди. Унинг таърифича: барча худолар ёлғончи, ўғриликдан ҳам қайтмайдиган муғомбир, ҳирсга берилган. Худолар ва одамларнинг отаси ҳисобланган Зевс шаҳватпарастликка берилиб, хотинига бевафолик қилиб, ҳатто баччавозлик қилади, шу мақсадда у Олимп тоғига ердан чиройли ва нодон Ганимед номли баччани олиб келади. Зевснинг ўғли ҳисобланган худо Гермес эса отасининг салтанат ҳассасини (скипетри), Афродитанинг камарини ўғирлайди. Лукиан, айниқса, худоларнинг ҳайвонсимон образлари устидан завқланиб кулган. У Зевснинг ё бургут, ё ҳўкиз, ё оққуш шаклида намоён бўлганлиги тўғрисидаги ривоятларни, кўчқорбошли ва итбошли Миср худолари образларини қаттиқ масхара қилган.

Лукиан, айниқса, қурбонликларни ва шу одат орқали таъмагир худоларни масхара қилади. Худолар ҳам бадалсиз бирон иш қилмайдилар, улардан бир ҳўкиз, кўй, ҳўроз ёки бир ҳовуч донга соғлиқни ҳам, ҳоқимиятни ҳам, омадни ҳам сотиб олиш мумкин, дейди Лукиан. У беҳуда урфодат ва маросимлар, сон-саноксиз бемаъни хурофий тасаввурлар, охират тўғрисидаги уйдирма, афсоналар, ҳар хил ёлғончи авлиёлар ва фирибгар дуохонларни шафқатсиз фош қилган.

Шундай қилиб, антик даврдаги ҳурфикрлилик ва даҳрийлик асосан мавҳум тафаккурга ва антик диалектикага таяниб ривожланган. Кулдорлик даврида ҳали етарли даражада илмий замин бўлмаганлиги, яъни фан-техника билимлари ҳали ўсиб етишмаганлиги сабабли бу замондаги илмий ғоялар стихияли, содда ва кўпинча исбот қилинмаган эди. Аммо антик замондаги илм-фан ва илоҳий таълимотлар орасидаги буюк зиддият асли ҳукмрон ижтимоий тузум ва қарама-қарши турли табақалар орасидаги шафқатсиз зиддиятнинг акс садоси эди.

Ислом. Кейинги бир асрдан ортиқ давр давомида Фарб ва Шарқ муаллифлари ислом ва унинг келиб чиқиши, тарихи ва ривоятлари, ибодат ва ақидалари, Аллоҳ ва пайғамбарлар тўғрисида жуда кўп асарлар яратганлар. Улар мазкур муаммоларни ўз асарларида асосан илоҳиётга, даставвал Қуръон ва ҳадисларга таяниб баён этганлар. Диний масалаларга оид қайси бир асарни олманг, барчаси ўрта асрлардагидек Аллоҳ исми ва Қуръон сура-лари билан бошланади. Кўпчилик муаллифлар ҳозиргача этник (миллий) бирлик билан диний бирлик (мусулмончилик)ни аралаштириб, янгича замонага мослашган ғояла-рини кўтариб чиқмоқдалар.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, кейинги ўн йил-ликларда жаҳон исломшунослиги анча салмоқли тадқиқот-лар ўтказиб, кўп ноаниқ, чалкаш муаммоларни ҳал қилиш-га муяссар бўлди. Ҳатто энг йирик исломшунос олимлар-нинг эскирган, чалкаш, аммо жуда кенг тарқалган фикрларига аниқликлар киритилди. Айниқса, ниҳоятда қоронғу, илмий жиҳатдан кам ёритилган араб халқининг исломгача маданияти, адабий мероси, дунёқараши ва оғза-ки ижоди соҳасида самарали иш олиб борилди. Мазкур тад-қиқотлар исломшунослик фанини анча бойитди ва тўртин-чи жаҳон дини тарихининг сирли саҳифаларини, Аллоҳ, пайғамбарлар, авлиё-анбиёлар, муқаддас китоб ва ривоят-лар тўғрисидаги жумбоқларни ечишга имкон берди. Биз ҳам ушбу ютуқлар туфайли қўлга киритилган хулосалар асо-сида ислом тарихининг баъзи саҳифаларини варақлаймиз.

Ҳозир жаҳонда, юқорида қайд қилинганидек, ўзини мусулмон (муслим) деб ҳисоблайдиган аҳолининг сони аниқ бўлмаган маълумотларга қараганда, 800 миллион-дан бир миллиардгача, яъни ер куррасида тахминан ҳар олтинчи киши мусулмон. Айрим илоҳиётчилар таърифи-ча, вақти келиб, сон жиҳатдан мусулмонлар жаҳонда би-ринчи ўринга ўтармиш. Улар асосан Осиё, Африка ва қисман Европа қитъаларида жойлашган. Аммо ўзини "му-сулмон" деб атаганларнинг ҳаммасини диндорлар қато-рига киритиш нотўғри. Чунки ислом кенг тарқалган ёки ҳукмрон бўлган мамлакатларда ҳам диний ақидалар ва ибодатлар бутун ижтимоий ва оилавий маиший ҳаётнинг барча ҳужайрасига сингиб кетган, ҳар кунги урф-одат,

одоб ва турмуш тарзини ифодалайдиган қонун-қоидалар даражасига кўтарилган. Шунинг учун айрим кишилар ўз эътиқоди билан диндор бўлмаса ҳам ўзини мусулмон деб ҳисоблайди ва барча диний (асли миллий тусга кирган) одат ва маросимларга риоя қиладилар. Айниқса, ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожланган мусулмон мамлакатларида диний ақидаларга тўла риоя қиладиган ва ҳар кунги ибодатни адо этадиган кишилар кам учрайди. Уларнинг кўпчилиги мусулмончиликнинг биринчи талаби — калима келтиришни, яъни қуръон сураларидан баъзи ибораларни айтишни биладилар, турмуш тарзига айланган қонун-қоидалаштирилган расм-удумларга ва маросимларга риоя қиладилар, холос. Араб бўлмаган ғайри миллатли мусулмон мамлакатларида эса кенг омма шарият қонунларини яхши билмайдилар, Қуръон сураларининг моҳиятини тушунмайдилар.

Ислом динининг таъсири кўп жиҳатдан у ёки бу мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий-сиёсий даражаси билан бевосита боғлиқ. Илк Ўрта асрларда пайдо бўлган асосан феодал ва қисман жамоа-қулдорлик тузуми мафкураси сифатида юзага келган ислом ҳозир ҳам асосан илоҳиётчи консерватив тузумларга тўла хизмат қилиб келмоқда. Масалан, Осиё ва Африкада жойлашган 28 мамлакатда ислом давлат дини ҳисобланади, учта мамлакат эса (Эрон, Покистон, Мавритания) ўзини Ислом Республикаси деб эълон қилган. Саудия Арабистони феодал-теократик давлат сифатида бутун ички ва ташқи сиёсати, ижтимоий-иқтисодий ва маданий-маиший ҳаётини шариятга бўйсундирган.

Ислом динининг вужудга келиши ва қисқа муддат ичида узоқ юртларга, чеккага, қўшни мамлакат ва элатларга кенг тарқалиб, жаҳон динига айланишининг асосий сабабларидан бири — унинг энг қадимий Европа ва Шарқ оралиғидаги элементлари — юнон фалсафаси ва рим ҳуқуқшунослиги, қадимий форс маъмурий тадбирлари, кўҳна зороастризм, индуизм ва буддизм таълимоти муқаддаслаштирган айрим ибодат ва урф-одатларини ҳамда халқ ижоди намуналарини ўзида мураккаб синкретик (аралашма) тарзда мужассамлаштирилганлигидадир. Албатта, бундай синтез қадимги араб маданияти, этник бирлиги ва

маъмурий-давлат тузуми негизида юзага келган эди. Яқин Шарқда милоднинг V-VI асрларида Рим империяси емирилган, узоқ вақт давомида туганмас қон тўкишлар, чет эл ва ички зулмлар, жабру жафолардан доду фарёди кўкка кўтарилган турли элат ва халқларни, қул ва заҳматкашларни ҳаёлий (илоҳий куч орқали) бўлса ҳам эркинлик ва тенглик, осойишталик ва аҳиллик ваъда берадиган таълимотга эҳтиёжи кучли эди. Илк христианликдаги сингари ислом дини ҳам даставвал мазлумларнинг оҳу фарёдини енгиллаштирадиган, анча такомиллашган, оддийроқ, баъзи демократик ғояларга эга бўлганлиги туфайли тез вақтда кенг омма орасида тарқала бошлаганлиги ҳам бежиз эмас.

VII аср бошларида диний-сиёсий мафкура сифатида юзага келган ислом бир томондан инқирозга учраётган ва аста-секин емирилаётган ибтидоий жамоа тузуми демократик тартибларини, иккинчи томондан, энди куртак отаётган янги ижтимоий муносабатларни ифодаловчи турли табақаларнинг манфаатини, ўзаро низо ва курашлардан чарчаган сиёсий бирликка интилаётган араб қабилаларининг орзу-умид ва мақсадларини амалга оширишда энг муҳим восита бўлди. Янги диний тизим ўзидан олдин юзага келган замини ва маданий анъаналари бир бўлган яҳудийлик ва христианлик сингари монотеистик ғояга асосланган, аммо уни ниҳоятда такомиллаштирган ва тартибга солган таълимот сифатида шаклланган. Шунинг учун мусулмонларнинг муқаддас китоби Қуръондаги тоат-ибодат қоидалари, мифологияси ва образлари, ахлоқ-одоб нормалари ва ҳоказолар христиан ва иудаизм билан жуда кўп умумийликка эга.

Аммо фалсафий-мифологик ва диний ибодат соҳасидаги умумийликларга қарамай, ислом дини ўз издошларининг кундалик маиший турмуши ва амалий фаолиятига, Осиё ва Африкадаги бошқа элатларнинг маданиятига таъсир қилишда ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Шу билан бирга жуда кенг ҳудудга тарқалган ислом маҳаллий халқлар ва элатларнинг ҳаётига жиддий таъсир қилибгина қолмай, аксинча узоқ тарихий анъаналарга эга бўлган юксак маданият намуналарини ўзига сингдириб, оқибатда қурама араб-ислом дунёсини юзага келтирган эди.

Ислом пайдо бўлгунча милоднинг бошларида анча кенг ҳудудда жойлашган араблар деҳқончилик, савдо ва кўчманчи чорвачилик билан шуғулланганлар, давлат тузумидан хабардор Византия ва Эрон таъсирида бўлганлар. Яқин Шарқда узоқ даврлардан бери яшаётган араблар асли турли элатлардан иборат семит халқларидан бири эди. Куръонда таърифланишича, шунингдек, кейинги ривоятларга биноан араблар яҳудийлар билан бир авлод, ягона отанинг болаларидан келиб чиққан эмиш. Тавротда тилга олинган Иброҳим пайғамбар яҳудийлар ва арабларнинг катта отаси (бобоси) бўлиб, унинг ўғиллари Исаакдан — яҳудийлар, Исмоилдан — араблар тарқалган, деб ҳикоя қилинади. Ота бир, она бошқа ака-укалардан пайдо бўлган яҳудийлар ва арабларнинг афсонавий бирлиги тарихий жиҳатдан ҳам бир семит илдизидан келиб чиққанлиги исботланган.

Илк араб шаҳар ва давлатлари — Яман, Макка, Ясриб ва бошқалар Фарб билан Шарқ ўртасидаги муҳим савдо йўлида жойлашганлиги туфайли кудратли қўшнилари Византия ва Эроннинг доимо диққат марказида бўлиб турганлар. VI аср бошларида бирлашган араб давлатини ҳабаш подшолиги Оқсум босиб олиб, талон-тарож қилади, ундан сўнг 570 йили уни Эрон тортиб олади ва бутун савдони қўлга киритади. Араб элининг муҳим тирикчилик манбаи ҳисобланган жанубий савдо йўли аста-секин Эрон давлати зўрлигида шимолга кўчирилади. Кетма-кет бўлиб турган босқинчилик урушлари, ички тўқнашувлар ва савдо йўлининг ўзгариши араб жамиятини жиддий иқтисодий-сиёсий инқирозга олиб келган эди. Бу оғир вазиятдан қутулиш йўлларида бири ўтиш даврига хос мафкуравий жиҳатдан янги диний таълимотнинг юзага келиши муҳим омил бўлган эди.

Исломга қадар араб жамиятида турли ибтидоий динлар ва қўшни Месопотамия, Византия ва Эрон таъсиридаги диний эътиқодлар кенг тарқалган. Масалан, қуёш ва ойга, айрим худолар ва арвоҳларга, табиат кучлари ва ўлик аждодларга сиғиниш, Жанубий Арабистонда, айниқса, фетишизм муҳим роль ўйнаган. Маккадаги муқаддас ибодатхона Каъбада энг катта қора тош ва унинг теварагида ўрнатилган ҳар бир қабиланинг арвоҳлари ва худо-

ларини ифодаловчи фетиши бўлган санамлар (умумий сони 360) муқаддас ҳисобланган. Куб шаклидаги машҳур Қоратош барча қабилалар томонидан Олий худо рамзи сифатида танилган. Шубҳасиз, бундай тасаввурлар энди куртак отаётган монотеистик ғоялар билан боғлиқ энг Олий худо образини ифодалаган.

Якка худодлик, яъни монотеистик ғоялар Арабистонда ҳам яҳудийлик ва христианлик таъсирида Макка ва Ясриб (Мадина)да анча вақтдан бери маълум эди. Чунки кўп шаҳарларда, айниқса савдо марказларида яҳудийлар жамоаси мавжуд бўлиб, улар ўз динларини тарғиб қилганлар. Ҳатто V-VI аср оралиғида Ясриб ва Яманда қисқа муддат иудаизм давлат дини деб ҳам танилган. Яманни хабашлар босиб олгандан кейин иудаизм таъсири сусайиб, христианлик дини кенг тарқала бошлаган. Айниқса, Фаластин, Сурия ва Месопотамия араблари орасида унинг таъсири жуда кучли бўлган. Жанубий Арабистон шаҳарларида эса христиан жамоалари ва ибодатхоналари пайдо бўлган. Бу ерда кўшни Эрон таъсири остида зороастризм дини ҳам тарқала бошлаган, кейинчалик зороастризм христианлик билан аралашиб, маҳаллий диний эътиқодлар заминида монотеистик ғояларга яқинлашган манихейлик — маздакизм таълимотини юзага келтирган эди. Мана шундай ниҳоятда мураккаб бир вазиятда, хилма-хил диний-маданий тасаввурлар ва эътиқодлар таъсири остида қолган араб қабилалари ўзига хос монотеистик диний таълимотга муҳтож эдилар.

Дастлаб яккахудодлик ғоялари VI асрда Жанубий Арабистонда тарқалган ҳанифийлар ҳаракатида ўз ифодасини топган. Ҳаниф сўзи ягона худога итоат қилувчи киши деган маънони англатиб, ривоятларга кўра уни даставвал Иброҳим (Авраам) пайғамбар тарғиб қилган ва ҳанифийлик кейинчалик ислом динининг ғоявий манбаларидан бирига айланган. Баъзи маълумотларга қараганда, айрим ҳанифлар ўз фаолиятида ягона худо маъносида Аллоҳ сўзини ҳам ишлатганлар ва ҳар бир ҳаниф ўзини худо томонидан юборилган ваколатли шахс — наби (пайғамбар) деб ҳисоблаган.

Лекин, Қуръон таърифлаганидек, одамлар ҳеч бир пайғамбарнинг ваъдасига эътибор қилмасдан, фақат охириги

наби — Муҳаммадни "барча пайғамбарлар муҳри" (хатаму-н-набийин), Аллоҳнинг элчиси (расулу-л-лаҳ) сифатида тан олганлар. Шундай қилиб, VII асрда пайғамбарлик ҳаракати юзага келган. Энг охирги ва катта бош пайғамбар деб танилган Муҳаммад таълимотининг асосий ғояси Аллоҳни ягона ва буюк деб тан олиш ва ҳамма унинг ирода-сига бўйсунуш, итоат қилиш эди. Аслида "Ислом" сўзи "итоатгўйлик", "муслим" — "итоатгўй" деган маънони англатади, яъни мусулмончилик итоатгўй бўлишдан бошланади. Тақводор диндор кишини "мўмин" деб ҳам атаганлар.

Аммо Муҳаммад даврида ўзини наби (пайғамбар), яъни худо томонидан юборилган воиз деб ҳисоблаган кишилар анча бўлган. Масалан, Яманда ҳанифа қабиласи бошлиғи Мусайлима соҳиб кароматли шахс ҳисобланган. Унинг билан иттифоқ бўлган тамим қабиласидан чиққан Сажаҳ номли аёл пайғамбар деб эълон қилинган. Наҳждан чиққан пайғамбар Гулайҳа ҳам Аллоҳ номидан воизлик қилган ва асал қабиласига бош бўлган. Ямандан чиққан пайғамбар ал-Асвал бошчилигидаги отлиқ-суворилар қисқа муддатда бутун Жанубий Арабистонни ўзига бўйсундирган. Мадинада набилик қилган ёш яҳудий Ибн Сайёд Муҳаммад билан учрашган ва уни ўзининг пайғамбарлик фаолияти билан таништирган. Янги пайғамбарлар ягона қудратли худо сифатида Аллоҳни, ё Раҳмонни (ўша вақтда кенг тарқалган якка худо образида) тан олганлар.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, бир ўзини пайғамбар деб эълон қилган шахс муайян ижтимоий гуруҳлар ёки этник бирикма (қабилалар манфаатини ифодаловчи сиёсий арбоб сифатида юзага чиққан. Улар ҳанифийлар сингари фақат шахсий ибодат билан чекланмай, ягона худо номидан актив ваъзхонлик фаолияти билан танилганлар. Пайғамбарлик ҳаракати исломгача қадимдан Арабистонда тарқалган экстаз, яъни жазавали ҳолатда ҳаяжон билан худога "яқинлашган" коҳинлар фаолияти билан боғлиқ бўлган. Қадимги араб коҳинлари на руҳоний, на сеҳргар бўлмасдан, балки оддий кишилардан ажралган пинҳоний дунё билан алоқадор "олий тоифа"даги шахслар ҳисобланган. Аслида араб коҳинлиги араб пайғамбарлигини юзага келтирган. Макка аҳли ҳам дастлаб Муҳаммадни коҳин деб қабул қилган. Демак, исломгача араб жамиятида ҳар

бир катта ҳудуд ёки ижтимоий-этник гуруҳ муайян сиёсий манфаатларини ифодаловчи ўз пайғамбарларига эга бўлган.

Муҳаммаднинг бошқа замондош пайғамбарлардан ус-тунлиги тор маҳаллий манфаатлардан чиқиб, бутун араб аҳли келажagini ўйлаб, ўз муҳитининг уруғ-қабилa анъаналарини сақлаб, куртак отаётган феодал муносабатларни ифодаловчи янги жамият (умма) тузиш мақсадида актив фаолият кўрсатганлигида. У барча соҳаларни қамраб олган ҳокимлик вазифасини Аллоҳнинг номидан унинг Ра-сули сифатида биринчи бўлиб муваффақиятли адо эта бош-лаган. Ҳижозлик пайғамбар илгари айрим шахслар бажар-адиган ишларни: қабилa бошлиғи (сайид), ҳарбий юришлар атамани (оқид), ҳакамлар суди (ҳаким), коҳин-лик, кароматли вали (арраф) ва ҳатто нотик шоир вазифа-сини ўзида моҳирлик билан мужассамлаштирганлиги ту-файли бошқа пайғамбарларни енгиб чиққан. Илгари араб-ларда коҳинлик руҳоний сифатида эмас, худо билан яқин жазавали ҳолатда башорат қилувчи катта обрўли шахс, шоир эса фақат ижодкор эмас, балки коҳин сингари ғай-ридунё билан алоқадор, ундан бир поғона паст турган "сеҳр-ли" зўр кучга эга сўзлардан таъсирчан ваъз айтадиган шахс ҳисобланган. Муҳаммад коҳинлар ва шоирлар хизматидан кенг фойдаланган, унинг ўзи ҳам баъзан шоирлик қилган. Уммага худо сўзини етказадиган махсус нотик (ҳотиб)лар ҳам бўлган. Муҳаммад ўз фаолиятида ҳотиблик вазифа-сини ҳам бажарганлиги тўғрисида маълумот бор.

Муҳаммаднинг тарихий шахс эканлиги фанда тасдиқ-ланган. Аммо унинг таржимаи ҳоли тўғрисида, айниқса, ёшлик даврига оид аниқ маълумотлар жуда кам. Энг илк биографик асарни Ибн Исҳоқ деган киши пайғамбар ва-фотидан 130 йил ўтгач яратган. Ундан кейин араб фило-логи Ибн Ҳишам (834 йили вафот этган) ўша Ибн Исҳоқ ёзган Муҳаммад таржимаи ҳолини қайтадан ишлаб чиқ-қан. "Сира ар расул Аллоҳ" номли бу асар кейинги муал-лифлар учун асосий манба бўлган. Аммо унда ҳам пай-ғамбарнинг туғилган йили ва куни аниқ кўрсатилмаган.

Барча ривоят (ҳадис)лар ва мавжуд адабиётдаги маълумотларни тадқиқ ва қиёс қилиш натижасида Муҳам-маднинг қисқача таржимаи ҳоли қуйидагича таърифла-нади. Масалан, миср илоҳиётчи олими Муҳаммад ал-Ху-

дарининг 1909 йили нашр этилган "Ҳақиқат нури" номли асарида кўрсатилганидек, мусулмонларнинг пайғамбари рабиъул-аввал ойининг 9-куни (571 йили 20 апрель) душанба эрталаб туғилган. Пайғамбарнинг ўлган куни ҳам 11 ҳижра йили душанба рабиъул-аввал ойининг 13-кунида (831 йил 8 июнь) деб тасдиқлайди. Аммо кўпчилик адабий манбаларга биноан Муҳаммад 570 йили Макка шаҳрида қудратли қурайш қабиласининг ҳошимийлар уруғ-жамоасида дунёга келди. Унинг отаси Абдулла фарзандини кўришга муяссар бўлмай вафот этади, онаси Аминадан эса у олти ёшлигида ажралади. Эрта етим қолган Муҳаммад аввал бобоси Абд-ал-Мутаалиб, икки-уч йилдан кейин бобоси ўлгач, бутпараст (мажусий)лар ибодатхонаси ҳисобланган Каъбада хизмат қилаётган амакиси Абутолиб қўлида тарбияланади. Дастлаб амакисининг подасини боқади, сарбонлик қилади. 12 ёшлигида узоқ Сурияга амакиси билан кўп ойлик саёҳатга чиқади ва ўша ерда христианлар ва яҳудийлар билан танишиб, унда ёт диний тасаввурларга қизиқиш уйғонади.

Вояга етгач, Муҳаммад амакисининг тавсияси билан бой савдогар бева хотин Ҳадичага ишга ёлланади ва унинг савдо ишларидаги ишончли кишисига айланади. Бир оз вақт ўтгач 25 яшар Муҳаммад ёши қирқларга борган бадавлат Ҳадичага уйланади. Аммо уйланишдан олдин сарбонлик қилиб, ёшлигида саёҳат этган йўл билан Сурияга бориб яна турли диний жамоалар билан танишади, христиан монахлари билан учрашиб суҳбатлашади. Шубҳасиз, бундай яқин муносабатлар кейин ҳам бўлиб, оқибатда Муҳаммаднинг монотеистик ғояларининг туғилишига замин яратган эди. Албатта, ғайри дин вакиллари билан ўтган қаттиқ тортишувлар ва баҳслар унда янги "ҳаққоний йўл" топишга туртки ролини ўйнаган ва бу йўл кейинчалик Қуръонда ўз ифодасини топган.

Уйланиб деярли чорак асрга яқин бахтиёр оилавий турмуш қурган Муҳаммад Ҳадичадан икки ўғил ва тўртта қиз кўрган (илгариги эридан икки ўғил ва бир қиз қолган). Катта ўғли ал-Қосим ва иккинчиси Абдаллаҳ ҳам гўдаклигидаёқ вафот этган. Қизларидан фақат кенжаси Фотима пайғамбар авлодини давом эттирган. Диний ривоятларда Муҳаммаднинг ўғай болалари ҳақида ҳеч қан-

дай маълумотлар йўқ. Севимли хотини Ҳадича тириклигида якка хотин билан яшаган пайғамбар рафиқаси вафот этгач, 14 марта уйланган (9 таси билан бир вақтда яшаган). Аммо ҳеч биттаси ҳам Ҳадичанинг ўрнини боса олмаган ва улардан фарзандлар ҳам сақланмаган.

Бадавлат хотинга уйланиб, иқтисодий жиҳатдан анча қудратли бўлиб қолган Муҳаммад қирқ (ёш)ларга боргач, савдо ишларини йиғиштириб, ўзини бутунлай диний-сиёсий фаолиятга бағишлайди. Дастлаб бу ишларда Муҳаммадга ёрдамчилик қилган Ҳадича, жияни ва куёви Али, асранди ўғли Зайд уни пайғамбар деб таниганлар. Айниқса, жасурлиги, фаоллиги ва қудратлилиги билан танилган курайшийлардан Ҳамза ва Умарнинг янги диний жамоага қўшилиши Муҳаммадга катта мадад бўлган. Макканинг йирик савдогарларидан бири Абу Бакр унинг энг яқин ёрдамчиси бўлиб хизмат қилган.

Ягона Аллоҳ таълимотини кўтариб чиққан янги пайғамбар ўз издошларини ҳар куни яккахудолик йўлида ибодат қилишга, итоатгўй бўлишга, камбағалларга садақа беришга, закот тўлашга чақиради. У Маккада тахминан 610 йиллардан ўз таълимотини тарғиб қила бошлаган, мўминларни яҳудий ва христианларнинг муқаддас шаҳри Иерусалимга қараб намоз ўқиш зарур деб кўрсатган. Кейин яҳудийлар билан келишмасдан, уларнинг масхара-ралашидан ғазабланиб, қиблани ўзгартирган, мусулмонларнинг диний марказига айлана бошлаган Маккага қараб юз ўгиришни тавсия қилган.

Лекин маккаликларнинг юқори, бой табақалари уни қўллаб-қувватламаган, аксинча, Муҳаммаднинг ўсиб бораётган обрўсидан, муқаддас Каъба худоларининг таъсири камайишидан чўчиган Макка зодагонлари унга қарши чиқа бошлаган. Айниқса, 620 йили севимли хотини Ҳадича ва икки ойдан сўнг амакиси Абутолиб (гарчи у мажусий сифатида ислом таълимотига қўшилмаган бўлсада) вафотидан кейин Муҳаммад ички таянчдан маҳрум бўлиб, 622 йили 26 июлда бир гуруҳ издош (асҳоб)лари оилалари билан Маккадан Ясриб (Мадина)га кўчиб ўтишга мажбур бўлади. Бу кўчиш (арабча "ҳижра") йили ва куни янги мусулмонлар тақвимининг бошланиши ҳисобланади. Маккага доимо қарши бўлган мадиналиклар Муҳам-

мадни қулоч ёйиб кутиб оладилар ва ўзларининг ғоявий-сиёсий раҳбари қилиб кўтарадилар.

Қисқа давр ичида яҳудийлар жамоасининг якка худодлик ғояси таъсирида бўлган мадиналиклар ягона Аллоҳга асосланган ислом таълимотини қабул қиладилар ва ҳатто қўшни қабилаларга, айниқса, жанубий ва ғарбий Арабистон аҳолисига ҳам уни тарқатадилар. Асли Муҳаммаднинг Ясрибга кўчиши (кейинчалик у Мадина, яъни пайғамбар шаҳри деб аталган) унинг бутун турмуш тарзини тубдан ўзгартириб юборади. У Мадинадалик даврида оддий дин тарғиботчиси бўлибгина қолмай, одамларга худо қонун-қоидаларини етказувчи чинакам "Расули Аллоҳ" бўлиб танилади. Фақат Макка анча вақт бўйсунмай келган. Аммо жиҳод (диний ғоя учун кураш) билан рағбатланган мусулмонлар қўшни маккаликларга ҳужум қилиб, кўп марта уларнинг қарвонларини талаб, мағлубиятга учратиб турганлар.

Қурайш қабиласининг кўпчилиги Муҳаммад тарафига ўта бошлаган. Оқибатда 630 йили Муҳаммад ўз издошлари билан Маккага тантанавор кириб келади ва қолган шаҳар аҳлини мусулмонлаштиради. Маккаликлар талабига биноан Каъба бутун мусулмонларнинг муқаддас жойи, деб эълон қилинади. Лекин барча санамлар йўқотилиб, фақат битта муқаддас Қора тош сақланиб қолади. Расмий равишда янги диннинг пойтахти деб танилган Маккадан Муҳаммад Мадинага қайтади. У 632 йилда махсус Каъбани биринчи марта расмий зиёрат қилиш (ҳаж)га бориб қайтгач, касал бўлиб, уч ойдан кейин Мадинада вафот этади ва ўша ерда дафн қилинади.

Муҳаммад тирик вақтида унинг шахсига сифиниш бўлмаган. У оддий шайх ёки катта бир жамоа бошлиғи сифатида танилган. Қуръонда тилга олинган сураларга қараганда, Муҳаммад ўзини мўъжизакор қилиб кўрсатмаган, ҳар хил касалларни даволайдиган сеҳргарлик қобилиятига эга бўлган шахс қилиб таърифламаган. Ҳатто унинг афсонавий туғилиши ва турли мўъжизалар кўрсатиши тўғрисидаги ривоятлар пайғамбар вафотидан икки-уч аср кейин тўқилган. Чунки Муҳаммад тирик вақтида ўз мўминлари олдида оддий инсон сифатида, подачи ва сарбонликдан оила боши ва катта арбоб бўлиб кўтарилганлиги аниқ эди. Ундан ташқари айрим шахсни — Му-

ҳаммадни тириклигида ҳаддан зиёд кўтариш ягона худо гоёсига путур етказиши мумкин эди. Шунинг учун унинг тарафдорлари фақат IX-X асрларга келиб пайғамбар шахсини муқаддаслаштириб, турли афсоналар ва ривоятлар тўқиганлар. Аммо Муҳаммад вафотидан кейин Арабистоннинг ва қўшни мусулмонлашган давлатларнинг айрим ҳудудларида сохта пайғамбарлар ҳам пайдо бўлган.

Муҳаммаднинг дастлабки энг катта хизмати шундан иборат эдики, у ўзининг яхлит таълимоти билан инқирозга учраган тарқоқ араб жамиятини бириктирди, кейинги бойиш ва кучайиш йўлини аниқ кўрсатиб берди. Пайғамбар ўзи тирик вақтидаёқ ислом байроғи остида (жиҳод эълон қилиб), талон-тарож юришлар натижасида бойлик орттириб, ўз мўминларини амалда оёққа тиклаган эди. У қадимий маданият марказлари ҳисобланган, анча фаровон қўшни мамлакатларни босиб олиб, қўлга киритган ҳарбий ўлжаларнинг бешдан бир қисмини ўзига, қолганини лашкарларга тарқатиб бериш йўли билан ислом учун қурбон бўлишга рағбатлантирган эди.

Муҳаммад вафотидан кейин мусулмонларга бош бўладиган, энди яратилган катта давлатга раҳбарлик қиладиган ҳам диний рутба, ҳам дунёвий ҳокимлик вазифасини бажарадиган муносиб халиф (пайғамбарга "ўринбосар")га эҳтиёж пайдо бўлди. Албатта, меросхўрлик нуқтаи назаридан пайғамбарнинг жияни ва куёви, севимли набиралари Ҳасан ва Ҳусаннинг отаси Али халиф бўлиши мумкин эди. Аммо араб жамоаси Муҳаммаднинг энг яқин сафдоши, бой тажрибали Абу Бакрни биринчи халиф қилиб сайлади. У қисқа муддат (632-634 йиллар) халиflik қилса ҳам, анча ишларни бажариб, ички талашувлар ва курашларни бартараф қилди, қўшни ўлкаларни босиб олиш сиёсатини кучайтирди (айниқса Сурия ва Месопотамияга муваффақиятли юришлар ташкил қилди). Унинг ўрнига тахтга келган иккинчи халиф Умар (634-644 йиллар) бу сиёсатни яна ҳам кучайтириб, катта ғалабаларни қўлга киритган эди. Умар лашкарлари сосонийлар Эрондаги ички низолардан фойдаланиб, бутун Эронни, Кавказортини, Сурия ва Фаластинни эгаллаб, Византия маркази Константинополгача етиб бордилар, 639 йили эса Мисрни халифаликка қўшиб олдилар.

Умарни эронлик христиан қул ўлдиргандан кейин тахтга Муҳаммаднинг яна бир яқин сафдоши, Курайш қабиласидан бадавлат Усмон ўтиради (644-656). Янги халиф кучли шахслардан бўлмаса ҳам, арабларнинг босқинчилик юришларини давом эттирган. Улар халифаликка Кичик Осиё ва Арманистонни, Шимолий Африканинг бир қисмини қўшиб олганлар. Усмон уруғи тарафдорлари бутун даромадли мансабларни эгаллаб, кўп ерларни ўз мулкига айлантира бошлаган. Оқибатда халифга қарши кучлар пайдо бўлган. Ички низоларни тартибга солиш мақсадида Усмон Қуръоннинг охириги таҳририни ташкил қилган. Аммо унга қарши Али бошчилигидаги махсус гуруҳ (шиа) бош кўтарган.

Шиалар Усмон ўрнига пайғамбарнинг авлоди, унинг жияни ва сафдоши Али халиф бўлиши шарт деб ҳисоблаганлар. Халифдан норози араблардан ташқари эронликлар ҳам шиаларни қўллаб-қувватлаганлар. Оқибатда 656 йили Мадинага зиёратга келган бир гуруҳ шиалар халиф саройига бостириб кириб, Усмонни чошиб ташлаганлар ва Алини халиф деб эълон қилганлар. Али пойтахтни Куфа (Месопотамия)га кўчириб, Усмон тайинлаган барча ҳокимларни бўшатган. Аммо Сурия ҳокими Муовия Алига бўйсунмаган ва унга қарши урушга тайёргарлик кўра бошлаган.

Али тарафдорлари анча кучли бўлса-да, халиф энг ҳал қилувчи вақтда бетарафлик қилиб, масалани манфаатдор бўлмаган ҳакамлар судига ўтказган. Алидан норози бўлган қаттиқ сиёсат тарафдорлари ундан юз ўгириб, унинг сафидан чиқадилар ва ўзларини хорижийлар деб ҳисоблаб, бошқа халиф сайлайдилар. Хорижийларга қарши кураш бошлаган Али масалани ҳал қила олмай, охирида 661 йили хорижий ханжаридан ҳалок бўлади. Янги халиф қилиб Муовия тайинланади ва 750 йилгача халифлик қилиб турган Ўмайялар сулоласига асос солади.

Аммо тахт учун бўлаётган ички курашлар исломнинг хужумкорлик билан олға қараб ривожланишини тўхтата олмади. Араблар Муовия давридаёқ Афғонистон, Бухоро, Самарқанд, Марвни олдилар. Улар VII-VIII асрларда Византиянинг кўп қисмини, Грузиянинг бир бўлагини бўйсундирдилар. Ўрта Осиёни халифаликка қўшиб, Ҳиндистон ва Хитойгача етиб бордилар. Шимолий Африка-

да Ливия, Тунис ва Марокашни бўйсундириб, Гибрадтар орқали Испанияга ўтиб, Франциягача етиб борган араб лашкарлари 732 йили Пуатьедаги жангда мағлубиятга учраб, орқага чекинишга мажбур бўлганлар.

Исломнинг бундай тез ғолибона тарқалиши жуда кўп омилларга боғлиқ эди. Дастлабки даврларда савдонинг инқирози туфайли қашшоқлашган араблар бой ҳарбий ўлжага қизиқиб, кўшни ўлкаларни талон-тарож қилиб, ўзини бир оз тиклаб олган бўлса, қудратли халифалик давлати пайдо бўлгач, дин сиёсий маъмуриятчилик билан бирлашиб, бошқа халқларни мусулмон қилиш асосий шиорга айланади. Пайғамбар ноиблари халифлар империяга янги ерларни қўшиш билан чекланмай, босиб олинган ўлкалар аҳолисини мусулмонлаштиришни ўзининг бош вазифаси ва бурчи деб ҳисоблаганлар. Улар ислом байроғи остида янги динни сингдирибгина қолмай, балки келиб чиқиши бир бўлган кўшни семит халқларини араблаштиришни ҳам амалга оширганлар, маҳаллий элатлар нисбатан енгиллик билан ассимиляция қилиниб, қисқа муддат ичида асосан умумий араб тили, маданияти ва этник белгиларига эга бўлганлар. Аммо семит бўлмаган айрим халқларда бу жараён анча мураккаблашган. Масалан, Шимолий Африкада носемит халқлар (мисрликлар, ливияликлар) анча христианлашган бўлиб, исломни ўрнатиш ва араблаштириш бир оз қийинчиликлар билан ўтказилган.

Эрон, Афғонистон, Кавказorti, Ўрта Осиё каби қадимий маданият марказларида яшовчи ғайри тилдаги элатларни мусулмонлаштириш араблаштириш йўли билан эмас, асосан иқтисодий воситалар ва зўрлик билан амалга оширилган. Масалан, ички ва ташқи золимларнинг оғир зулмидан эзилиб келган кенг халқ оммасини дастлабки даврлардан исломга ўтганларини ҳар хил солиқлардан озод қилиб рағбатлантирганлар. Мусулмонлар фақат ушр (даромаднинг ўндан бир қисми), бошқалар эса хирож (ҳосилнинг учдан бир ёки икки қисми) ва жон бошига солиқ (жузья) тўлаганлар. Савдо солиғи ҳам фарқ қилган: мусулмонлар ўз молидан 2,5 фоиз, бошқа диндагилар 5 фоиз, яъни икки ҳисса кўп тўлашга мажбур бўлганлар. Шубҳасиз, бундай иқтисодий зўрлик исломнинг тарқалиши учун муҳим омил бўлиб, араб лашкарларини босқинчилик сиё-

сатининг муваффақиятини таъминлаган халифаликнинг яна ҳам кенгайишига сабаб бўлган. Кўп мамлакатларда араб истилоси арафасида ибтидоий жамоа ёки қулдорлик тузумининг инқирозга учраб, янги феодал тузуми куртак отаётганлиги ҳам халифалик диний-сиёсий ҳаракати учун қулай келган эди. Бу даврда бутун Яқин Шарқда ва Европада оммавий халқ ҳаракатлари кучайган бўлиб, улар одатда диний байроқ остида ўтган.

✓ **Ислом таълимоти ва Қуръон.** Чинакам мусулмон қуйидаги бешта асосий қоидага амал қилиши шарт ҳисобланган. Даставвал мусулмон бўлиш учун исломнинг энг асосий марказий ғояси ҳисобланган "Аллоҳ ягона, ундан бошқа худо йўқ, Муҳаммад унинг расули" (Ла илаҳо Иллаллоҳ-у Муҳаммадан Расул Аллоҳ), яъни якка худолик эътиқодига эга бўлиш орқали киши ўзини шоҳид итоатгўй эканлигини исботлаши зарур. У бу ғояни тиловат қилиб, уч марта такрорласа, ҳақиқий мусулмон ҳисобланади. Қандай иш бошламасин, мўмин киши ягона Аллоҳнинг раҳмдил ва шафқатли эканлигини тасдиқловчи муқаддас сўзларни айтиши шарт бўлган.

Мусулмоннинг иккинчи асосий вазифаси ҳар куни мажбурий беш вақт намоз ўқишдан иборат. Намоз арабча салот (ибодат) исломда энг муҳим вазифа ҳисобланади. Уни бажармаган киши кофир деб қораланган. Номозни уйда, мачитда ёки далада ҳам ўқиш мумкин. Аммо мўмин намоз ўқишдан олдин ўзини тозалаш (тахорат қилиши) шарт. Айрим кишиларнинг фикрича, таҳорат гигиена эҳтиёжи сифатида бажарилар эмиш. Асли таҳорат ҳам, тўшаладиган жойнамоз (сажжад) ҳам диндор кишини теварак-атрофдаги нопок фоний дунёдан ажратиб, уни бутун вужуди билан диний эътиқодга берилишига қаратилган ибодат элементиدير. Шунинг учун, масалан, таҳоратни сув ёки бошқа шароит бўлмаган тақдирда ҳам муайян тартибга биноан унинг ўрнини босадиган иримга ("таяммум") риоя қилиш мумкин. Саҳрода ёки сувсиз чўлу биёбон ва тоғли жойларда қўлини тоза тупроққа, кум ёки тошга суйкалаш таҳорат ўрнига ўтади. Энг муҳими — бу мусулмончиликда намоз ўқувчи қатъиян қоида тусига кирган ирим ва ҳаракатларни қилиб, ўзининг бутун ўй-фикрини ибодатга йўналтириши шарт

бўлган. Фақат қиблага, яъни Каъба томон қараб номоз ўқиш ҳам иймонли бўлиш мақсадида бажарилган.

Мусулмончиликнинг учинчи энг муҳим вазифаси йилда бир марта ой давомида рўза тутиш. Ўша муддат ичида гўдак норасталар, сайёҳлар ва касаллардан ташқари ҳамма мусулмон тонг отгандан кун ботгунча ейиш, ичиш, чилим чекиш, турли маишат ва ҳоказолардан маҳрум бўлади ва бутун вужудини Аллоҳ таолога бағишлайди. Фақат қоронғи тушгач, муайян диний қонун-қоидага риоя қилиб, тонг ёришгунча спиртли ичимликлардан ва ҳаром ҳисобланган таомлардан ташқари истаган нарса истеъмол қилиш мумкин бўлади. Мусулмонлар тақвими — 354 кундан иборат бўлганлиги туфайли рўза (рамазон) ойи йилнинг турли фаслига тўғри келиши мумкин: қиш кунлари анча қисқа ва салқин бўлса, баҳор ва айниқса, ёз фаслида узун жазирама кунларга тўғри келади. Бундай вақтда ҳам мўмин бандаси узоқ кун бўйи емай-ичмай, фақат "раҳмдил ва шафқатли Аллоҳ"ни ўйлаши шарт. Рамазон ойдан ташқари мусулмон аҳд қилган бўлса ёки бир офат келганда ҳам қўшимча рўза тутиши мумкин. Рамазон ойида кундалик беш вақт намоздан ташқари кечки йигирма ракатли қўшимча (олтинчи) намоз ўқилиши тавсия қилинади. Рўза тугагач, катта ҳайит сайиллари ўтказилади. Рўза байрами (ийд-ал-фитр) кунлари мачитда жамоа тўпланиб ҳайит намози ўқилади.

Рўза ҳайити исломда қурбон (ийд-ал-адҳа)дан кейин иккинчи аҳамиятли катта байрам ҳисобланади. Бу ҳайит рамазондан кейинги шаввал ойига тўғри келади ва уч кун давом этади. Ҳайитда камбағалларга атаб садақа берилади. Ўша давр ичида мўминлар рўза ойи давомида тақводор бўлганлиги, диний талабларга риоя қилганлиги, Қуръон ва ҳадисларни ўрганганлиги тўғрисида ўз виждони олдида ҳисоб берадилар. Агарки, виждони хатоларга йўл қўйганлигига иқрор бўлса, ўз гуноҳини ювиш учун жарима тўлаши (қўй ва туя қурбон қилиши ёки пул бериши) шарт ҳисобланади.

Рўза ҳайитидан етмиш кун кейин энг катта ҳайит — Қурбон байрами (ийд-ал-кабир ёки ийд-ал-адҳа) нишонланади. У мусулмон йил ҳисобича ҳажжа ойининг ўнidan бошланиб, уч-тўрт кун давом этади. Одатда, бу бай-

рамда катта сайиллар ўтказилиб, Аллоҳ номига қурбонлик сўядилар. Ривоятларга биноан қурбон байрами Иброҳим пайғамбарнинг ўз фарзанди Исмоилни худо йўлига қурбон қилишга тайёр бўлиб, Аллоҳ амри билан қолдирилганлиги муносабати билан ўтказилади. Бу ривоят асли исломга Тавротдан ўтган бўлиб, фақат унда Исоқ ўрнига Исмоил номи киритилган. Қурбон қилинган ҳайвон гўшти камбағалларга тарқатилади ва қисман байрам таомларига ишлатилади. Бу байрамда сарполар янгиланади, ўзаро меҳмондорчилик кучаяди, махсус ҳайит намози ўқилади. Қурбон ҳайити мусулмончилиқнинг яна бир муҳим шарт — ҳажга бориш вақтига тўғри келади.

Мусулмон учун фарз ҳисобланган тўртинчи шарт Маккага зиёрат (ҳаж)га бориш-зулҳижжа ойининг биринчи ўн кунлигида бўлиб, Мина водийсида Қурбон байрами тантаналари билан тугайди. Ҳажга борганлар махсус оқ кийим (ихром)да Каъба мачитига бориб, муқаддас Қора тошни етти марта айланиб, унга сажда қиладилар. Асли ҳаж одати ибтидоий бутпарастлик ва фетишизм динларига бориб тақалади. Каъбага сиғингандан сўнг зиёратчилар муқаддас қудуқ — Замзам сувидан ичиб, Сафо ва Марва тепаликлари оралиғидан бир неча марта югуриб ўтадилар. Ривоятларга кўра Иброҳим пайғамбарнинг хотини Хажар гўдак Исмоилга сув етказиб бериш учун шу ердан кўп ўтган эмиш. Кейин улар Арофот тоғи этагида оммавий намозда иштирок этгач, Мина водийсига бориб, Иброҳим пайғамбар худога атаган ўғли Исмоил хотирасига гўёки Жаброил амри билан келтирилган қўй сўйилгандек тантанали қурбонлик сўйиш маросимини ўтказадилар. Маккадан кейин кўпчилиқ зиёратчилар Мадинага бориб пайғамбар қабрини зиёрат қиладилар.

Буюк қурбонлик кунлари бир неча минг кишилиқ аҳолига эга бўлган Маккага келадиган зиёратчилар сони баъзан икки миллиондан ҳам ошиб кетади. Тарихий манбаларга қараганда, масалан, фақат Ўрта Осиё ва Қозоғистондан ўтган аср охирларида 1500 дан ортиқ (бутун Россиядан 3350) киши ҳажга борган экан. Маккага зиёрат бошқа ойларда ҳам ўтказилиши мумкин, унга кичик ҳаж (умра) дейилади. Маккани зиёрат қилган киши ҳожи деган фахрий номга эга бўлади. Ўрта Осиё республикала-

ри, жумладан Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин ҳажга боришга яхши шароит яратилди, ҳар йили минглаб фуқаролар ўзларининг мусулмончилик вазифаларини адо этиш имкониятига эга бўлдилар.

Ҳар бир мусулмон ўзининг даромадидан йилига бир марта камбағаллар фойдасига хайр-эҳсон сифатида муайян улуш ажратиши шарт. Мусулмончиликнинг бу охириги талаби — мажбурий улуш "закот" деб аталади ва бир йиллик даромаднинг муайян қисмидан бадавлат кишилар гуноҳларини ювиш мақсадида ёки худодан тилаб, айрим авлиё-мачитларга ёки девона-дарвишларга ихтиёрий равишда улуш (садақа) берадилар. Садақа пул, мол ёки мулк (ер) сифатида берилиши мумкин. Ўзбек мумтоз адабиётида тақдир сўзи фараз, эҳтимол ёки баҳолаш, қиймат бериш маъносида, қисмат сўзи эса бўлиш, тақсим, ҳисса, улуш маъносида ишлатиб келинган. Асли исломдаги тақдир ҳам инсоннинг иродасини ғайритабиий куч билан боғлаб, унинг бутун ҳаёт-мамоти Аллоҳ атаган улуши, насибасида, деган ғояга таяниб, "инсон заиф яратилган", "ҳаммаси худодан", "худонинг ам-рисиз кишининг бир туки ҳам тўкилмайди", у нақадар тақводор бўлса, Аллоҳ таоло унинг тақдирини энгиллаштиради каби илоҳий таълимотга асосланади.

Тақдири азал таълимоти, асли итоатгўйликка чорлайдиган ғайриилмий тасаввурлар билан боғлиқ бўлиб, аҳолининг айрим қисми онгига пессимизм, муросасозлик, тақдирга тан бериш сингари ҳис-туйғуларни сингдиради, кўпинча кишини фаол бунёдкорлик йўлидан чалғитиб, баркамол шахснинг шаклланишига халақит беради. Ислом ва бошқа жаҳон динлари тарғиб қиладиган "тақдири азал" ғояси инсонни "нариги дунё"ни ўйлаб, бу дунёга кўнгил қўймасликка даъват этиб, турмушда ва оилавий муносабатларда учрайдиган ҳар хил эски муносабатларни сақлашга ёки уларнинг қайта тикланишига замин яратади.

Ислом ривожининг илк даврида, Қуръон тафсири энди пайдо бўлаётган, мусулмон ҳуқуқшунослиги назарияси (фикҳ) илоҳиёт билан чатишиб кетган бир пайтда фатализм кенг омма онгига сингиб, халифаликнинг ҳарбий юришлари муваффақиятли ўтишига зўр омил бўлган эди.

VIII — IX асрларда Қуръон ақидаларида суннатларга таянган ислом ҳуқуқшунослиги ортодоксал ислом доира-

сида ҳозиргача ўз кучини сақлаган тўртта энг йирик мустақил мазҳабларни юзага келтирган эди. Уларга асос солган атоқли ҳуқуқшунос имомлар Абу Ханифа (ханифизм), Малик (маликизм), Аш-Шафия (шафиизм) ва Ибн-Ханбал (ханбализм) таълимотлари бизнинг давримизгача ислом дунёсида муҳим ўринни эгаллайди. Мазкур мазҳаблар ҳуқуқ, услуб ва ибодат масалаларида ўзаро мунозарада бўлса ҳам, шариатга тўла риоя қилиб, ҳозиргача осойишта яшаб келмоқдалар. Ҳар бир мазҳабга ислом соҳасидаги олий маълумотли мутахассис қонуншунослар (фақиҳ) ва илоҳиётчи (муталлим) лар раҳбарлик қиладилар.

Мусулмонларнинг муқаддас китоби Қуръонда Муҳаммад пайғамбар таълимотининг асосий ғоялари ва тамойиллари баён этилган. Ривоятларга кўра, 610 йилдан бошлаб умрининг охиригача пайғамбар Аллоҳ номидан Жаброил орқали эшитган ваҳийларини умматларига етказиб турган. Унинг оғзаки ва ёзма "худо ҳақиқати"ни Муҳаммад ҳаёт вақтидаёқ сақлаб қолган ва ҳатто оғзаки, ёддан тарғиб қилган киши (қори)лар бўлган. Барча пайғамбар ваҳийларини тўплаб китоб тузиш Зайд ибн Собитга топширилган, у даставвал айрим варақларга кўчирган ва биринчи халифлар учун қўлланма сифатида "Суҳуф" номли тўплам тузган. Бундай тўпламлардан яна тўрттаси маълум бўлган ва улар бир-биридан фарқ қилган.

Мавжуд тўпламларни муайян тартибга солиш, номувофиқликларини бартараф этиш мақсадида халиф Усмон буйруғи билан йиғиштириб, ягона тўплам тузиш вазифаси яна Ибн Собитга топширилади. Яҳудий ва христиан матнларини кўп эшитган Муҳаммад ваҳийлари қофияли наср шаклида баён этилиб, Қуръон оятларида ўз ифодасини топган. Пайғамбар тириклигида тўпламга эҳтиёж бўлмаган, чунки барча саволларга ўзи жавоб берган. Собит тўплами расмий қабул қилинганидан сўнг бир неча нусха кўчирилган. Халифа Усмон Қуръон ўқиётган пайтида қатл қилинган ва унинг қони тўкилган Қуръон нусхаси бизгача етиб келган. Ҳатто Тошкентда дастлаб Ўзбекистон халқлари тарихи музейи фондида, ҳозир эса Мовароуннаҳр мусулмонлари диний назоратида Усмон "қонига" бўялган Қуръон нусхаси мавжуд. Афсоналарга чулганган шундай нусхалар бошқа мамлакатларда ҳам бор.

Катта-кичик турли оятлардан тузилган 114 сурадан иборат Қуръонда диний-ақидавий, диний-мифологик, лирик ва диний ҳуқуқшунослик мазмунидаги материаллар асосий ўринни эгаллайди. Уни ҳаётда учрайдиган саволларга жавоб бера оладиган илоҳий энциклопедия, содда билимлар ва таълимлар берадиган қонун-қоидалар тўплами, деб таърифлаш мумкин. Баъзи ҳисобларга қараганда, унинг тўртдан уч қисми ҳар хил пайғамбарларнинг ҳаёти ва фаолияти тасвиридан иборат бўлиб, улар Таврот ва Библиядан олинган ва янгича талқин қилинган. Ҳатто афсонавий ҳазрати Одамота, машҳур тарихий шахс Александр Македонский (Искандар), Тавротдаги яҳудий подшолари Соломон (Сулаймон) ва Давид (Довуд)лар пайғамбар деб танилган.

Ислом ва Қуръоннинг яшовчанлиги ва таъсирчанлигининг сири шундаки, унда асрлар давомида тўпланган араб жамияти амалий тажрибаси, анъаналари ва халқ ижоди яратган намуналар мужассамлашган ва диний руҳдаги қонун-қоида кодексига айланган. Инсон ҳаётидаги барча ҳужайраларни қамраб олган Қуръон ақидалари тўқилган афсона ва ривоятлар орқали кенг заҳматкаш халқ оммасининг онги ва қалбига жо бўлган. Қуръоннинг илоҳий-фалсафий қисми Таврот ва Библиядан олинган тасаввурларга тўла. Ўз навбатида яҳудийлар ва христианларнинг муқаддас китоблари ҳам қадимий араб жамияти яратган мифологияни ва Марказий Осиёда тарқалган қадимий диний таълимотларни моҳирлик билан ўзида мужассамлаштирган эди. Аммо мусулмон мифологиясида Иброҳим, Мусо, Юсуф, Сулаймон, Довуд каби пайғамбарлар, ҳар хил шайтон ва дев-парилар каби халқ ижоди яратган, руҳонийлар тўқиган мазлум оммани итоатгўйликка чорлайдиган даҳшатли образлар ҳам учрайди.

Қулдорлик тузумининг емирилиши ва унинг янги куртак отган феодал тузум билан алмашинуви инсон фаолиятининг барча томонларини ўз назоратига олган дин ва черков таъсирида пайдо бўлган ўтиш даврига хос жамиятнинг маънавий инқирози билан бир вақтда рўй берган эди. Юқорида таърифланганидек, инқирозга учраган эски динлар ўрнига янги динлар келади. Барча мамлакатларда, айниқса, Фарбий Европада феодализм даврида дин

хукмрон мафкурага айланади, ҳаётнинг ҳамма томонларига кириб боради, руҳонийлар ва черков эса йирик ер эгалари бўлибгина қолмай, маънавий-сиёсий ҳокимликни ҳам қўлга киритади.

Айниқса, илк Ўрта асрларда кенг тарқалган еретиклик (юнонча ерес — дастлаб сараланган, кейинчалик таълимот, мактаб ёки мазҳаб деган маънони англатган) оммавий халқ ҳаракати феодал тузум ва унинг мафкураси — католицизм ва черковга қарши қаратилган кучли оқим бўлган. Бу ҳаракат негизида ҳар хил синфлар ва табақалар манфаати учун кураш ётади. Дастлаб бу сўзни Византия императори Феодосий (379-395) ортодоксал христиан дини ақидаларига қарши чиққан кишиларга нисбатан ишлатган. Биринчи энг катта Павликиан номли еретик ҳаракат VI-VII асрларда Арманистон ва Сурияда пайдо бўлган. Уларнинг таълимотига биноан оламда икки куч мавжуд: осмонда эзгулик дунёси — у олий куч худо ихтиёрида, ер остида ёвуз кучлар — уни шайтон бошқаради. Павликианлар черков тузуми ва диний ақидалардан воз кечишни талаб қилганлар, чунки улар черков зодагонлар ҳукмронлигининг қуроли, шайтоннинг иттифоқдоши, деб ҳисоблаганлар. Улар ўз ғояларини тарғиб қилиш билан чекланибгина қолмай, фаол ҳаракатга ҳам ўтганлар. IX асрда феодалларга қарши кўтарилган йирик оммавий қуролли қўзғолонлар бунинг мисоли бўла олади.

Павликианлар ҳаракати кейинчалик кенг тарқалиб, кўп мамлакатларда, чунончи, Озарбайжонда (хуррамитлар), Болгария ва бошқа Европа мамлакатларида (богомиллар), Кичик Осиёда ҳар хил деҳқон қўзғолонларида ўз ифодасини топган. Бу даврдаги энг йирик еретик ҳаракат павликиан ва богомиллар таъсирида пайдо бўлган ва бутун Европага тарқалган катарлар ёки альбигойлар (Жанубий Франциядаги Альба қишлоғи номи билан) ҳаракати эди. Альбигой ереси XII асрга келиб айрим деҳқон қўзғолонларининг очиқдан-очиқ диний байроғига айланади.

Еретик ҳаракатлар феодализм даврида барча динларда муҳолиф мазҳаб сифатида намоён бўлади. VII асрда пайдо бўлган энг охириги жаҳон дини ҳисобланган исломда ҳам пайғамбар авлодлари ва яқинлари орасидаги тож-тахт курашида мусулмонлар "шиа" ва "сунна" оқим-

ларига бўлиниб кетади. Ислондаги кейинги асрларда пайдо бўлган ҳар хил мазҳаблар ҳам феодализм давридаги социал зиддиятларнинг муҳим оқибати сифатида келиб чиққандир. Буни жуда кўп тарихий воқеалар асосида ишботлаш мумкин. Феодализм тузуми инқирозга учраган кулдорлик тузумининг харобалари ўрнида пайдо бўлар экан, бу жараён ижтимоий онг шакллариининг халқ ҳаракатлари билан чирмашиб кетган ҳар хил йўналишларида ўз ифодасини топади. Мазкур воқеалар истило қилинган мамлакатларда, даставвал, Ўрта Осиёга араблар келган даврда ҳам рўй берган эди.

Бутун Ўрта Осиё худудида содир бўлган бу янги ижтимоий ва сиёсий жараён марказлашган қудратли давлатлар ўрнида тарқоқ майда подшолик ва хонликларнинг пайдо бўлиши даврига тўғри келиб, юқорида қайд қилинганидек, араб истилосининг муваффақият қозонишига анча енгиллик туғдирган эди. Истилочи араб лашкарлари VII асрнинг ўрталарида Византиянинг Осиёдаги мулкларига ва Эронга ҳужум қила бошлайдилар ва Ўрта Осиё чегараларида пайдо бўладилар. Улар дастлаб шартномалар тузиш ва маълум даражада солиқ солиш билангина чекланганлар. Марв, Ҳирот, Балхдек чегарадош бой шаҳарларни аста-секин урушсиз қўлга киритиб олгандан кейин араблар бу шаҳарларни Ўрта Осиёни истило қилишда муҳим истеҳкомга айлантирганлар. 654 йилда Сўғдиёнага қилинган ҳужумда ҳам улар қурол кучи билан талон-тарож қилиш ва тавон тўлатиш билан чекланганлар.

Ўрта Осиёнинг босиб олиниши VIII аср бошларида Хуросонда ноиблик қилган Қутайба ибн Муслим номи билан боғлиқ. Қутайба бошчилигидаги араб истилочилари ислом динини қурол кучи билан ўрнатибгина қолмай, туб аҳолининг барча маданий ва маънавий бойликларини ваҳшийларча йўқ қилганлар. Ўрта Осиёнинг буюк мутафаккир олими Абу Райхон Беруний ёзганидек, 712 йилда Хоразмни забт қилган "Қутайба турли йўллар билан хоразмликларнинг ёзув ва ривоятларини сақлаган кишиларни ва шу қаторда барча олимларни тарқатди ва уларга барҳам берди. Натижада уларнинг ислом келгунига қадар бўлган тарихи қоронғуликка айланиб, бу тўғрида ҳақиқий билим қолмади". Бундай ҳолат ажойиб мада-

ният яратган қадимги Бақтрия, Сўғдиёна ва Моварауннахрнинг ҳам бошидан кечган эди.

Хоразмнинг Қутайба томонидан босиб олинишига оид тафсилотлардан бири ниҳоятда диққатга сазовор. Араб муаллифларидан Табарийнинг хабар қилишича, Чағом номли Хоразм шоҳининг укаси Ҳурзод ўз тарафдорларига суяниб қўзғолон кўтаради ва қонуний шоҳни мамлакатдан ҳайдаб, ҳокимиятни қўлга киритади. У шоҳ тарафдорлари бўлган аслзодаларни қаттиқ жабрлайди, уларнинг мол-мулкани, чорвасини, қизларини, сингилларини ва хотинларини тортиб олади. Аслида Ҳурзод қўзғолони моҳияти жиҳатидан маздаклар ҳаракати каби диний тусдаги аксилфеодал характерга эга бўлиб, зодагонларга қарашли ҳарамларни йўқотиш, хотин-қизларнинг феодаллар томонидан тортиб олинишини тугатиш ва қадимий жамоа анъаналарини тиклашга қаратилган эди. Бу қўзғолондан қўрққан Хоразм шоҳи Чағом қўзғолончиларига бош бўлган ўз укаси Ҳурзодга қарши курашиш учун Қутайбадан ёрдам сўрайди ва унга ўз шаҳарларининг олтин калитларини юборади. Қутайба Хоразмга келиб Ҳурзодни тор-мор қилади ва уни асир олади. Тўсатдан қўлга тушган Ҳурзод билан бирга тўрт минг асирни истилочилар ўлимга ҳукм қиладилар. Шунинг ўзи ҳам Ўрта Осиёнинг араблар томонидан босиб олиниши учун замин яратиб берган эди.

Қутайба бу билан чекланиб қолмай, юқорида қайд қилинганидек, хоразмликларнинг тарихий адабиётини ва маданий меросини яратган ва сақлаб қолган олимларни қириб юборди, қувғин қилди. "Қутайба ибн Муслим Бахийий, — деб ёзади Беруний. — Хоразм хаттотларини ҳалокатга дучор қилганидан, руҳонийларни ўлдириб, уларнинг китоблари ва ёзувларини куйдирганидан сўнг хоразмликлар саводсиз бўлиб қолдилар ва ўзларига лозим бўлган масалаларда ўз хотираларигагина ишондилар".

Бошқа жаҳон динларидаги сингари, ислом динида ҳам шайтон, ажина, иблис каби ҳар хил ёвуз руҳ ва парилар тўғрисидаги таълимот муҳим ўринни эгаллайди. Барча мазҳаб тарафдорлари, илғор ғоялар ва халқ қўзғолончиларининг бошлиқлари ислом арбобларининг қаттиқ ғазабига учраганлар, уларнинг фаолияти иблис билан боғлаб

талқин этилганки, Куръонда ва ҳадисларда ҳар хил сон-саноксиз ёвуз дев, ажина ва шайтонларнинг бошлиғи — иблис кўп тилга олинади. Даҳрий (еретик) деб аталган барча донишманд алломаларни ислом дини ҳам христиан (католицизм) сингари иблис йўлдан урган, шайтон йўлига ўтган кишилар деб айблаб, уларни худосизлар рўйхатига киритган.

Илк ўрта асрларда нодонлик ҳукмрон бўлса ҳам му-сулмон оламида VII аср охирлари — VIII аср бошларида ислом ақидаларига қарши чиққан қодирийлар номли еретик ҳаракатлар вужудга келди. Қодирийлар инсон ҳамма нарсага қодир, яхшилик ва ёмонлик унинг эркин ирода-сига боғлиқ, тақдир, қисмат каби ҳеч қандай фаталистик куч йўқ, деган таълимотни тарғиб қилганлар. Уларнинг фикрича, киши ўз ҳаракати ва фаолияти, барча хулқ-ат-вори учун худо олдида ўзи жавоб беради. Бу ғояни анча изчиллик билан ва қатъий эътироф қилган муътазила мазҳаби бутун Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари ҳаётида ва уларнинг араб халифаларига қарши курашида ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлган. VIII аср охирларида Бағдод халифалигида пайдо бўлган бу муътадил рационалистик таълимот ўша даврда араб тилига таржима қилинган антик дунё файласуфларининг асарларига асосланган эди.

Адолатли ягона худо борлигини эътироф этган муъта-зилачилар Аллоҳнинг одам шаклида эканлигини инкор қилганлар, тақдири азал таълимотига қарши чиққанлар. Уларнинг фикрича, азал инсон эркини чеклабгина қол-май, балки ердаги ёвузликларнинг пайдо бўлишида худонинг иштироки бор, деган фикрни туғдиради ва бу фикр ўз навбатида "адолатли худо" тўғрисидаги ақидани пучга чиқаради. Шунинг учун улар қодирийлар сингари ин-сондаги ирода эркинлигини эътироф этган. Ўтган аср муаллифларидан бирининг "Инсоннинг ўзи барча эзгу-лик ва ёвузликларнинг бунёдкори, бу ерда худонинг роли йўқ", деган ибораси муътазила таълимотини тўлиқ ифо-далайди.

Илмий тафаккурни илоҳиёт таъсири ва бўғовларидан, ўринсиз васийлигидан озод қилиш учун илк Ўрта аср-ларда пайдо бўлган икки хил ёки "қўшалок ҳақиқат" таъ-лимоти Осиёдагина эмас, Европада ҳам кенг тарқалган

эди. Бу таълимотга биноан фан ўзича ҳақ, дин ва илоҳият — ўзича ҳақ, улар орасида объектив зиддият бўлиши мумкин, аммо ҳар бири ўз йўлида ривожланади. Бу таълимотнинг тарафдорлари орасида ўзининг жасур илмий ғоялари билан танилган ўрта аср фалсафий ва ижтимоий-сиёсий тафаккурининг буюк намояндалари Ал-Хоразмий, Беруний, Фарғоний, Фирдавсий, Форобий, Ибн Сино, Умар Хайём, Носир Хисрав, Саъдий Шерозий, Ал-Кинди, Маарри, Ибн Рўшд ва бошқалар мавжуд. Яқин ва Ўрта Шарқнинг мазкур ажойиб донишмандларининг илғор ва рационалистик илмий ғоялари бир неча асрлар давомида фақат исломнинггина эмас, балки католик черковининг ҳам илоҳиёт мафкурасига ва хурофотга қарши курашда муҳим восита вазифасини бажариб келди.

Қулдорлик жамияти емирилиб, янги феодал тузум қад кўтараётган бир даврда кучли ички ларзалардан тушкунликка учраган кўҳна Шарқ нисбатан қисқа муддат ичида иқтисодий ва маданий инқирозни енгиб, Уйғониш (ренессанс) даврини бошидан кечиради. IX-XII асрларда шарқий мамлакатларда, айниқса, Ўрта Осиёда йирик маданият марказлари ва буюк сиймоларнинг пайдо бўлиши бунинг ёрқин далилидир. Ўша даврдаги энг ажойиб ҳодиса хурфикрлилик қандай шаклда (материалистик, атеистик, деистик, идеалистик ва ҳоказо) намоён бўлмасин, замонасининг забардаст мутафаккирлари ўз фикр-мулоҳазаларини дадил ва очиқ-ойдин (баъзан диний ниқобда бўлса-да) изҳор қилиб, илмий-ижтимоий тафаккурнинг ривожига ва ижтимоий тараққиётга ўз ҳиссаларини кўшганлар.

ЯНГИ ДАВР ДИНЛАРИ ВА ҲУРФИКРЛИЛИК

Жаҳон тарихида қадимги Юнонистон ва Римда пайдо бўлган классик қулдорлик жамияти инсониятнинг маданий ва маънавий тараққиётида ниҳоятда катта роль ўйнаган. Шарқ халқларининг антик даврда яратган барча ижтимоий-иқтисодий ва маданий ютуқларини мужассамлаштирган ва уни яна ҳам юксак даражага кўтарган юнон-рим маданияти асли ривожланган қулдорлик жамиятининг маҳсули эди. Ўтган аср мутафаккирларидан бири одилона қайд қилганидек, қуллик бўлмаганда юнон давлати, юнон санъати ва юнон фани ҳам бўлмас эди; қуллик бўлмаганда Рим давлати ҳам бўлмас эди. Юнонистон билан Рим қуриб берган пойдевор бўлмаганда эса, ҳозирги Европа ҳам бўлмас эди. Ана шу маънода биз антик замон қулдорлик тузуми яратган юксак маданият заминида илк феодализм даврида пайдо бўлган Шарқ Ренессанси бўлмаганда Ғарб Ренессанси юзага келмаган бўлар эди, десак хато бўлмайди. Чунки умуминсоний маданиятнинг энг муҳим ҳалқаларидан Шарқ ва Ғарб Ренессанси яратган буюк маданий мерос ҳозирги жаҳон цивилизациясининг бош омили бўлиб хизмат қилган ҳамда замонамизнинг қудратли кучига айланган илмий-техника инқилобига пойдевор қўйган эди.

Шубҳасиз, жаҳон динларидан энг кенг тарқалган христиан динининг Рим империясида муайян мафкура сифатида шаклланиб юзага келиши ва унинг кейинги ривожи умум тарихий тараққиёт билан узвий боғлиқ бўлган. Ислом динининг пайдо бўлиши ва унинг жаҳон динига айланиши ҳам мазкур жараённинг таркибий қисми сифатида намоён бўлган эди. Аммо барча жаҳон динлари феодализм тузуми даврида муайян таълимот даражасига кўтарилиб, ўзига хос

оқимларни юзага келтирган бўлса, буюк географик кашфиётлар ва Уйғониш давридан кейин шакллана бошлаган капиталистик муносабатлар жаҳон динларига ҳам ўз таъсирини ўтказиб, янги йўналишларни юзага келтирган. Ўз навбатида жаҳон динлари ҳам ижтимоий тараққиётга мослашган ҳолда жамиятга, янги ижтимоий муносабатлар ва муайян тузумга хизмат қилиб келган.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, янги ва энг янги даврда ҳам жаҳон динлари билан бир қаторда Осиё, Африка, Австралия, Америка, Ҳиндистон ва Океаниянинг айрим қисмларида қабилавий диний тасаввурлар сақланиб келган ва сақланиб келмоқда. Улар ниҳоятда мураккаб маҳаллий урф-одат, расм-удум ва тартиботларни ўзида мужассамлаштирган, инсон ҳаётидаги турли воқеа (бола туғилиши, исм қўйиш, дафн қилиш ва ҳоказо)лар билан боғлиқ, ҳар хил коинот ва табиатдаги ҳодисаларни ифодаловчи диний-мифологик тасаввурлар шаклида намоён бўлмоқда. Ҳозиргача қабилавий динлар қадимдан сақланиб келган қадриятларни, ахлоқ тартиблари (қабила одатларига, тартиб-қоидаларига тўла риоя қилиш, шахс манфаатини жамоа манфаатига бўйсундириш, хун олиш қабилар)ни ифодалаб, уларга амал қилиш мажбурий ҳисобланади. Аммо христиан ва ислом динларининг таъсири остида қабилавий динлар аста-секин анъанавий хўжалик ва ижтимоий тузумнинг емирилиши жараёнида ўзгариб, синкретизм (қурама) шаклида юзага келиб, ўзига хос диний тасаввурларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлмоқда. Масалан, Шимолий Африка аҳолисининг этник бирлиги асосида кўпчилик, яъни 94-95 фоизи мусулмонлар, 4 фоизи христианлар, қолганлари ибтидоий қабилавий динларга итоат қилса, Фарбий ва Марказий африкаликларнинг деярли ярмиси маҳаллий диний эътиқодларга амал қилдилар. Буюк географик кашфиётлардан кейин бу қитъага христиан дини зўрлик билан киритила бошлаган. Мустамлакачилик емирила бошлагандан кейин бу ерда ислом динининг тарқалиши кучаяди. Ҳозир Фарбий Африка аҳолисининг 32 фоизи мусулмон, тахминан 18 фоизи христиан, қолгани анъанавий диний тасаввурлар таъсирида. Айрим мамлакатларни мисол қилиб олсак, Либерияда аҳолининг тўртдан уч қисми, Фил суяги соҳилида учдан

икки қисми, Юқори Вольта ва Ганада тўртдан уч қисми, Нигерия ва Гвинея-Бисауда деярли ярми маҳаллий анъанавий динларга, айниқса, аждодлар арвоҳига сиғинадилар. Тропик Африка анъанавий динларидан энг кенг тарқалгани мархум аждодлар руҳига сиғиниш, шу муносабат билан арвоҳларга атаб ҳар хил маросимлар ўтказиш, қурбонликлар бериш каби урф-одат ва ибодатлар ҳозиргача кўпчилик элатлар орасида муҳим ўринни эгаллайди. Олимлар орасида Африкани "аждодлар ибодатининг мумтоз намунаси" деб айтилиши бежиз эмас.

Сунна мазҳабидаги ислом Фарбий Африканинг асосан шимолида ва соҳил қисмида, айниқса, Сенегал, Гамбия, Гвинея, Мали, Нигер каби мамлакатларда ҳукмрон динга айланган. Масалан, Нигерда 96 фоиз аҳоли, Сенегал ва Гамбияда 80 фоиз аҳоли мусулмон. Маҳаллий анъанавий диний эътиқод ва ибодатларга амал қилувчилар Фарбий Африкада 38 фоизни ташкил қилади. Марказий Африка аҳолисининг 14 фоизи анъанавий динларга риоя қиладилар. Ҳозир Мадагаскарда яшовчи малагасий ёки мальгашийларнинг ярмидан кўпи (54 фоизи) маҳаллий анъанавий динларга, асосан, аждодлар арвоҳига сиғинадилар. Кўпчилик аҳоли турмушида одамнинг туғилишидан то ўлимигача уруғ-қабилла ибодатлари ва маросимлари, айниқса, дафн қилиш ва хотиралаш одатлари алоҳида ўринни эгаллайди. Булардан ташқари қитъада минтақавий христиан-африка аралашма диний эътиқодлари ҳам кенг тарқалган. Бундай қурама (синкретик) динлар таъсирига Фарбий Африканинг 26 фоиз аҳолиси, Марказий Африканинг 17 фоиз аҳолиси ўтган.

Манتيқан таажжубланидиган вазият шундан иборатки, ҳозир Африка мамлакатларининг кўпчилигида, айниқса, тропик қисмида, жаҳон динлари (христианлик ва ислом), тадқиқотчиларнинг қайд қилишича, маҳаллий, қабилавий диний тасаввурларнинг, чунончи уруғ-оилавий аждодлар ибодатини қурамалаштирибгина қолмай, балки мустаҳкам сақланишига (консервациялашга) ёрдамлашаётир. Шунинг учун ҳам айрим синкретик христиан черковларида аждодлар ибодатининг уйғониши рўй бермоқда.

Қабилавий диний тасаввурлар Австралианинг туб аҳолиси орасида, Ҳиндистоннинг қолақ этник гуруҳла-

рида, Жанубий Америка ўрмонларида яшовчи аҳолининг айрим қисмларида ҳозиргача сақланиб қолган. Масалан, Ҳиндистондаги адиваси қабиласининг бошлиғи (оқсоқоли) ўзининг ғайритабиий кучига ишониб, ўзини қабиланинг бош қоҳини ва ҳатто худоси деб ҳисоблайди. Маҳаллий аҳоли уни Вишну худоси образини ўзида мужассамлаштирган олий мавжуд деб тасаввур қилади ва унга тегишли иззат-икромлар изҳор қилади. Масалан, қабилар аҳлини маҳаллий ҳокимият сайловларига депутат қилиб кўтардилар, унинг вафотидан кейин фарзандига гўё отасининг руҳи ўтган, деб ҳисоблаб, меросхўр сифатида ўғилларидан бирини қабиланинг бошлиқлигига тайинлайдилар.

Генетик жиҳатдан қабилавий динлар билан боғлиқ бўлган бизгача сақланиб келган иудаизм сингари миллий давлат динлари ва мазҳабчилик ҳам айрим мамлакатларда ўз моҳиятини йўқотмаган. Бундай диний тасаввурлар ҳар кунги ўзига хос ибодати, урф-одати, ҳар хил йўл-йўриқ ва қоидалари билан бошқа динлардан ажралиб туради. Ҳозирги миллий-давлат диний эътиқодларига ва йирик мазҳабларга тўла амал қилиш, аслида, миллатчилик ҳиссиётларини кучайтириб, халқлар орасида низо уйғотади ва улар орасидаги яқинликка путур етказди. Бундай миллий руҳдаги динлардан конфуцийчилик, даосизм, синтоизм, ҳиндуизм ва иудаизм ўз издошларида гўёки худо томонидан инъом қилинган миллий устунлик туйғуларини уйғотишга интилади. Оқибатда мазкур туйғулар миллатчилик ҳиссиётларининг юзага келишига сабаб бўлади. Бундай ҳолат жаҳон динларида, айниқса, христианлик мазҳабларида ҳам намоён бўлмоқда ва унинг оқибатида жиддий миллий низолар вужудга келмоқда. Масалан, ҳозирги ирландияликлар билан инглизлар, Югославиядаги православлар билан мусулмонлар орасидаги қонли тўқнашувлар, протестант, англикан, католик черковлар ва янги сектантлик (мазҳаблар) орасидаги келишмовчиликлар ва зиддиятлар ёки ислом динидаги мазҳабчилик, сунна ва шиалар, фундаменталистлар ва ислохотчилар орасидаги қарама-қаршиликлар туфайли давримизнинг турли фожиали воқеалари юзага келмоқда. Бу ҳам диний эътиқодларнинг таъсири ҳозиргача нақадар кучли эканлигининг ёрқин далилидир.

Ҳозирги вақтда Ҳиндистонда ҳар хил неоҳиндуистик ибодатлар, башорат (каромат) қилувчи дайди ваъзхонлар, йога ва тантриклар, яъни мазҳабчилик тарафдорлари пайдо бўлган. Неоҳиндуизм йўналиши аслида диний синкретизм сифатида юзага келган, айрим диний таълимотнинг устунлигини инкор қиладиган, каста ёки диний тафовутларни рад этиб, кишиларни бириктирувчи ғояларни тарғиб қилади. Замона талабига мослашган бундай диний тасаввурлар кенг халқ оммасига маъқул тушиб, кўп издошларни яратган ва ҳозирги ҳинд жамиятига муайян таъсир ўтказмоқда. Неоҳиндуизм таълимоти бир неча хилдаги мактаб ва мазҳабларни юзага келтириб, улар ғарбда — Европа ва Америкада ҳам тарқала бошлаган. Масалан, кришнуитлар (ёки "Кришнани билиш халқаро жамияти") ҳаракати бутун жаҳонга, айниқса, Ғарб мамлакатларига тарқалган. Япониядаги Синто ҳам бир неча йўналишларга — сулолалик, ибодатхоналик ва хонакиликка бўлинган. Шу билан бирга умуммиллий ибодатхоналар сони кўпайиб, синтоист ва буддист диний байрамлари, марҳумлар хотирасини нишонлаш кенг тарқалган.

Аммо Ҳиндистонда кам сонли элатлар ҳам борки, уларнинг бир қисми буддизмга, айримлари илк дин шаклларига амал қилиб келмоқдалар. Шунини ҳам қайд қилиш лозимки, Ҳиндистон буддизмнинг ватани ҳисобланса-да, ўрта асрларга келиб мазкур дин қўшни мамлакатларга тарқалиб, жаҳон динига айланган. Буддизм қулдорлик жамияти даврида пайдо бўлиб, қисқа вақт ичида Марказий Осиё, Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиёга тарқалган.

Буддизм дастлаб (милоддан аввалги VI асрлар) қулдорлик жамиятида кенг меҳнаткаш омманинг каста (табақаланиш) тузумига мослашиб, шафқатсиз жабр-зулмга қарши тенглик ғоясини кўтариб чиққан диний эътиқод сифатида пайдо бўлган эди. Арий қабилаларининг кўчиб келиши туфайли узоқ давр мобайнида уларнинг диний эътиқодлари маҳаллий ибодат ва эътиқодлар билан араллашиб, ҳиндуизмни юзага келтирган эди. Бу таълимот асли политеистик (кўп худолик) характерга эга бўлиб, унинг ҳозиргача машҳур худоларидан муқаддас учлик — Брахма, Кришна ва Шивага сифиниш бутун Жанубий

Осиёда сақланган. Унда "абадулабад" яратилган каста тузумини илоҳийлаштирувчи ғоялар ўз ифодасини топган. Ҳиндуистлар ўз кастаси (табақаси)га садоқати туфайли ахлоқий бурч ва бадали (карма)га қаттиқ итоат қиладилар.

Ҳиндуизмда ягона марказ, ягона ақида ва маросимлар йўқ, аммо итоатгўйликни бошқарувчи қоҳинлар ва каста кенгаши (панчаята) мавжуд. Бу динда турли йўналишлар ва мазҳаблар жуда кўп. Шулардан энг йириклари — вишнуизм, шиваизм, шактизм. Янги мазҳаблар неохиндуизм сифатида намоён бўлмоқда. Ўрта асрларнинг охири (XVI-XVII асрлар)да мазкур таълимотнинг элементлари билан ислом, буддизм ва бошқа диний тасаввурлар аралашмасидан яқка худолик диний таълимоти (сикхизм) юзага келади ва у асосан Панжобда ҳукмрон дин бўлиб танилади. Сикхалар буддистлар сингари каста тартибини инкор қиладилар, дарвешлик ва худо тасвирини гуноҳ деб ҳисоблайдилар.

Ўзига хос маиший турмуш ва маданият хусусиятларини сақлаб келган, асосан қабилавий тузум тартибларига риоя қилиб яшаётган айрим элатлар (санталлар, гондалар, мундалар, ведалар, никобўрлар, андаманлар, кхаси, курумба, бхил, магар ва ҳоказолар)да ҳозиргача ибтидоий инициация маросимлари, уруғ-қабилаларда аждодлар ибодати, табиат кучларий (шамол, момақалдироқ, қуёш, ой, ғалати ҳоллар ва булоқлар) га сиғиниш, тотемистик ва анимистик тасаввурлар сақланиб келмоқда.

Умуман олганда Жанубий Осиё халқларининг диний эътиқодлари турли-туман бўлиб, масалан, Ҳиндистонда аҳолининг 83 фоизи ҳиндуистлар, 11 фоизи мусулмонлар, 3 фоизига яқини христианлар, 2 фоизи сикхалар, фақат бир фоизи буддистлар ва жойнистлар.

Мустамлакачи инглизлар иродаси билан бошқаришга қулай ҳолда парчаланиб, Ҳиндистондан фақат диний жиҳатдан сунъий равишда ажратиб чиқарилган Покистон аҳолисининг 97 фоизини, Бангладешда эса 80 фоизини мусулмонлар, 18 фоизини ҳиндуистлар ташкил қилади. Непалда ҳам ҳиндуистлар кўпчилик — тахминан аҳолининг 89 фоизи. Шри Ланка аҳолисининг 66 фоизи буддистлар, 19 фоизи ҳиндуистлар, 8 фоизи христианлар

ва 7 фоизи мусулмонлар, қолганлари ибтидоий анъанавий динларга итоат қиладилар.

Ҳозиргача сақланиб келаётган миллий-давлат динларидан иудаизм ҳам янги даврда замонага мослашиб ислоҳ қилина бошлаган. Масалан, XVIII асрнинг бошларида Шарқий Европа ва Россия яхудийлари орасида антифеодал чиқишлари натижасида халқ оммасининг норозилигини ифодаловчи диний кўриниш сифатида хасидизм пайдо бўлган. Бу оқим (қадимий яхудийча — "тақводор") дастлаб жамоалардаги молиявий доираларнинг ва уларни қувватлаган раввинларнинг ҳукмронлигига қарши қаратилган эди. Лекин хасидизм ўзининг илк моҳиятини йўқотиб, иудаизмнинг мазҳабига айланади. Бу таълимот тарафдорлари асли ягона худони рад қилиб, пантеистик ғояларни тарғиб қилади, уларнинг тасавурида худо (шехина) инсонни ўраб турган барча мавжудот. Мазкур таълимотга биноан ибодат пайтида худо билан бевосита мулоқот қилиш мумкин, одам раввинларнинг воситачилигига муҳтож эмас, деган фикрни асослашга ҳаракат қилинади. Социал зиддиятлардан, хасидизм ғояларига кўра, инсон индивидуал ҳолда ўзининг диний ахлоқий камолоти орқали кутулиши мумкин. Талмуд ақидаларига биноан "олимпик"ка ва раввин хизматига эҳтиёж йўқ. Хасидизм ёмонликни яхшиликнинг энг паст босқичи, деб ҳисоблайди ва бу қарашлар шоду хуррамлик доктринаси деб аталмиш ғояларда намоён бўлади. Бу фикр мазкур диний эътиқоднинг кўшиқ ва рақсларида, зоҳидликни рад этишда ўз ифодасини топади.

Ҳозирги вақтда хасидизм АҚШ ва Исроилда тарқалган бўлиб, унинг мистикаси замонавийлаштирилган неохасидизм шаклида иудаист маддоҳлар томонидан кенг тарғиб қилинмоқда. Асли бу маддоҳ (қадик)лар хасидизмни рад этган раввинлар ўрнини босган ва улар хасидистик тасавурларнинг диний мистицизм ва фанатизм руҳида айнишига сабабчи бўлганлар. Бундай замонавийлашган хасидизм ғоялари ақидавий иудаизмга қайтиб, ҳозирги яхудий илоҳиётчилари томонидан фаол тарғиб қилиниб, иудаизм ақидаларига жиддий таъсир қилмоқда.

Ҳозирги замон иудаизмининг энг муҳим йўналишларидан бири Фарбий Европадаги яхудийларнинг XVIII аср

бошларида пайдо бўлган буржуа тузумига мослашган — ислоҳ қилинган иудаизмдир. Бу йўналиш мессия (халоскор) ҳақидаги ақиданинг яхудийларнинг Фаластинга қайтиши ҳамда яхудий давлатининг тикланиши ҳақидаги тасаввурлар билан боғлиқлигидан воз кечиб, улар иудаизмда уни универсал этик таълимот деб эълон қилдилар. Асримизнинг бошларида иудаизмда яна бир оқим — консерватив йўналиш пайдо бўлади. Унинг тарғиботчилари диний ақидавий анъаналарга қайтадан "ижобий" ёндашиш ва янги давр миллатчилик ғоялари оқимида юзага келган реакцион назария — сионизм билан яқин иттифоқ тарафдори бўлиб чиқдилар. Бунга ҳамоҳанг 30-йилларда иудаизм янги йўналиш — реконструкционизм номи билан вужудга келади. Унинг тарафдорлари диний мавқеини мустақамлаш мақсадида иудаизм гўё миллий мансубликни белгилаб берадиган "яхудийлар цивилизацияси" деб эълон қилганлар. Илоҳий сионистик тамойилларни асос қилиб олиб, иудаизм илоҳиётчи раҳбарлари кўпчилик диндорларнинг иродасига зид ҳолда сионизмни қўллаб-қувватлаб чиққанлар ва ҳатто 1976 йилдан Жаҳон сионистлар ташкилоти билан бирлашганлар. Ҳозирги пайтда яхудий илоҳиётчилари Исроилда энг қудратли позицияга эга бўлиб, сиёсатга ва ижтимоий ҳаётга зўр таъсир ўтказмоқдалар.

Жаҳон динлари муқаддас китобларининг ақидавийлиги ва итоатгўйлик ғояларининг ниҳоятда кучлилигига қарамай, буддизм, христианлик ва ислом капиталистик муносабатлар пайдо бўлганидан бошлаб муайян ўзгаришлар ва ислохотларни бошидан кечирган. Мазкур динлар, айниқса, Буюк географик кашфиётлар ва Уйғониш (Ренессанс) давридан кейин мураккаб тадрижий тараққиётни босиб ўтган эди. Албатта, бундай жараён ҳамма динларда бир хил бўлмаган. Чунки жаҳондаги мамлакатларнинг ривож турли даражада ва ҳар хил мавқеда бўлган. Айниқса, маданий ва маънавий тараққиёти, миллий хусусияти, нафосат ва ҳиссий туйғуларининг хилма-хиллиги ҳам диний тасаввурларнинг характериға таъсир қилган.

Афсуски, собиқ совет тузumi ва диншунослик фанининг динга бир ёқлама қараши, «жанговар материализм»га асосланган марксча-ленинча таълимотнинг сохта ақида-

вийлик ёндашуви туфайли инсон тафаккурининг муҳим томони ҳисобланган диний эътиқодга гўёки ёвуз душман, зарarli сарқит деб қараш натижасида ҳаққоний илмий ҳулосалар қилишга имкон бермаган эди. Бўрттириб кўрсатилган илмий атеизм назариясининг ғайри назарияларга қарама-қарши жанговар руҳдаги таълим сифатида намоён бўлиши ижтимоий онг шакллари ёки дунёқарашларни инкор қилиб, асли ғайриилмий сохта тасаввурларни юзага келтирди. Оқибатда бизлар диний ҳамда марксизм-ленинизм таълимотига (синфий кураш нуқтаи назаридан) қарши бўлган барча ғояларни, айниқса, анъанавий ва янги пайдо бўлаётган диний қарашлар ва ҳаракатларни нотўғри ёки бир ёқлама баҳолаб келганмиз. Уша вақтда илмий дунёқарашга зид бўлган назария ва ғояларнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий илдизларини топишга интилиб, уларнинг маънавий-ҳиссий ва руҳий томонларига кам эътибор берилган. Ваҳоланки бутун жаҳонда рўй бераётган дунёқарашларнинг асли кучи ва таъсирчанлиги ҳам шу жиҳатларга боғлиқ эканлиги унутилган.

Ҳозирги диндорлар орасида эмоционал-руҳий моҳияти кучли бўлган илк динларга қайтиш ҳаракатининг кучайиши сабабларини ҳам мазкур жараёни ўрганиш орқали билиш мумкин. Замонамизнинг ҳар хил мистик ва хурофий мазҳабчиликка берилиши, диндорлар орасида янги диний қарашлар, биз хурофий деб ҳисоблаган ибтидоий тасаввурларга қайтиш, уларни замонага мослаштириб тиклаш каби ҳолатлар мураккаб ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий зиддиятларнинг, айниқса зиддиятли давримиз яратаётган маънавий қашшоқликнинг табиий маҳсули эканлигини аниқлаш жуда муҳим вазифадир. Ҳозирги даврдаги янги диний тасаввурлар билан бирга эски архаик дин шаклларига қайтиш ёки тиклаш муайян ижтимоий гуруҳлар учун жаҳон динларидаги ақидавийликдан афзал деб қабул қилиниши тасодифий эмас. Масалан, Фарбий Европа ва Америка жамиятларида сеҳргарлик (магия) ва шаманизм каби ибтидоий дин шаклларининг кенг тарқалиши, Германия ва Швецияда қадимги герман худолари ибодатларининг қайта тикланиши муайян ижтимоий-психологик ва миллий ҳиссиётлар билан боғлиқ эканлигини тушуниш қийин эмас. Мазкур жараёни жиддий

тадқиқ қилган Фарб диншуноси М.Вебер "Дин социологияси" номли асарида янги диний тасаввурларнинг пайдо бўлиши ва эски диний қарашларнинг қайта тикланиши тасодифий эмас, балки муайян замонага хос тенденциядир, деган хулосага келади.

Ёки Японияда пайдо бўлган "янги динлар" иккинчи жаҳон урушидан кейинги кўплаб қишлоқлардан шаҳарларга кўчиб келган (миграцион жараён билан боғлиқ) майда буржуа элементларининг қашшоқланиши ва хўрланиши оқибатида уларнинг "эски динлар"дан юз ўгириб нажот ахтариши натижасида юзага келган. Шаҳар фожиалари, япон тадқиқотчиларининг таърифича, янги ҳаётдан яхшиликлар умид қилган диний ҳаракатларни юзага келтирган. Бу «динлар»да яхши, фаровон турмушга интилиш ва унга эртақлардагидек умид боғлаш ғоялари илгари сурилган. Асли бундай жараён илк капитализм пайдо бўлгандаги буржуа реформаторлик ҳаракатини эслатади.

"Бюргер реформаторлиги" деб номланган Европадаги мазкур ислоҳотчилик ҳаракати ўзининг ғоявий оптимизми ва афсонавий бой имкониятларни яратиб "порлоқ келажак" тўғрисидаги таълимотга таяниши билан ажралиб туради. Янги дин асосларидан Эйтё-но-иэ яратган таълимотга биноан: "Одам худо фарзанди экан, демак, унинг учун амалга ошмайдиган нарса йўқ ва у оламини ўз ўй-фикрига монанд ҳолда, ўзининг қалб истаги билан эркин яратишга қодир". Худди шу маънода Япониядаги "янги динлар" таълимоти инсон эркинлиги ва бунёдкорлигини, янги замон талабига жавоб бера оладиган ғояларни тарғиб қилибгина қолмай, балки ўзига хос "пайғамбар" ва "авлиё"ларни яратиб, цивилизациялашган оламга ҳам тарқалган. Тақводорлик ва таркидунёчиликни рад этиб, дунёвий фаолиятни тарғиб қилувчи янги замонга мос диний таълимотлар нафақат Осие мамлакатларида, балки Европа ва Америкада ҳам кенг тарқалмоқда.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, асли неоҳиндуизм ва япон "янги динлари"нинг пайдо бўлиши асримиз бошларида Россияда кенг тарқалган "худоишлобчилар" оқимини эслатади. Бундай ҳолат маҳаллий зиёлиларнинг озодлик ва миллий уйғониш ҳаракати билан боғлиқ бўлиб, қадимий даврлардан келаётган инсонпарварлик ғояларини

рўёбга чиқариш мақсадида юзага келган таълимотлар деса бўлади. Буларнинг ўзига хослиги шундаки, агар япон диний ислоҳотчилиги шартли равишда бой фольклор руҳида ривож топган бўлса, ҳиндуизмдаги янги оқим Ауробинди Гхоин, Махатма Ганди каби машҳур тарихий шахсларнинг инсонпарварлик ғоялари заминида пайдо бўлган диний ислоҳотлар маҳсулидир. Ҳиндуистик оқим романтизми негизида юзага келган мумтоз мавзу кучли иродага эга, Ватанга садоқатли қаҳрамонлар, рус декабристлари сингари ўзини омма учун қурбон қилишга тайёр эркин шахсларни тарғиб қилади. Япон "янги динлари" каби неохиндуизм ўзининг "авлиёлари" ва диний-идеал шахсларига эга бўлиб, улар анъанавий фольклор қаҳрамонларини эслатади. "Янги динлар" тасаввурида шахс ва жамият орасида ҳеч қандай зиддият йўқ, романтик ҳиндуистлар бу зиддиятни очик сезган ҳолда, уни фидокорона хизмат орқали ва оммани раҳбарлар даражасига кўтариш йўли билан ҳал қилиш мумкин, деган фикрни илгари сурадилар.

Жаҳон динлари ҳам ўзининг янги даврдаги ривожиди замонага мослашган ҳолда турли хилдаги йўналишлар ва мазҳабларни яратган ва яратмоқда. Масалан, буддизм ўзига хос янги диний тузум (мазҳаб)лар шаклида бошқа мамлакатларга тарқалмоқда. Маълумки, буддизмнинг энг қадимий шакли хинаянадир. Хинаяна ("кичик арава" ёки "нажот топишнинг тор йўли")нинг асл моҳияти — яхши монахлик жамоаси (сангхи)га кириб, якка-ёлғизликда таркидунёчилик ва тақводорлик йўли билан кундалик ҳаёт ташвишларидан халос бўлишга интилишдан иборат эди. Вақт ўтиши билан, яъни феодаал муносабатларнинг ривожини туфайли мазкур таълимот ўзининг янги давр талабига жавоб беролмаслигини кўрсатди. Янги йўналиш тантризм ёки важраяна турли йўналиш ва мактабларнинг умумий номи бўлиб, асосан эркак ёки аёлнинг жинсий қудратига сифиниш ибодатини тарғиб қилади. Тантризм таълимотича, "инсон микрокосмос" деб тасаввур қилинади, унинг танаси космосга ўхшаш ва ундаги моддалар танада ҳам мавжуд. Бу таълимотга биноан киши йога амалиёти орқали улуғланиш ҳолатини тақлидий такрорлаш йўли билан табиатнинг ҳимматини яратиши ёки қучайтириши мумкин.

Ҳиндистондан ташқарига кенг тарқалган буддизмнинг икки асосий оқимидан бири ҳисобланган маҳаяна ("ката арава" ёки "нажот топишнинг кенг йўли") руҳий камолот аҳдига риоя этувчи, худога илтижо қилувчи, роҳибларга инъомлар бериб ёрдам қилувчи ҳар қандай диндор киши илоҳиётдан нажот топиши мумкин, деган қоидага асосланади. Ҳар бир инсон "олий мутлақ" (нирвана) бирламчи ҳақиқат, қонун-қоида, бурч ва ҳиммат мажмуи дхармалар олами билан бир деб ҳисоблаб, унга эришиш орқали нажот топади. Бундай ҳаммабоп нажот йўли буддизмнинг жаҳон динига айланишига сабаб бўлган.

Маҳаяна йўналишининг бир тури сифатида ламаизм (маҳаллий динлар ва тантризм чатишмасидан вужудга келган) таълимоти тибет, бурят, қалмиқ, мўғул ва тува халқлари орасида ҳозиргача кенг тарқалган. Бу таълимот буддизмнинг барча ақидаларига таяниб, инсон фақат ламалар орқали нажот топади (гуноҳларидан покланади), уларсиз оддий бандалар жаннатга туша олмайди, нирванага етишиш у ёқда турсин, бу дунёга қайта келиш ҳақида ўйлаб ҳам бўлмайди. Ламаизмнинг ўзига хослиги шундаки, олий руҳонийлар намояндаси — хубилган (тирик худолар) ибодати ва шу асосда худоларнинг ердаги вакили ҳисобланган ламаларга ва дунёвий ҳокимиятга сўзсиз бўйсунуш энг муҳим фазилат ҳисобланади. Монахлик, дабдабали ибодатлар ва театрлашган турли маросим (мистерия)лар ўтказиш ҳам ламаизмга хосдир. Худолардан раҳм-шафқат тилаб, уларнинг қаҳр-ғазабини ва ёвуз руҳларнинг зиён-заҳматларини қайтаришга қаратилган кўпгина расм-удумлар шаманлик фаолиятида ўз ифодасини топган ва ҳозиргача сақланиб келади.

Буддистлар ҳозирги Бирма, Таиланд, Лаос, Вьетнамда аҳолининг кўпчилик қисмини ташкил қилади ва улар миллий-озодлик курашида фаол қатнашадилар. XX асрнинг 50-йилларидан бошлаб, ҳар хил необуддизм оқимлари кенг тарқала бошлайди ва улар сиёсий тусга кириб диний-ислоҳотчилик ҳаракатининг кучайишига сабаб бўлмоқда. Айниқса, ривожланган мамлакатларда ёшлар орасида дзэн-буддизм (асли V-VI асрларда Хитойда пайдо бўлган мазҳаб) таълимоти издошлари тобора кўпайиб бормоқда. Бу мазҳабга асос солган афсонавий ҳинд мо-

нахи Бодхидхарманинг таълимотига кўра, инсон ички дунёсига мурожаат қилиш, Будданинг умумий, чин донолиги билан яқиндан алоқада бўлиш орқали ҳақиқатга ва баркамолликка эришиши мумкин. Мазкур мазҳаб қаттиқ тартибот ҳамда руҳий (психик) ва махсус машқларга амал қилишни талаб қилади. Дзэн катталар обрўсини, ҳаттоки Буддани инкор қилувчи нигилистик руҳдаги ғоялари билан ёшларни ўзига жалб қилади. Дзэнни мафкурачилар ирқи, миллати, диний эътиқодидан қатъи назар "ҳаммага мос жонли амалий ҳақиқат", деб номлайдилар. Бу таълимот 50-60 йилларда Фарбий Европада, айниқса, АҚШ ва Канадада кенг тарқала бошлаган. Ҳозир дзэн-буддистлар сони дунёда ўн миллиондан ортиқ, уларнинг кўпчилиги (тўққиз миллионга яқини) Японияда истиқомат қилади.

Замонавийлашган янги мазҳаблар (шу жумладан дзэн-буддизм ҳам) диний назарияларга унчалик эътибор бермайди, улар амалий медитация, яъни фикрлаш орқали диққатни бир жойга тўплашга ёрдам берувчи психик (руҳий) машқларга катта эътибор беради. Медитациянинг энг машҳур тизими йога ҳисобланиб, "ақлий пешлашнинг" махсус услуби — психотерапия ва психоанализ кўриниши сифатида намоён бўлади. Бу услуб христиан ва католицизм динларининг энг оммабоп оқимларида ҳам ўз ифодасини топади. Бу ислом сўфийлигидаги руҳий камолотга эришиш йўлидаги таълимот ва ҳаракатларнинг ўзига хос кўринишларидандир.

Рим империясининг Шарқ қисмида милонинг I асрида пайдо бўлган христианлик бир неча тарқоқ, майда мазҳаблардан IV асрга келиб қудратли мафкуравий оқим сифатида бутун жаҳонга тарқала бошлади. Оқибатда, у энг кенг тарқалган ва ўз издошларининг маънавий-ижтимоий ва сиёсий ҳаётига улкан таъсир кўрсатган жаҳон динига айланди. Янги диннинг мафкураси Янги Аҳд ақидаларида ўз ифодасини топган ва 325 йили Никей шаҳрида тўпланган христиан черковининг I Жаҳон собори (кенгаши)да қонунлаштирилган эди. 1054 йили христиан дини икки йирик йўналишга — православ ва католицизм черковларига бўлиниб, кейинчалик Фарб Уйғониш даврига келиб, бир неча мустақил мазҳабларга ажралиб кетади. Иккала черковда ҳам ислоҳотчилик ҳара-

кати зўр бўлган. Айниқса, VI асрда пайдо бўлган қудратли антифеодал ва антикатолик ҳаракатлари бутун Европа мамлакатларига тарқалиб, католицизм черковининг парчаланиб кетишига сабаб бўлган эди. Дастлаб Германияда ислоҳотчилар ҳаракати туфайли протестантизм, кейин лютеран (ёки евангелия) черкови юзага келади. Швейцарияда кальвинизм, Англияда англикан черковлари, Европанинг турли қисмида методистлар, меннонитлар ва баптистлар махсус мазҳаб сифатида, реформаторлик ҳаракатининг маҳсули сифатида юзага келган эди.

XIX асрнинг 30-йиллари АҚШ да баптистлар, адвентистлар, 70-йиллари бошида протестантлардан «иегово шоҳидлари», ўтган аср бошларида пятидесятниклар, кейин «мармонлар» ёки "охират авлиёлари", "нажот", "христиан фани" мазҳаблари ажралиб чиқади. Протестантлар бирлашишга интилиб, 1948 йили «Жаҳон черковлари кенгаши»ни тузишда фаол иштирок қилганлар. Протестант фалсафасига асосланган реформация ҳаракати диний эътиқод — инсоннинг худо билан шахсий алоқаси, деган таълимотни олға суради. Ҳозирги замон протестант илоҳиёти вакиллари худо фалсафий билишнинг объекти бўла олмайди, у эътиқод объектига айланиши учун ҳис-туйғулар ёки ақл-идрок хизматига муҳтож эмас, деб даъво қилади. Шунинг учун ҳам ҳозирги замон протестантлиги (П.Тиллих фикрича) христианликнинг замонавий онг шакллари билан, шу жумладан фалсафа билан йўқолган синтезни (бирлашишини) қайта тиклаш зарур деб ҳисоблайди.

Шуни ҳам қайд қилиш лозимки, агар протестантизм пайдо бўлгандан буён бир неча хилдаги черков йўналишлари, мазҳабларга бўлиниб келган ва бу жараён ҳозиргача давом этиб келган бўлса, аксинча, католицизм анча жиддий марказлашган дин сифатида намоён бўлиб келмоқда. Фақат 1870 йили католиклардан кичкина бир гуруҳ — Швейцария ва Жанубий Германияда эски католиклар ажралиб чиқди. Улар Рим папасининг "беғуноҳлиги" тўғрисидаги янги ақидага қарши бўлиб, черков иштирокига ва диний ибодатга бир оз демократик тартибларни киритганлар.

Православ черкови ҳам ўз тараққиётида бир неча даврни бошидан кечириб, ақидавий ва ташкилий жиҳатдан

баъзи ўзгаришларни киритган. Мазҳабчилик ҳаракати ҳам православ черковини чеклаб ўтмади. Православлар ҳозир 15 та мустақил (автокефал) черковдан иборат: Константинополь (Туркия), Искандария (Миср), Антиохия (Сурия, Ливан), Иерусалим (Қуддус), Кипр, Рус, Грузин, Серб (Югославия), Булғор, Эллада (Юнонистон), Румин, Албан, Поляк, Чехословакия ва Америка черковлари. Бундан ташқари, яна учта автоном православ черковлари мавжуд — Синай, Фин ва Япон черковлари. Уларнинг барчаси умумий ибодат ва таълимотга эга бўлса-да, аммо ақидавий жиҳатдан мустақил ҳисобланади.

Православ черковлари ягона бошқарув марказларига эга эмас, уларда махсус анжуман (собор) қонун чиқарувчи олий ташкилот мавжуд. Православ диний таълимотида черковнинг ташкилий масаласида ҳам ўзига хос хусусиятлар сақланган ва улар ўзаро мустақил фаолият кўрсатадилар. Константинополь (Истамбул) черкови Патриархи бошқа черковларга Бош (Вселенский) ҳисоблансада, у маҳаллий (поместный) черковларнинг ишига аралашмайди. Мазкур черковлар VIII асрдан бери умумий собор (анжуман)лар ўтказганлар, аммо уларнинг бариси учун Никон (325й.) ва Константинополь (381 й.) жаҳон соборларида қабул қилинган эътиқод муайян дастур тимсолида таърифлаб берилган. Православ таълимотининг асосини Библияда ифодаланган муқаддас ёзув ва муқаддас ривоятлар ташкил этади. Рус православ черкови Москва патриархияси сайлангандан сўнг (1589 йили) мустақил (автокефаль) черков деб эълон қилинди.

Православие таълимоти оламнинг яратувчиси ва бошқарувчиси муқаддас учлик (троица)дан иборат ягона худо эканлигини, охират (нариги дунё), дастлабки гуноҳ туфайли ажр ва азоб-уқубатлардан нажот топишига имкон берувчи Исо Масиҳнинг халоскорлик миссиясига ишониш каби эътиқодларни тан олади. Черковнинг худо ва пайғамбар ўртасидаги воситачилик ролига алоҳида эътибор бериб, христианларни етти сирли маросим (таинство)га итоат қилишни бандасидан талаб этилади. Православие диний байрамларга алоҳида эътибор беради.

Автокефаль черковларнинг ичида энг йириги Рус православ черковидир. Бу черков 988 йили Киев Руси хрис-

тианликка ўтказилгандан сўнг пайдо бўлиб, 500 йилча Константинополь патриархига қарам бўлиб келган. 1589 йили Россияда патриарх бошчилигидаги черков бошқарув тузуми (патриархлик) таъсис этилган ва у XVIII аср бошларигача ишлаб келган. 1721 йилда Буюк Петр ҳукми билан мазкур черковга раҳбарлик қилиш Обер-прокурор бошчилигида ташкил этилган Синодга юкланган.

Рус православ черкови феодал тузумининг асосий мафкурачиси ва энг йирик мулкдори ҳисобланиб, ҳукмрон табақалар ва чор самодержавиесига бутун тарихи мобайнида таянч бўлиб хизмат қилиб келган. Ўз навбатида чор ҳокимияти ҳам черков ташкилотини қўллаб-қувватлаб, унинг ривожига катта эътибор берган. Черков ўз мавқеини мамлакатда ва халқаро миқёсда мустақамлаш мақсадида XVII асрда патриарх Никон даврида бир қатор ислоҳотлар ўтказган ва бу тадбирлар Синод ва подшо томонидан маъқулланган. Масалан, айрим диний китобларга ўзгартишлар киритилган, баъзи ақидавий қоидалар янгиланган, чунончи икки бармоқ ўрнига уч бармоқ билан чўқиниш, ибодат пайтида руҳонийнинг ўзини тутishi ва ҳаракати белгиланган, "аллилуйя" сўзини уч марта такрорлаш, ибодат вақтида ваъзхонлик мажбурий деб ҳисобланган ва ҳоказо. Аммо руҳонийларнинг, боярлар, савдогарлар ва деҳқонларнинг бир қисми янгиликларга қарши чиққан ва бу ҳаракат давлат ва черков сиёсатидан норозилик билан қўшилиб жиддий тус олган. Оқибатда кенг халқ оммаси орасида мазкур зиддият кучайиб, диний байроқ остида антифеодал ҳаракатга айланган.

Аслида черков ислоҳоти масаласидаги келишмовчиликлар рус православ черковининг XVII асрнинг иккинчи ярмида бўлиниши натижасида пайдо бўлган ва уни қабул қилишдан бош тортган гуруҳларнинг бирикиб, янги диний оқимларнинг юзага келишига сабаб бўлган. Бундай гуруҳлар мажмуи старообрядчилик мазҳабини пайдо қилган. Бу оқим черков ислоҳоти масаласидаги келишмовчиликда уч асосий куч ўзаро тўқнашувида намоён бўлади: 1) черковни давлатга бўйсундиришга интилган дворянлар монархияси; 2) феодал тарқоқликни ва ўзларининг табақавий имтиёзларини сақлаб қолишга уринган боярлар; 3) феодал руҳонийлар ҳамда Никон раҳбарли-

гида черковни марказлаштириш, дунёвий ҳокимиятни диний ҳокимиятга бўйсундириш мақсадларини кўзлаган руҳонийлардан иборат. Кейинчалик, старообрядчилик гуруҳларининг кўпчилиги тарқалиб, бошқа диний мазҳаб ва оқимларга қўшилиб кетган. Шулардан энг асосийлари попчилик (поповщина), попчилик мухолифлари (беспопщина ва беглопоповщина) кабилар бутун Россияга тарқалган. Деярли уч аср давомида Рус православ черкови старообрядчиликни анафема деб эълон қилиб, яъни лаънатлаб черковдан четлаштирган. Натижада улар қатағон қилиниб, мамлакатнинг чеккасига сургун этилган.

Рус православ черковига Москва ва Бутун Рус патриархи раҳбарлик қилади. У бутун ақидавий ва ибодат масалаларини бошқариш ва суд ишларини адо этишга қодир. Унинг қошида доимий ва муваққат аъзолардан иборат Синод (махсус анжуман) хизмат қилади. Черковнинг қуйи диний-маъмурий ташкилоти приход ҳисобланади, у руҳонийлар ва диндорлар жамоасига эга бўлиб, приходни бандалар умумий йиғилишида қавмлардан сайланадиган черков кенгаши бошқаради.

Православ черкови қанча қаттиққўллик билан диндорлар жамоасини бошқармасин, унга ва ҳукмрон тузумга қарши чиқишлар тўхтамаган. Айниқса, XVIII асрдан бошлаб Россияда янги типдаги мазҳаблар пайдо бўла бошлайди. Улар аслида рамзий маънода помешчик самодержавиеси ва черковнинг зулмига нисбатан деҳқон ва бошқаларнинг қарши чиқишининг ифодаси эди. Уша даврда пайдо бўлган "божьи люди" (худо одамлари) ёки христианлар мазҳаби расмий ақидаларга, черков ибодати ва ҳоказога қарши чиққан. XVIII асрнинг иккинчи ярмидан мазкур мазҳабдан ажралиб чиққан ахталар (скопцы) утакетган фанатик (мазҳабга кирганлар) узларини бичиши шарт бўлган) диндорлардан иборат бўлиб, хурофот тарафдорлари бўлган.

Бундай мистик мазҳаблардан ташқари рационалистик руҳдаги гуруҳлар ҳам пайдо бўлиб, улар христиан таълимотида "оқилона" ёндашишни талаб қилганлар. Булар духоборлар, молоканлар, иеговистлар ёки ильинлар ва ҳоказо. Мазкур мазҳабларнинг таълимотида бир томондан деҳқонларнинг стихияли равишда патриархал жамоачилик

тартибларига қайтиш бўлса, иккинчидан, эркин капиталистик муносабатларни ривожлантириш хусусиятлари ўз ифодасини топган. XIX аср ўрталаридан бошлаб Россияга ғарбдан протестант мазҳабларидан — штундистлар, меннонистлар, кейинроқ баптистлар кела бошлайди ва улар рус мазҳаблари билан яқинлашиб, баъзан уларни сиқиб чиқарган.

XIX асрда Европа ва Америкада ишчилар ҳаракатларининг кучайиши ва улар орасида социалистик ғояларнинг тарқалиши диний таълимотларга ҳам таъсир кўрсатди. 40-йиллардан бошлаб Франция, Англия ва Германияда "христиан социализми" оқими, 80-йиллардан бошлаб христиан касаба иттифоқлари (Бельгия, Франция ва ҳоказо) ташкил топади. Бундай иттифоқлар, айниқса, Бельгия, Италия, Германия каби мамлакатларда кучли бўлган, чунки бу ерда католик сиёсий партиялар мавжуд эди. Мазкур партияларнинг айримлари давлат бошига чиққан ҳукмрон партия ҳисобланиб, кенг халқ оммасига, жумладан диндорларга таъсири катта бўлган.

Шуни ҳам қайд қилиш лозимки, христиан черковлари XIX-XX асрларда фан-техниканинг гуркираб ўсиши туфайли илм-фанга бўлган муносабат ҳам ўзгарган. Ғарб руҳонийлари орасида фанга қарши ақидавийчилар (айниқса АҚШда) мавжуд бўлса-да, христиан ақидаларини замона фани билан яқинлаштиришга интилаётганлар сафи анча кўпайди. Улар Инжил ва Таврот ақидаларини янги-ча талқин қилиш йўли билан мослаштиришга ҳаракат қилмоқдалар.

Маълумки, исломда икки асосий йўналиш — суннийлик ва шиалик мавжуд. Статистик маълумотларга биноан, жаҳондаги барча мусулмонларнинг қарийб 90 фоизи суннийлар. VIII асрда пайдо бўлган исломдаги мистик-фалсафий, тақводорлик таълимоти — сўфизм ёки тасаввуфлик ҳам йирик диний оқим сифатида юзага келган эди. Дастлаб сўфизм тарафдорлари шахсий истакдан тўла воз кечиш ғоясини тарғиб қилганлар. Тасаввуфда неоплатонизм таълимоти, зардуштийлик, иудаизм, христианлик ва ҳатто шомонийликнинг жиддий таъсири сезилади. Ўзига хос синкретизм таълимоти сифатида кенг тарқалган тасаввуфлик ижтимоий тараққиёт хусусиятла-

ри билан боғлиқ ҳолда хилма-хил шакл ва оқимларга эга. Сўфийликнинг асосий объекти — инсон ҳамда унинг ҳудода муносабати.

Руҳий камолотга эришиш учун сўфий тўртта босқичдан ўтиши керак: биринчиси шариат, унга биноан тасаввуф аҳли унинг барча талабларига бўйсунуши зарур; иккинчи босқичда тариқатга кўтарилиш мумкин, бунда муридлар ўз пирларига итоат қилиши ва шахсий истакларидан воз кечиши шарт; учинчи босқичда тасаввуф маърифатга кўтарилади, бунда у Коинотнинг бирлиги худода мужассам бўлишини, яхшилик ва ёмонликнинг нисбийлигини ақл билан эмас, қалб билан англашлари керак, деб ҳисобланади; тўртинчи босқичда сўфий ҳақиқатга эришади, яъни тақводор "шахс сифатида тугаб" худода етишиши, унга сингиб кетиши ва натижада абадийликка эришиши мумкин, деб қайд этилади. Бунга тасаввуфчилар махсус руҳий ва жисмоний ҳаракатлар, сиғиниш ва ибодатлар орқали етишишга интиладилар.

IX-XI асрларда сўфийлик ақидавий исломга зид бўлганлиги туфайли ҳукмрон табақалар томонидан қаттиқ танқид қилинган. Аммо сўфийлик таълимотининг мистик элементлари айрим илоҳиётчилар томонидан ортодоксал ислом тизимига киритилган. Бу соҳада йирик мутафаккир илоҳиётчилар Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд ва Ал-Фазалийнинг хизматлари катта. Масалан, Фазалий дунё қонуниятларини ақл орқали билишни инкор этмаса-да, худони ақл орқали англаш мумкин эмас, уни махсус руҳий, жисмоний ҳаракатлар, сиғиниш ва ибодатлар орқали англаш мумкин, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, жон худо сингари коинотдан ташқарида, олам худо томонидан яратилган. Фазалий таълимоти сўфийликни ортодоксал ислом билан бирлаштиришга интилиб, бу билан у амалда исломнинг ислоҳчиси бўлиб танилган эди.

Ўзбекистонда тасаввуфлик IX асрнинг иккинчи ярмидан кенг тарқала бошлаган ва унинг ўзига хос образлари ва атамалари Шарқ мутафаккирлари, олим ва шоирларининг ижодида ўз ифодасини топган. Улар ўзларининг илғор фикрларини тасаввуфлик қобиғида тарғиб қилганлар. Масалан, Низомий, Навоий, Ҳофиз, Жомий,

Оғаҳий, Мунис каби буюк шоирларнинг ижоди ҳам маълум даражада сўфийлик таълимоти билан боғлиқ бўлган. Сўфийлик тариқати Ўрта Осиёда асримиз 20-йилларига келиб асосан барҳам топган. Ҳозирги даврда хорижий мамлакатларнинг айримларида тасаввуф ғоявий оқим сифатида қисман сақланиб, мафкуравий жиҳатдан муайян роль ўйнаб келмоқда.

Асли мазҳабчилик ҳаракати дастлаб исломдан бошланган бўлса-да, унинг энг авжга кўтарилган ва оммавий халқ чиқишларига сабаб бўлган ўрта асрларда Европада кенг тарқалган. Юқорида қайд қилинган еретиклик шаклидаги омма ҳаракати ҳукмрон тузум, дин ва черковга қарши қаратилган кучли оқим сифатида юзага келган эди. Шарқда бошланган дастлабки Уйғониш (Ренессанс) даври буюк мутафаккирлари, шоир ва адибларининг нодонлик ва хурофотга қарши чиқишлари ҳамда Ғарб Ренессанси билан узвий боғлиқ ҳолда ўша вақтдаги диний қарашларнинг ҳукмронлиги туфайли барча халқ ҳаракатлари дин байроғи остида намоён бўлган. Қайси бир буюк шахснинг ижодий ёки амалий фаолиятини олманг, дунёвий муаммолар, эзгу ниятлар, ҳатто юксак ғоялар муайян дин таълимоти ва ғоялари таъсирида юзага келганининг гувоҳи бўласиз.

Аммо айрим исёнкор мутафаккирлар ўзларининг қалбни ларзага келтирадиган ўй-фикрларини яшира олмай, инсон эрки, бахт-саодати ва фаровон ҳаёти учун курашиб, хурофот ва нодонликка қарши дадил чиқиш қилганлар. Улар ўзларининг жўшқин ва ўткир шеърий сатрларида инсонни ҳар томонлама улуғлаб, кишини ҳаёт вақтида дунё лаззатларидан баҳраманд бўлишга чорлайдилар, ўзида ажойиб инсоний фазилатларни мужассамлаштиришни тарғиб қиладилар. Масалан, Шарқ классик адабиётининг забардаст намояндаси, машҳур Абдулқосим Фирдавсий офтоб каби нурли, жўшқин асарлари билан хурофот булутларини тарқатишга ўз ҳиссасини қўшган. У ўзининг ажойиб асари "Шоҳнома"да кишидаги ватанпарварлик, садоқат, жасурлик, инсонпарварлик каби юксак фазилатларни, шунингдек тинчлик ва осойишталикни зўр маҳорат билан куйлаган.

Ўша даврларда яшаб, форс-тожик тилида ижод этган Шарқ мумтоз адабиётининг ажойиб вакилларидаан Абу Шукур Балхий чуқур мажоз ва истиораларга бой ажойиб қасидалар яратган. Абулҳасан Фарруҳий инсон фазилатларини юксак маҳорат ва дид билан улуғлаган, "форс-тожик адабиётининг асосчиси" деб танилган Абу Абдулло Рӯдакий каби илғор шоир ва олимлар ўз асарларида гуманистик ғояларни тарғиб қилганлар, нодонлик ва хурофотни қаттиқ масхаралаганлар.

XI-XII асрларда инсонпарварлик ғоялари ва даҳрийлиги учун кўплаб ажойиб олим ва шоирлар хурофотчи, илоҳиётчи уламолар ва уларнинг ҳомийлари, подшоҳокимлар томонидан қувғин қилинган, айримлари зиндонга солинган, баъзилари қатл этилган. Даҳрий сатрлари, тафаккур эркинлиги, ўткир сатираси учун ҳамадонлик шоир Маъсуд Саъд Салмон йигирма йил зиндонда ётган, лекин зўр иродаси туфайли ўз ғояларидан кечмаган, ўз эркини кўлдан бермаган. Ўз замонасининг атоқли шоирларидан Собир Термизий Хоразмда жосусликда айбланиб, шоҳ Отсиз буйруғи билан Амударёга чўктирилган. Шарқ классик адабиёти тарихида "ҳақиқат изловчи" деб аталган оташин шоир Носир Хисравнинг (1003-1088) нодонлик ва хурофотга қарши ниҳоятда ўткир исёнкор мисралари ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотмаган. Амалдорликдан воз кечиб, кўп Шарқ мамлакатларига саёҳат қилган, мағрур, ҳеч кимга бўйин эгмай бутун умрини оддий халқнинг аҳволини яхшилаш учун курашга бағишлаган бу буюк инсоннинг худо билан мунозаралар тарзида ёзилган даҳрий сатрлари дин арбобларининг газабини кўзғатмай иложи йўқ эди:

Дилларга сен экдинг фитна уруғин
Ҳамма халойиқни яратган замон...
То абад тортамиз бизлар машаққат,
Азобни азалдан сен этгач рўзи.
Тоат учун бизни яратган бўлсанг,
Шайтонни яратмоқ нимадир ўзи?
Нафас чиқаришга сендан кўрқаман,
Дилимда гап кўп-у, йўқдир журъатим.
Зоҳидга заррача эътиқодим йўқ.

Қиёматдан қурқиб, бунчалик ташвиш -
Нима учун торгар бечора бу дил?
Иблиснинг майини иблис жомидан
Ичмоққа ундайди иблис муттасил...

Носир Хисрав антик даврнинг буюк мутафаккири Ксенофан сингари худонинг "ниҳоятда адолатсизлигини" қоралаб, халқларнинг ҳар хил ирқда яратилишини, ижтимоий тенгсизликни ўткир сатирик мисраларда ифода-лайди.

Эй худоё, худолигинг туфайли агар,
Ҳамма инсонлар тиноти тузук тузулмиш.
Нега энди румликларнинг юзи чиройли,
Хабашлар чехраси нечук хунук тузулмиш?

Хурларнинг юзидай, дўзахнинг дилидай
Турк юзи оку ҳиндий чехраси қорадир.
Меҳробнинг зоҳиди ва бутхона қошиши
Недан бахтиёру, нечун бахти қорадир?

Сен бўла туриб ҳаммага доя — энага,
Нима учун туғилишда бунча айирма?
Бойларнинг мол-мулки дарё дарёю
Камбагал на учун кема-кема?

Булар очикдан-очик динга, хурофий тасаввурларга қарши қаратилган даҳрийлик руҳидаги ғоялар эди. Хурофотни фош қилган "адолат оламининг тожи", инсонпарвар Носир Хисрав ислом уламоларини шунчалик қўрқитганки, улар шоирнинг халқ олдидаги нуфузидан фойдаланиш мақсадида унинг вафотидан кейин "авлиё" деб эълон қилишган ва ажойиб сатирик асарларини йўқотишга интилганлар.

Ўша даврда яшаган қомусий олим, буюк мутафаккир, ажойиб шоир Умар Хайём (1040-1123) ўз замондошлари томонидан материалист ва атеист деб эътироф этилган эди. Европа тадқиқотчилари Ренан, Мюллер ва бошқалар уни эркин фикрли, диний эътиқодни бузувчи, худосиз ва мистицизмни масхараловчи, пантеистик ғояли шахс деб таърифлаганлар. Йирик табиатшунос, математик ва астроном Хайём 1079 йилда Григориан тақвимида ҳам

аниқроқ янги тақвим кашф этиб, ўз номини абадийлаш-тирган эди. Унинг ажойиб илмий асарлари ва ўткир ру-бойлари ислом ақидаларини рад этиб, илғор фалсафий таълимотларнинг ривожланишига катта таъсир ўтказган. Хайём фалсафа масалаларига оид бешта асар яратган. Уларда оламнинг моддийлиги, ундаги ўзгаришларнинг абадийлиги ва қатъий қонуниятга эга эканлиги таъкид-ланади. Унинг таърифича, борлиқ — бошланиши ва охи-ри йўқ абадий оқим, ундаги нарсалар тўхтовсиз янгила-ниб, ўзгариб туради, материянинг бир шаклдан иккинчи шаклга ўтиши, бир сифатдан иккинчи сифат ҳосил бўли-ши борлиқнинг табиий ҳолатидир. Хайём табиатни би-лишда инсоннинг ақлий қобилиятларини улуғлаган, ин-сон табиатнинг энг етук маҳсули эканлигини, табиатни билишда ақл ва илмга асосланиш зарурлигини исботлаб берган.

Токай бутхонаю, masjidдан дейсан,
Токай жаҳаннаму беҳишдан дейсан?
Тақдир лавҳасини кўр, қалам устои —
Бўлар ишнинг барин ўшанга чеккан,—

деб инсонни нодонлик ва хурофотдан озод бўлишга ча-қиради шоир. У ўзининг оташин рубойларида охират тўғрисидаги уйдирма, афсоналарни, дўзах ва жаннат тўғрисидаги хурофий тасаввурларни фош қилиб, хушчақ-чақ, жўшқин турмуш кечиришга, ҳаёт лаззатларидан баҳра олишга чорлайди.

Муҳтожлик кўйида кўнгилни овла,
Юракка яқину маъқулни овла.
Бир дилча турмас юз лойхона Каъба,
Каъбада нима бор, бир дилни овла.

Гул узра кўкламнинг шабнами яхши,
Чаманда юз очган ҳамдами яхши.
Яхшимас кечаги кундан сўз очмоқ,
Қувнаб қол, бу куннинг ҳар дами яхши.

Хайём худони адолатсизликда, жоҳилликда ва меҳр-сизликда айблайди, диний ақидалардан норозилигини

билдиради. Унинг ҳар бир рубойида ҳурфикрлилик элементлари, инсонпарварлик, ҳалол меҳнат ва адолат ғоялари янграйди. Жўшқин ва шодиёна лаззатли реал ҳаётни дунё насия ваъдаларига қарама-қарши қўйган шоир инсон қадрини яна ҳам юқори кўтаради. Хайём ижтимоий тенгсизликни "яратган" худони қаттиқ танқид қилади:

Э чарх, нокасларни қилдинг фаровон —
Ҳаммому уй бердинг, ер, сув, тегирмон,
Тўғри киши гаров бир бурда нонга,
Жиртакка арзимас бундайин даврон.

Умар Хайём ўзининг "Рисолаи жабр" китобининг муқаддимасида жоҳил ва мутаассиб уламоларга қарши қаттиқ кураш олиб борганлигини шундай таърифлайди: "Биз илм аҳлининг инқирозини бошдан кечирдик, кўп жафо кўрган фақат бир кичик гуруҳгина қолди, холос... Энди бизнинг замон донишмандларининг аксарияти ростни ёлғон билан яширадилар, билимда фириб ва шуҳратпарастликдан нарига ўтолмайдилар. Агар илм бобида бирор нарса билса, уни ҳам фақат тубан мақсадлар ва ўз маишатлари учун сарф қиладилар. Агар бирор киши ҳақиқатни қаттиқ талаб қилса, тўғрилиқни афзал кўрса, фириб ва ёлғонни рад этишга ҳаракат қилса, риёкорлик ва ҳийладан халос бўлишга азм қилса, уни ҳақорат қиладилар, масхаралайдилар".

Хайёмнинг жўшқин асарларида, айниқса, оламга машҳур рубойларида кучли ҳурфикрлилик ғоялари яққол намоён бўлганлиги туфайли уни динсизликда айблаб, қувғин қилганлар. Хайём ноилож, юзаки бўлса ҳам жоҳил уламолар олдида ўзини "оқлаш" учун қариганда Маккага бориб келишга мажбур бўлган. Бу аҳволни унинг замондошлари ҳам тўғри тушунишган. Хайёмнинг рақибларидан бири: "Замон аҳли унинг динсизлигини таъна қилиб, яширинча сирлари очилиб кетгач, ўз жонидан кўрқиб, қалами ва тилининг жиловини тортди ва ҳудожўйликдан эмас, кўрққанидан ҳажга жўнаб, ўзининг нопок сирларини ошкор қилди", деб ёзган эди. Юрт кезиб, мусофирчиликни бошидан кечирган бу улуғ олим умрининг охирида она шаҳри Нишопурга қайтиб келади ва фақирликда оғир умр кечиради. Аммо илмий тадқиқот-

ларини, ижодий фаолиятини тўхтатмайди, янги асарлар ёзади, атрофига шогирдлар тўплаб, дарс беради, бир гуруҳ олимларни тарбиялаб етиштиради. Аммо ўз ҳаётида кўп муваффақиятсизликларга учрагани, кўп олижаноб орзумидлари пучга чиққани сабабли Хайём пессимистик ҳолатга тушиб, бир қатор рубоийларида фатализмга берилади, тақдири азалга бўйсуниб зарур деган хулосага келади. Шундай бўлса-да, у қора булутли ўрта асрнинг хурофотли осмонида ярқираган йирик юлдуз эди.

Ўткир тафаккурнинг ёрқин нурлари билан нодонлик ва хурофот туманини тарқатишга ҳаракат қилган буюк гуманист Умар Хайём аслида охират, дўзах ва жаннат тўғрисидаги тасаввурларини "ясоғлиқ олам" деб мутлақо инкор қилган ва оптимистик ғояларни куйлаган. Ўзининг жўшқин, ҳаётбахш рубоийларида инсонни дунёнинг тилаги ва самари, ақл кўзин қораси-жавҳари, жаҳон узугининг гавҳари, деб таърифлаб, боғларда шилдираб оққан сувларни жаннатнинг кавсари, гуллаб-яшнаётган боғ-бўстонларини жаннатнинг ўзи, теварак-атрофдаги гўзал дилбарларини жаннатнинг ҳурлари, деб тасвирлайди. Шоир "Насиясидан нақдроғи яхши, ноғора товушидан зоғи яхши", деб дунёвий ҳаётни жаннатдан афзал кўради. Адолатсизлик ва гуноҳни, барча ёмонликларни "яратган" парвардигордан норози бўлган исёнкор шоир дўзах азобларидан қўрқмайди. Чунки унинг таърифича:

Дўзаху жаннатни ким кўрган, э дил,
У дунё хабарин ким берган, э дил.
Кўрқув, умидимиз шулардан, аммо
Ному нишонасин ким билган, э дил.

Умар Хайём шум тарона тарқатувчи каъбаю бутхона кули бўлгунча Жайхундек жўшқин бўл, ёшлик давронини сур, "ақлдан бегона бўлмай, жаҳлга хона бўлмай, ҳеч кимни ранжитмай" ҳалол турмуш кечиришни насиҳат қилади. Шоир ҳаётдаги ҳақсизлик, адолатсизлик, жабр-зулмларни йўқотишни истаб, шундай ёзган эди:

Тақдир лавҳасида ҳукмим бўлганда,
Майлимча ёзардим уни шу онда.
Қайғуни дунёдан йўқотиб буткул,

Шодликдан бўларди бошим осмонда.
Фалакка ҳукм этар тангридай бўлсам,
Фалакни қилардим ўртадан барҳам,
Янгидан шундай бир фалак тузардим.
Яхшилар тилакка етарди шу дам.

Лекин Хайём ижтимоий тенгсизлик, зўрлик ҳукм сурган бу замонда ўзининг ожизлигидан афсусланиб, "Олам тузоғидан озод эмасмиз, бир нафас олмоқдан ҳеч шод эмасмиз", деб нолийди. "Қашшоқ, дилтанг ҳаётдан" тўйган Хайём қудратли Аллоҳга йўғини бор қилишни сўраб қанча ялинса-да, ҳеч қандай садо чиқмаганлиги сабабли ундан норозилигини билдиради. Мутафаккир шоир "ўлик-тирик ишни тузатувчи, тарқоқ коинотни кузатувчи" худонинг дунёвий ишларни бошқаришдаги "ожиз"лигини танқид қилади:

Бир қўлда Қуръону биттасида жом,
Баъзида ҳалолмиз, баъзида ҳаром.
Феруза гумбазли осмон тагида
На чин мусулмонмиз, на кофир тамом.

Бундай сатрларни ўрта асрларда фақат чинакам жасур, доно, эркин тафаккур эгаси яратиши мумкин эди. Табиат қонунларини илмий идрок этишга ҳаракат қилган ва бу соҳада анча ютуққа эришган, "кўп мушкул тугунни ечган ва англаган" бу буюк инсон учун "ечилмай қолгани — биргина ажал" ҳисобланган.

Шарқ Ренессанси осмонида порлоқ нур сочган, XII-XIII асрларда яшаб ижод қилган Озарбайжоннинг буюк фарзанди Низомий Ганжавий, балхлик шоир Жалолиддин Румий, улуғ италиялик шоир Данте ижодига таъсир кўрсатган "Худо бандасининг у дунё сайри" номли ажойиб асар яратган Абдулмажид Санойи, узоқ ҳаётининг учдан бир қисмини саёҳатда кечирган, ўлмас асарлар ("Гулистон" ва "Бўстон") яратган улуғ мураббий шоир Саъдий Шерозий кабилар инсон қалби, онги ва эрки учун, унинг дунёвий бахти учун ўткир қалами ва тафаккури билан фидокорона курашганлар. Бир оз кейинроқ, ривожланган феодализм даврида яшаб, илм ва бадиий адабиёт соҳасида самарали ижод этган, хурфиқрлилик ва гу-

манистик ғояларни тарғиб қилган Улуғбек ва Алишер Навоий, Дурбек ва Абдурахмон Жомий, Бадриддин Ҳилолий ва Фузулий, Абдуқодир Бедил ва Машраб каби улуғ сиймолар ҳам Шарқ Ренессанси заминида пайдо бўлган ёрқин тафаккур эгалари эди. Мазкур буюк инсонпарвар шоир ва мутафаккирларнинг ҳаётбахш асарларида нодонлик ва хурофот фош қилиниб, таркидунёчиликни тарғиб этувчи диний зоҳидлик таълимотларига тубдан зид ҳолда жўшқин қувноқ ҳаёт куйланади. Ҳаётсевар, қалби эзгу орзу-умидларга тўла, қувноқ инсон образи бу асарларнинг асосий негизини ташкил қилади.

Ўрта аср мусулмон оламидаги энг йирик мутафаккир-файласуфлардан Ибн Рўшд (тўлиқ исми Абул Валид Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Рўшд Европада Аверроэс номи билан машҳур) ўз замонасида энг илғор ғояларни илгари сурган олижаноб шахс эди. Тадқиқотчиларнинг таърифи-ча, Ибн Рўшд ўтмишдошларининг илғор ғояларини ривожлантиришда юксак натижаларга эришибгина қолмай, улардаги мавжуд материалистик хулосаларни максимал даражада хурофий уйдирмалардан озод қилган ва ўзининг илмий ғояларини тарғиб қилишда кенг фойдаланган. Ибн Рўшднинг фалсафа тарихидаги энг катта хизматларидан бири шундаки, у қадимги юнон тафаккур меваларини йиғиб-териб, келажак авлодга етказиб берган. У, айниқса, Аристотель ва Ибн Сино асарларидаги илмий йўналишни чуқур ўрганиб, бу забардаст сиймоларнинг асарларини Европа илм хазинасига олиб кирди. Буюк рус демократи Герцен: "Қадимги дунё харобалари остида кўмилиб ётган Аристотелни бу араб (яъни Ибн Рўшд — И.Ж.) қайта тирилтириб, хурофот ва нодонликка ботган Европага олиб келди", деб ёзган эди.

Ибн Рўшд Испаниянинг Кордова шаҳрида 1126 йилда туғилиб, шу ерда униб-ўсди, ажойиб ақл-идроки ва ноёб истеъдоди билан йирик олим даражасига кўтарилди. У 72 йиллик умри давомида жуда кўп асарлар яратди, Аристотелнинг 18 асарига танқидий ва қиёсий тафсиллар берди, Платон, Птолемей, Гален, Форобий, Ибн Сино, Ибн Божий каби улуғ мутафаккирларнинг асарларига жиддий изоҳлар ёзди. Замондошларининг таърифи-ча, Ибн Рўшд ниҳоятда камтар, ахлоқий пок ва кеча-

кундуз тинимсиз ишлайдиган заҳматкаш ижодкор бўлган. Айтишларича, у умрида фақат икки марта — никоҳ куни ва отаси вафот этган куни илмий ишини тўхтатган эмиш. У табиий фанлар, фалсафа, ҳуқуқшунослик, филология ва медицинага оид эллиқдан ошиқ йирик асарларида диний хурофотни ва руҳонийларнинг найрангларини фош қилиб, масхаралаган. Антик давр файласуфларининг илғор илмий ғоялари, мутазилийларнинг муқаддас китобларини масхаралаш, Форобийнинг охират ва жоннинг абадийлигини инкор қилиш назарияси, Ибн Синонинг оламнинг абадийлиги ва ҳеч ким яратмаганлиги тўғрисидаги ҳурфикрлилик руҳидаги илмий ғоялари Ибн Рўшд таълимотининг асосини ташкил қилади.

Ўзига хос фалсафий тизим яратган бу буюк донишманд худонинг борлигини эътироф қилади, бироқ худо материяни яратувчи эмас, материя абадий, унинг бошланиши ва охири йўқ ва у ҳеч қачон йўқолмайди, ҳаракат ҳам шундай, деб таълим беради у. Моддий оламга худо ҳам бўйсунди. Шу таълимот асосида у қиёмат, охират, ўликларнинг қайта тирилиши каби диний тасаввурларни мутлақо рад қилади. Ибн Рўшд жонни танадан ажратиб бўлмайди, жон абадий эмас, у ҳам тана билан ўлади, фақат инсоният, унинг коллектив идроки ва ақли абадий яшайди, деган ғояни тасдиқлайди. Унинг фикрича, инсон зоҳидлик ёки жуш-хуруж ҳаёт кечириш йўли билан эмас, балки илмий-фалсафий билимлар орқали камол топади. Ибн Рўшд асослаб берган "икки томонлама (ёки қўшалок) ҳақиқат" таълимоти фан билан диннинг орасини очиқ қилди ва илмий тафаккурни диний кишанлардан халос этиш имконини яратиб берди.

Ибн Рўшд дунёқарашадаги атеистик руҳдаги тизим барча Фарбий Европа мамлакатларида "аверроизм" номи билан кенг тарқалган. XII асрнинг биринчи ярмида ал-Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино сингари Шарқнинг буюк мутафаккирларининг кўп асарлари арабчадан лотинчага таржима қилинганлиги аверроизм таъсирини яна ҳам кучайтирган эди. Ўша даврда мустақил ажралиб чиққан ва ўз ҳукмини ўрната бошлаган католик черкови учун аверроизм таълимоти ниҳоятда хавфли тафаккур эркинлиги намунаси сифатида намоён бўлади. Шунинг

учун ҳам XIII асрда Парижнинг бош епископи Темпль аверроизм тарғиб қилаётган тезисларни диний анафема (лаънати) деб эълон қилган ва унинг тарафдорларини қувғин қилишга чақирган.

Ўша даврда Париж университетиди таълим берувчи Сигер Брабантский ва унинг издоши Вильям Оккам, номилист Дунс Скотт, йирик олим ва файласуф Рожжер Бэкон аверроизмни ёқлаб, католицизмнинг расмий фалсафаси ва илоҳиётига қарши чиққанлар. Католик черковининг энг йирик мафкурачилари Ансельм Кентерберийский, Абеляр, Альберт Буюк ва унинг истеъдодли шогирди, илоҳиётчи файласуф Фома Аквинскийлар бўлса аверроизмга қарама-қарши ҳолда Аристотель таълимотига мослашишга интиланлар. Бироқ диний дунёқарашни назарий жиҳатдан асослаб беришга интилан схоластлар орасида ҳам черковнинг қаттиқ қувғин қилишига қарамай Ибн Рўшд тарафдорлари пайдо бўлган.

Албатта, бундай мураккаб шароитда католик динини Аристотелнинг илғор ғоялари таъсиридан сақлаб қолиш ва диний эътиқодни мустаҳкамлаш мақсадида бу буюк антик давр мутафаккири обрўсидан фойдаланиш зарурияти пайдо бўлади. Бу мушкул вазифани ўрта аср схоластикасининг йирик вакили, католик черкови ва феодал тузумининг танилган мафкурачиси, авлиё даражасига кўтарилган Фома Аквинский ўз зиммасига олган эди. Унинг яхлит фалсафий тизими диний эътиқод билан ақлни уйғунлаштиришга қаратилган бўлиб, ақл худонинг борлигини рационал исботлаш ва диний ҳақиқатларга қарши эътирозларни рад этишга қаратилган деган таълимотни илгари суради. Фома Аквинский аверроизмга қарши чиқиб, ақл ҳақиқати билан илоҳий ҳақиқат зид эмас, балки бир-бирини қўллаб-қувватлаб тўлдириши зарур, деб таъкидлайди. У илмий ҳақиқатнинг илоҳий ҳақиқатдан чекиниши туфайли билимда хатолар рўй беради, дейди. Шу ғоя асосида "фалсафа — илоҳиётнинг хизматкори" деган фикрни илгари суради. Черков олдидаги улкан хизматлари учун Фома Аквинский ўрта асрлардаёқ "черковнинг устози", "фаришта", "фаришта доктор" ва "фалсафа князи" деб ном қозонган. Бу "авлиё" "Исо пайғамбар эътиқоди" ва "худо шухрати" йўлида бар-

ча еретикларни, яъни диний хурофотга қарши эркин тафаккур эгалари бўлган донишманд, илғор кишиларни бераҳм қириб ташлашга чақирган. Католик черковига дастак бўлган мазкур реакцион таълимот Ватикан томонидан "католицизмнинг ягона ҳақиқий фалсафаси" деб танилган.

Ўша даврдан бошлаб, айниқса, даҳшатли инквизиция суди ташкил қилинганидан кейин руҳонийлар еретик ҳаракатларнинг барчасини шайтон, ёвуз арвоҳлар ва иблисларнинг иши деб айблаб, душманларини қувғин қилганлар ва кўплаб қира бошлаганлар. Албатта, оммавий халқ ҳаракатлари, еретиклик, илмий тафаккурнинг ривожига феодализм тузуми пайдоқиларини ва унинг мафкуравий таянчи — динни қақшатиб заифлаштириб қўйган. Шафқатсиз қувғинлар, минглаб кишиларни гулханда куйдириш ва бошқа жиноятлар инқирозга учраётган тузумнинг бир мудофааси эди. Даҳшатли махлуқлар, ваҳимали шайтонлар ҳақидаги гаплар, инсон чидай олмайдиган қаттиқ қийноқлар, руҳий азобларнинг ҳаммаси битта мақсад — ичидан чириб бораётган тузумни мустаҳкамлашга қаратилган эди. Минглаб еретиклар ва "жодугарлар"ни йўқ қилиш натижасида ҳокимият ва черков катта бойлик орттирган. Ўша даврда бир диний арбобнинг ҳазил сўзлари афоризмга айланган эди. У шундай деган: "Жодугарлик жараёни — бу янги алхимия, инсон қонини олтинга айлантдириш санъатидир".

Айниқса, 1484 йилда Германияда "Жодугарлар болғаси" номли китоб чиққандан кейин қаттиқ қатағон бошланган. Бу китобда "шайтон билан алоқадор" одамларни жазолаш инструкцияси батафсил кўрсатилган. Католик черкови тарихининг энг шармандали саҳифаларидан бири — 1572 йилги "Варфоламей кечаси" эди. Франция қироличаси Медичи ва католик черковининг бошлиғи Гизамининг ташаббуси билан икки-уч кун ичида 30 минг киши ўлдирилган. Ўша қурбонлар ичида атоқли олим Рамус каби машҳур шахслар ҳам бўлган. XV-XVII асрларда Германия, Австрия, Италия, Швейцария, Испания ва бошқа мамлакатларда жодугарликда айбланган минглаб кишиларнинг ёстиғи қуриган. XIII асрдан то XVIII асргача фақат инквизиция судида жодугарликда айбланиб, жазо-

лаб ўлдирилганларнинг сони (XVIII аср немис ёзувчиси ва юриспруденция профессори Христиан Томазий берган хабарга қараганда) 9 миллион 440 минг кишидан ортиқ бўлган. Тадқиқотчи Росков ҳам 1869 йилда чоп этилган "Иблис тарихи" номли китобида жуда ваҳшиёна қийноқлар ва руҳий азоблар йўли билан 9 миллиондан ошиқ бегуноҳ эркак ва аёллар, гўдак болалар ва ожиз қариялар қатл қилинганлиги тўғрисида ёзган эди.

"Иблиснинг иттифоқдоши" деб айбланган юзлаб ажойиб донишманд олимлар, халқ манфаати учун курашувчи буюк шахслар қувғин қилинган. 1415 йилда черков томонидан буюк реформатор, чех халқининг миллий қаҳрамони Ян Гус хавфли еретик деб, тириклайин ўтга ташланган эди. Жодугарликда ва иблис билан алоқадор деб айбланган француз халқининг ажойиб фарзанди, инглизларга қарши озодлик курашининг қаҳрамони оддий деҳқон қизи Жанна д'Арк 1431 йил 30 майда Рауна шаҳридаги майдонда гулханда куйдирилган. 500 йил ўтгандан кейин Ватикан бу жасур қизни авлиёлар рўйхатига киритади ва унга халқ эътиқодини кучайтириш йўли билан черков қўшимча даромад ола бошлаган. XVI асрда Германияда бўлган деҳқонлар кўзғолонининг раҳбари Томас Мюнцер ҳам "иблиснинг қуроли" деб эълон қилинган.

Ўрта асрларда айрим илоҳиётчиларнинг динни дастак қилиб фан ва маърифат олдида қилган жиноятини тарих ҳеч вақт унутмайди ва кечирмайди. Гулханларда қанча-қанча ажойиб инсонлар, буюк алломалар куйдирилган, асрлар давомида яратилган тафаккур мевалари — ажойиб китоблар кулга айланган. Масалан, Испанияда тулкидек маккор, оч бўридек йиртқич табиатли "буюк инквизитор" Торквемада буйруғи билан XV аср ўрталарида бир шаҳарда олти минг китоб куйдирилган. Чунки китоб, илм, маърифат католик черковининг энг ашаддий душмани эди. Атоқли дин арбоби Кальвин: "Донишманд жасурлигидан тақводорнинг нодонлиги минг марта афзал", деб таълим берган. Унинг фикрича, ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун халқни қашшоқликда сақлаш зарур. Чунки қашшоқлик бор жойда итоатгўйлик бор, акс ҳолда тафаккур эркинлиги пайдо бўлади ва бу ҳол халқни ҳаракатга келтириши мумкин.

Француз маърифатчиларидан К.Гельвеций "Кимки мустақил фикр юритишда дадиллик кўрсатса, кимки руҳонийларнинг ақл-идрокига нисбатан ўз идрокига кўпроқ ишонса ва тенг ҳуқуқликни талаб этса, уни даҳрийлик ёки худосизликда айблаб жазолайдилар", деган эди. Фан тарихидаги энг ёрқин шахслардан бири, буюк ақл-идрок ва истеъдод эгаси, жасур олим Жордано Бруно тақдири бунга ёрқин мисол бўла олади. У бутун умрини ва ақл-заковатини фанга бағишлаган эди. У илмдан бўш вақтларида сонетлар ва комедиялар ҳам ижод қилган.

Брунонинг бизга етиб келмаган "Нав кемаси" сатира-сидаги бир лавҳа диққатга сазовор. Кемага ким биринчи чиқади, деган масалада кўп тортишувлар бўлиб, охири эшак энгиб чиққан. Шунда шоир тақводорлар ва ақидапараст руҳонийларга қаратиб заҳарханда билан айтган: "Эй муқаддас аҳмоқлик, муқаддас нодонлик! Эй муҳтарам ақли-пастлик, калтафаҳмлик ва диёнатли художўйлик! Сизлар одамларни шундай саховатли қиласизларки, ўзларининг ақли ва билимидан сизларни афзал кўрадилар!" Хурофий замонасидан дод-фарёд қилган Бруно кейинги "Диалог"-ида "Агар диний эътиқод бўлмаганда нодонлик ҳам бўлмасди", деб ёзган эди. Албатта, бундай эркин фикрлар нодонликнинг пойдевори ҳисобланган католицизмга ёқмасди. Черков руҳоний (поп) унвонига эга бўлган Брунони еретик деб айблаб, қаттиқ қувғин қилади. Унга 130 та айб билан ҳукм чиқарадилар. У ватандан қочишга мажбур бўлади. Брунонинг жўшқин қалби тинч, осойишта яшаш учун эмас, ўзининг юксак ғоялари ва илмдаги орзу-умидлари йўлида мурасасиз кураш учун, фанга беғараз фидокорона хизмат қилиш учун яратилган эди.

Унинг қудратли ақли, теран тафаккури, дадил илмий кашфиётлари, оташин нутқлари ҳукмрон диний мафкура учун катта хавф туғдирган. Шу туфайли у хурофот қурбони бўлди. Бруно хоин ватандошининг гапига кириб, Венецияга қайтиб келади ва дарров қамоққа олинади. Саккиз йил давомида уни қамоқда ҳар хил даҳшатли қийноқлар билан жазолаб, ўз ғояларидан кечишни талаб қилганлар. Ҳақиқатга меҳр қўйган, ниҳоятда мағрур ва жасур донишманд Бруно сўроқ вақтида: "Мен тонмайман ва тонишни истамайман. Чунки менинг тонадиган,

қайтадиган ҳеч нима йўқ", деб жавоб берган. Бу жавоб унинг тақдирини ҳал қилган эди. Инквизициянинг ҳукми билан Жордано Бруно 1600 йил 17 февралда Римнинг Гуллар майдонида куйдирилди. Фалакнинг гардиши билан юз йилдан кейин ўша Гуллар майдонида, худди гулхан ёнган жойда турли мамлакатлардан келган минглаб кишилар иштирокида бошқа бир катта тантана рўй беради: ўтмишнинг буюк мутафаккири Брунога ҳайкал тиклаш маросими ўтказилади. Шу муносабат билан унинг пайғамбарона айтган сўзлари қулоқда жаранглайди: "Ўлим мутафаккирни бир аср ичида келажак замонларда абадий яшайдиган қилиб қўяди".

Даҳшатли инквизиция ҳукми билан гулхан оловида буюк испан донишманди, медик Сервет, италиялик ажойиб мутафаккир, католицизмнинг ашаддий душмани Жордано Брунонинг издоши Ванини ва бошқа юзлаб мутафаккирлар куйдирилган ва қатл қилинган. Бошқа жаҳон динлари, жумладан Ислом дини ҳам бундай даҳшатли қотилликларга ўз ҳиссасини қўшган. Масалан, Навоийнинг ажойиб замондошлари — истеъдодли шоирлар Камолиддин Биноий ва Бадриддин Хилолий қатл этилган, диний ақидалар ва руҳонийларни аёвсиз фош қилган улуғ олим ва шоир Машраб худосиз деб Балхда дорга осилган.

Шуниси қизиқки, атом сирлари эгалланган, космос забт қилинаётган, фан-техника тараққий этаётган мамлакатларда иблис, шайтон, ёвуз руҳларга ишонадиган кишилар, жодугарлик қиладиган ва шу асосда судга тортилган шахслар ҳам кўп учрайди. АҚШдаги жамоатчилик фикрини ўрганувчи Гэлап институтининг 1971 йилда Европа мамлакатларида ўтказган тадқиқотларига қараганда, иблисга ишонадиганлар сўроқ қилинганларнинг Францияда — 17 фоизини, Англия ва Швейцарияда — 21 фоизини, Австрияда — 23 фоизини, ГФРда — 25 фоизини, Голландияда — 29 фоизини, Норвегияда — 38 фоизини, Юнонистонда 67 фоизини ташкил қилган. Инквизиция суди асосида "жодугарлик"да айбланиб, энг охириги марта 200 йил муқаддам Нюренбергда бир "гуноҳкор" гулханда куйдирилган эди.

Ўша замонларда асосан илғор фикрли, динга шак келтирган кишилар жазога тортилган. Ҳозирги вақтда эса,

аксарият Фарб мамлакатларида жодугарлик билан шуғулланиб, одамларни алдаб бойлик орттираётган товламачилар жуда кўп. Бундай шахслар баъзан суд жавобгарлигига тортилади. Масалан, Германияда ғайритабиий кучлар билан алоқада, яъни жодугарликда айбланган кишилар устидан ҳар йили 70 га яқин суд процесси ўтказилади. У ерда "шайтонларни ҳайдаш"ни касб қилган 10 мингдан ортиқ эркак ва аёл замонавий жодугарлик билан шуғулланади. Католик черкови эса расмий равишда "Фаришталар ҳам, иблисларнинг борлиги ҳам чинакам ҳақиқат" деб эълон қилган. Бу фикр, худди ўрта асрлардаги сингари, 1972 йил 15 ноябрда ва 1975 йил 26 июнда чиқарилган махсус ҳужжатларда тасдиқланган, уларда иблис реал одам шаклидаги махлуқ, деб таърифланган.

Маънавий қашшоқлик ва руҳий инқирозни бошидан кечириётган айрим мамлакатларда, юқорида айтилганидек, янги худо изловчилар ва тузувчилар, даврга мос дин ижодкорлари ва янги пайғамбарлар ҳам онда-сонда пайдо бўлмоқда. Илмий-техника инқилоби таъсирида ҳатто ўрта асрлардаги сингари фан ва динни яқинлаштиришга интилаётган шахслар ҳам учрайди. Бундан юз йил муқаддам пайдо бўлган "Христиан фани" номли диний йўналишнинг ана шундай таълимотни тарғиб қилувчи ҳозирги тарафдорлари, Американинг "Тафаккур асри" журналининг ёзишича, 400 мингдан зиёддир. Булар жуда актив фаолият кўрсатадилар, аслида эса бутун жаҳонда мазкур таълимотнинг мухлислари бир неча миллионга етади. АҚШда ҳар хил руҳий "шифокорлар" сони, айниқса, кейинги йилларда кўпайиб, баъзилари ўзларини пайғамбар даражасига кўтарганлар. Бундай ҳодисаларнинг яна бир сабаби, жаҳоннинг энг тараққий қилган мамлақатида яшовчи ҳар ўн иккинчи одам, муайян вақтларда психиатрия (жиннилар) касалхонасига тушади. Ўзини "осмондан юборилган" деб эълон қилган америкалик 68 ёшли фирибгар Рон Хаббард асаб касалликларидан қутулишга ёрдам берадиган янги черков (дин)ни кашф этиб, Кейптаун ва Нью-Йоркда, Мельбурн ва Мюнхенда диний марказ очган. Фақат ГФРда бу черковнинг кассасига 100 миллион марка даромад тушган. Умуман жаҳон бўйича беш миллионга яқин киши унинг гирдобига тортилган.

Охирги пайтларда бу жамоа "Илмшунослик мазҳаби" номи билан машҳур. Хабарднинг бир йилги шахсий даромади ўн миллион доллар.

Айрим мамлакатларда ҳозир ҳам дин ниқобидаги ақидапарастлар ўзларининг ёвуз ниятларига эришишга интилмоқдалар. Ундаги ички зиддиятлар, беадаблик ва ярамасликлар "янги" диний мазҳаблар орқали ҳам намоён бўлмоқда. Бунга жаҳон жамоатчилигини ларзага солган Гайанадаги фожиа ёрқин далил бўла олади. 1963 йили АҚШда "Халқ ибодатхонаси" номли диний мазҳаб юзага келган. Унга ўзини "воиз ва пайғамбар" деб эълон қилган Жим Жонс деган киши бошлиқ. Етмишинчи йилларда янги диний мазҳаб тарафдорларининг сони 20 мингга етган. Улар ўз "пайғамбари"га қатъиян бўйсунганлар. Бу янги масих издошларидан 1200 киши билан Лотин Америкасидаги кичкина давлат Гайанага келиб, жунгли тўқайзорларида ўз номи билан Жонстоун қишлоғига асос солади.

У ўзи тузган диндорлар жамоасини намунали христианлик принципидаги муҳаббат, тенглик ва биродарликка асосланган соф табиат манзарасида ишлаб яшайдиган қишлоқ барпо этишни мақсад қилиб қўйган. Жонсни АҚШнинг собиқ вице-президенти Ж.Мондейл, Калифорния губернатори Ж.Браун ва бошқа йирик арбоблар қўллаб-қувватлаган. Қисқа муддат ичида концлагерь тартибини ўрнатиб, катта даромад олаётган "масих пайғамбар"нинг Фарбий Европа, Лотин Америкаси ва АҚШ банкларидаги бойлиги 10 миллиард доллардан ошиб кетган. У АҚШнинг ўзидан жамоа аъзолари учун ҳар йили 65 минг доллар олиб турган. Чет эл матбуотининг берган хабарига қараганда, "Халқ ибодатхонаси" мазҳаби бошлигининг фақат Панама банкларидаги ҳисоб рақамида 15 миллион доллар сақланган. Шундай катта бойликка эга бўлган Жонс ўз жамоа аъзоларини қаттиқ зулм ва қашшоқликда сақлаган. У ҳар кунги ваъзида одамларни атом уруши келтирадиган "қисмат" билан қўрқитиб, нариги дунёга тайёрланиш зарурлигини тарғиб қилган. Бу ўтакетган фирибгар ўзининг фош қилинишини сезгач, 1978 йилнинг 18 ноябрида садоқатли мазҳабчилардан тузилган "шахсий соқчилари" ва "ўлим эскадрони" ёрдами-

да бутун жамоа аъзоларини қиёмат бошланди деб, оммавий ўлимга ҳукм қилиб, заҳарлаб ўлдиради, ўзини ҳам қатл қиладилар. Оқибатда АҚШ граждaнлари ҳисобланган "янги пайғамбар"нинг жамоа аъзоларидан 900 киши, шу жумладан 180 бола-чақанинг ёстиғи қуриган. Гайана пойтахтига қочиб кетган 72 кишидан жунгли тўқайзорларига яширинган 37 киши тирик қолган, холос. Қолганларнинг тақдири номаълум. Тирик қолганларнинг гувоҳлигига қараганда, бундай ваҳшиёна оммавий ўз-ўзини ўлдириш, бўйсунмаганларни эса лимонадга ўхшаш ичимлик — ционистий калий қўшилган суюқлик ичириб, азоб билан ўлдирилишини таърифлаш қийин.

Бунга ўхшаш мазҳабларни Фарбда ҳозир ҳам кўп учратиш мумкин. Масалан, чет эл матбуоти хабар беришича, фақат АҚШда бир неча миллион издошларга эга бўлган уч мингга яқин диний мазҳаблар мавжуд. Шуниси хавфлики, мазҳабчиларнинг ярмиси ёшлардан. Мазҳабларнинг хизматидан йирик арбоблар, концерн ва фирмалар кенг фойдаланади. Шунинг учун уларни ҳокимият ташкилотлари йўқотишга ожизлик қилади. Айниқса, АҚШда ташкил топган ва бошқа мамлакатларга тарқаган ўн мингдан ортиқ ёш издошларга эга бўлган "Худо фарзандлари" номли диний мазҳаб ўспиринларни маънавий-ахлоқий жиҳатдан бузиб, пароканда қилувчи жуда хавфли ташкилот жаҳон жамоатчилигини ғазабга келтирмоқда. Масалан, Австрияда ушбу мазҳабдагилар жуда кўп ёш ўспиринларни "Тўла эркинликка эга мазҳаб коммуна"сига жалб қилиб жамоат нафратини уйғотдилар. "Янги дин" тарғиботчилари мураккаб индустриал жамият яратган ижтимоий адолатсизлик натижасида пайдо бўлган норозиликлардан ташқари, мактаб ва ўқувчилар, ота-она ва болалар орасида юз берадиган зиддиятлардан ҳам моҳирлик билан фойдаланиб, ёшларни ўз тўрларига енгил илин-тирмоқдалар.

Замонавий мазҳаблар ва "пайғамбар"лар фаолиятининг кучайиши, юқорида қайд қилинганидек, айрим мамлакатлардаги маънавий ҳаёт инқирозга учрашининг ёрқин далилидир. Кўп ўлкаларда мазкур жараён натижасида ижтимоий қарама-қаршилиқларнинг кескинлашуви — кенг омма орасида ҳаётдан қаноатланмаслик, норози-

лик, келажакдан, яъни эртанги кундан қўрқиб ва умидсизлик, теварак-атрофдаги воқелик олдида ожизлик туйғуларини юзага келтиради. Ўзларининг оғир аҳволини яхшилашнинг реал йўлларини топа олмасдан руҳий тушкунликка учраган баъзи одамлар таскин берувчи восита сифатида хурофий таълимотларга мурожаат қилишга мажбур бўладилар.

Айниқса, собиқ Совет Иттифоқи емирилиб, мустақил республикалар пайдо бўлгач, эски жамиятнинг ўрнига янги бир тузум барпо қилишга киришган ўлкалар бозор иқтисоди гирдобига тортилиб, ҳалигача аниқ мақсадга эга бўлмай, оғир ўтиш даврини бошдан кечирмоқдалар. 80-йилларнинг ўрталаридан бошлаб "қайта қуриш" деб аталган утопик ғоялар туфайли қисқа муддат ичида бутун бир иморат пойдевори билан емирилиб, ҳалигача қўлаб ўлкаларда лойиҳаси йўқ иморатни қуришга уринмоқдалар, халқ оммаси эса умидсизлик, руҳий тушкунлик, маънавий қашшоқлик каби ҳис-туйғуларни бошидан кечирмоқда.

Мустақил Ўзбекистонда келажаги буюк давлатни бунёд қилишга қаратилган сиёсат амалга оширилмоқда. Илмий-техника тараққиёти киши ҳаётини енгилаштириб, унинг янада ривожланишини, ҳар томонлама камол топишини таъмин этишга, барча ижтимоий табақалар орасида илмий дунёқарашни шакллантиришга хизмат қилади. Оқибатда энг илғор, гуманистик ғоялар, умуминсоний қадриятлар, юксак ахлоқ нормалари кенг омманинг хурофий тасаввурлардан озод бўлган қалбига сингиб, зўр бунёдкор моддий қудратга айланиши шубҳасиз.

Албатта, Ўзбекистон шароитида ҳар бир фуқаро ҳаётдаги ўрни, мавқеини ўз жамияти, ватани, теварак-атрофдаги муҳит олдидаги бурчи, масъулиятини ички ҳис-туйғулари ва виждони орқали чуқур тушуниб олса, бу мамлакатимиз ижтимоий тараққиётининг жуда зўр омили бўлиб хизмат қилади.

ДИН ВА ЗАМОНАВИЙЛИК

Тарихда янги ва энг янги давр деб аталган Ғарб ренессансидан кейинги асрлар ўзининг бош омили илмий-техника тараққиёти ва унинг социал оқибатлари жиҳатидан барча ўтмиш замонлардан фарқ қилади. Чунки фан ва илм-маърифатнинг гуркираб ўсиши нафақат бутун жамиятни, балки инсоннинг ўзини, унинг дунёқараши, онги ва табиатини тубдан ўзгартиришига сабаб бўлди.

Ҳар қандай жамият тарих саҳнасида пайдо бўлиши билан турли таълимотлар ва назариялар, мазҳаб ва йўналишлар пайдо бўла бошлайди. Улар асли ўз идеалларини, орзу-умидларини ва шу асосда яратилган мафкураларини байроқ қилиб, кенг халқ оммасини ўз тарафига тортишга ва шу орқали ўзларининг сиёсий мақсадларига эришиш учун курашиб келган. Бундай курашлар тараққий қилган юксак маданиятли демократик мамлакатларда нисбатан тинч ва осойишталикда намоён бўлса, қолоқ, хурофий тасаввурлар таъсирида нодонликда яшаб келаётган ўлка ва мамлакатларда жиддий тўқнашувлар ва ҳатто қонли урушлар шаклида ўтаётганлигининг гувоҳи бўлмоқдамиз. Афғонистоннинг фожиали аҳволи бунга ёрқин мисол бўла олади.

Деярли чорак кам бир аср давомида собиқ Совет Иттифоқи даврида ўрнатилган социалистик тузум ҳам ўзининг кўп жиҳатдан умуминсоний қадриятларга асосланган утопик идеалларини амалга оширишга интилиб, диний ва бошқа ғайриилмий ғояларга қарши аёвсиз, баъзан ваҳшиёна курашиб, муайян ютуқларга эришган бўлса-да, давр синовидан ўта олмади. Аммо кенг халқ оммасининг ижтимоий-маданий ва сиёсий онгининг анча ўсишига, айниқса, илгари феодал-патриархал тузум занжирида эзилиб келган

қавм ва халқларнинг ҳозирги замон маданиятига етиб олишига ўз ҳиссасини қўшган собиқ социалистик тузум ҳам, энг ривожланган капиталистик тузум ҳам муайян тарихий ютуқларни қўлга киритишдаги бош омил илм-маърифат ва фан-техника эканлигини ҳеч ким инкор қила олмайди.

Қандай сиёсий ёки ғоявий таълимот пайдо бўлмасин, у, албатта, тарих синовидан ўтади ва умуминсоний қадриятларни нақадар тўла ифодалашига қараб ўзининг яшовчанлигини тасдиқлайди. Диний эътиқодларнинг яшовчанлиги ва узоқ тарих синовидан ўтиши ҳам ўз таълимотида умуминсоний қадриятларнинг асосий ва муҳим томонларини мужассамлаштириб, ҳар бир даврда ўз моҳиятини сақлаб, моҳирлик билан замонавийлашиш қобилиятига эга бўлганлиги туфайлидир. Бунга жаҳон динлари, айниқса, буддавийлик, христианлик ва ислом ёрқин мисол бўла олади.

Христианлик XI аср ўрталарида иккита катта оқимга — православие ва католицизмга бўлиниб кетгач, ҳар қайсиси ўзининг диний ақидалари, маросимлари ва диний ташкилотларининг тузилишида ўзига хос хусусиятларни юзага келтирган. Аммо иккала оқим ҳам дастлаб Ғарбий Европада феодализм тараққиётининг муҳим омили бўлиб хизмат қилган. Кейинчалик, янги даврда капиталистик муносабатлар пайдо бўлгач, янги тузумга мослашиб, унинг маънавий маданиятининг таркибий қисмига айланган. Католицизмга кўпроқ ўрта аср ислоҳиётчи файласуфи Фома Аквинскийнинг диний қарашлари асос қилиб олинган ва у ҳозирги замонга неотомизм таълимоти сифатида мослаштирилган. Католик черкови қатъий марказлашган ягона жаҳон маркази (Ватикан)га эга бўлиб, ҳозиргача бутун жаҳон сиёсатида муҳим роль ўйнаб келмоқда.

Европада капиталистик тузум ўрнатилган давр — XVI асрда католицизмга қарши муҳолифат (оппозиция) тарзида пайдо бўлган протестантизм реформация ҳаракати билан боғлиқ диний эътиқод тарзида шаклланиб, жуда кўп мустақил черковлар ва мазҳабларни ўз ичига қамраб олади. Протестантлар фалсафасига биноан инсон худо билан шахсий алоқада бўлиб, диннинг ўзи дунёвий ақл-идрок билан мушоҳада қилиш объектига айлантиради. Асримизнинг 60-йилларида католицизм ва протестантизмда

ривожлантирилган янги сиёсий илоҳиёт таълимоти асосий дунёвий масалаларга бефарқ қарамай, христианликни шахсий нажот топиш таълимоти сифатида танқид қилиб чиққан: "ҳеч ким ўзи ёлғиз нажот топиши мумкин эмас, христиан эзгулиги фақат шахсни эмас, балки жамиятни ҳам эътиборга олиши керак". Сиёсий илоҳиёт тарафдорлари христианликнинг асосий тушунчалари — ҳақиқат, гуноҳ, муҳаббат ва ҳоказони қайта кўриб чиқиш, уларни "сиёсий" талқин қилишни тарғиб этмоқдалар.

Ҳозирги замоннинг ижтимоий онгдаги муҳим жараёнларидан бири секуляризация, яъни жамиятнинг турли соҳалари, ижтимоий гуруҳлар, индивидуал (шахсий) онг, кишилар фаолияти ва хулқ-атвори, ижтимоий муносабатлар ва тартиботларнинг дин таъсиридан халос бўлиш жараёнидир. Бу жараён ўз навбатида жаҳон динларида, аynиқса, христианликнинг протестантизм мазҳабида экумен ҳаракатини юзага келтирган эди. "Экумен" атамаси юнонча "коинот, одам яшайдиган олам" маъносини англатади. Мазкур ҳаракат диний инқирознинг, чунончи христиан уюшмалари ва оқимлари инқирозининг олдини олиб, уларни бирлаштириш тарафдори бўлган оммавий ҳаракат сифатида намоён бўлган. Дастлаб бу Жаҳон Черковлари Кенгаши (ЖЧК) бошқариб турадиган барча христиан ташкилотларини бирлаштиришга қаратилган ҳаракат бўлиб, уни кўпчилик протестант ва православ, арман-григорян ва бошқа черковлар кўллаб-қувватлаганлар. Ватикан ҳам экумен ҳаракатига кўшилиб, ўзининг II Ватикан Соборида (1962-1963) бу тўғрида махсус қарор қабул қилган. Экумен ҳаракатининг раҳбар ташкилоти 1948 йилда Амстердамда ўтказилган Бутун Жаҳон Черковлар ассамблеясида "Бутун Жаҳон Черковлар Кенгаши" номи билан сайланган, унинг маркази Женевада жойлашган.

Христиан экуменизми нохристиан диний ташкилотлар ва уюшмалар (Жаҳон Буддистлар Биродарлиги, Жаҳон Ислом Конгресси ва бошқалар)га ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Мазкур ҳаракат мафкураси асосан барқарор характерга эга бўлган ҳолда, Фарб мафкураси, илоҳиёти ва диний социологиянинг турли концепцияларига таянади. Кўпгина экумен ташкилотлари фаолияти халқаро кескинликни юмшатиш, тинчлик ва халқаро хавфсизлик

учун курашга ўз ҳиссасини қўшмоқда. Ҳозирги вақтда Жаҳон Черковлар Кенгашига дунёда жуда кўп протестант, православ, қадимий Шарқ черковлари аъзо бўлиб кирган. Шу жумладан собиқ Совет Иттифоқидаги олти христиан черкови: рус ва грузин православ черковлари, арман черкови, Латвия ва Эстониядаги евангелия-лютеран черкови, Бутуниттифоқ евангелия христиан баптистлар кенгаши тўла ҳуқуқли аъзо ҳисобланган.

Шуни ҳам алоҳида қайд қилиш лозимки, янги даврда протестант ва бошқа христиан диний йўналишлари ҳар хил ижтимоий-сиёсий позицияларда турган. Масалан, лютеранлар ва кальвинистлар Библияга асосланган муайян ижтимоий тузумни ҳимоя қила оладиган ягона ижтимоий доктрина тузиш мумкин эмас, деб ҳисоблайдилар. Шу билан бирга ижтимоий ҳодисаларни тўғри баҳолашда христиан ахлоқи муҳимлигини эътироф қиладилар.

70—80-йилларда мафкуравий кураш тўлқинида, айниқса, АҚШ протестантлари орасида, консерватив ва фундаменталистик ташкилотларнинг фаолияти бир оз жонланган. Ўша даврда антикоммунизм ва антисоветизм байроғи остида турли ашаддий гуруҳлар бош кўтариб, куролланиш мусобақасини, охират бошланиши ғоясини, Иоанн ваҳйномасида ривоят қилинган барча подшолар иштирокида бутун жаҳонда сўнгги жанг юз берадиган Армагедон ғоясини ёқлаб чиққан илоҳиётчилар ҳам пайдо бўлган. Бундай сиёсий илоҳиётчилар АҚШни жаҳонда ҳукмронлик ўрнатиш ва уни "худо танлаган" мамлакат сифатида гегемон бўлиб кўтарилиш ғоясини тарғиб қилган эдилар. Совет Иттифоқининг парчаланиб кетиши ва АҚШнинг энг қудратли рақибдан қутулиши мазкур тушунчаларга барҳам берди.

Ислом пайдо бўлган даврдан то бизнинг замонамизгача нафақат баъзи ўзгаришларни бошидан кечирган, балки у тарқалган мамлакатларда маҳаллий элат ва халқларнинг қадимий эътиқодлари, турмуш тарзи ва анъанавий маданий ҳаётига ҳам мослашган. Ҳозирги исломда иккита йўналиш мавжуд — анъанавий ва модернистик, яъни янгилашни йўналишлари. Феодализм тузуми қолдиқлари сақланиб келаётган айрим Шарқ мамлакатларида анъанавийлик мустаҳкам илдиз отиб, эскичилик (консерватив) тараф-

дорларига жуда қўл келган. Мазкур оқимга ақидапарастлар ва ваҳҳобийлар жўр бўлмоқда. Консерватив руҳонийлар барча янгиликларга ва ғайри диндагиларга қарши чиқиб, илк "пок ва жиддий" исломга қайтиш, жаҳондаги фан ва техника ютуқларидан фойдаланмаслик ғояларини тарғиб қиладилар. Уларнинг фикрича, гуё жамиятда тараққиётни фақат Куръон ва шариат таъминлаши мумкин. Аммо айрим мамлакатларда, масалан Афғонистонда, ақидапарастлик давлат сиёсати даражасига кўтарилиб, катта фожиаларга сабаб бўлди.

Миллий буржуазия феодализм тартиботларини тугатиш тарафдори сифатида XIX аср бошларида исломни капиталистик муносабатлар даражасига "кўтариш"ни, ислохотлар ўтказишни мақсад қилиб қўйган мафкурачиларни юзага келтирган. Улар шариатни Фарб ҳуқуқшунослиги билан алмаштиришни, ибодатларни оддийлаштиришни, Фарбий Европа мамлакатларидаги фан ва техника ютуқларидан фойдаланишни таклиф қилиб чиққанлар. Бундай тамойил ўтган асрнинг 20-йилларида Шарқда биринчилардан бўлиб капиталистик тараққиёт йўлига ўтган Туркияда амалга оширилган эди.

Модернистлар орасида қайтадан шариатга мурожаат қилиш зарур, деган ғояни илгари сурганлар ҳозирги даврда ҳам мавжуд. Аммо улар илгаригидек фан ва динни муроСага келтириш, бошқа динлар билан яқинлашиш тарафдори бўлиб чиқмоқдалар. Шу йўл билан модернист илоҳиётчилар исломнинг асл моҳиятини сақлаб қолиб, ўз умрини тугатган майда-чуйда эскиликлардан кечиб, замона талабларига мослашишни ўйлайдилар. Масалан, ҳозирги Саудия Арабистонида ҳукмрон ғоя ҳисобланган ваҳҳобийлик асли XVIII асрда диний-сиёсий оқим сифатида Арабистонда пайдо бўлган эди. Бу таълимот тарафдорлари яккахудоликни қатъий талаб қилиб, "динни тозалаш", исломни илк ҳолига келтириш, арабларни мусулмонларнинг яшил байроғи остида бирлаштириш ғояларини кўтариб чиқишган. Улар яккахудоликни ҳимоя қилиб, ҳар хил "муқаддас жойлар"га, мозор ва авлиёларга сиғинишни, зоҳидликни қоралаганлар, оддий кийинишни, камтарона яшашни, айш-ишрат ва бойлик тўплашга берилмасликни тарғиб этганлар. Ваҳҳобийлар ҳозир ҳам Ҳиндистонда,

Африка, Марказий ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларида кўп учрайди. XIX асрнинг ўрталарида Эронда пайдо бўлган бобийлик ҳаракати ва мазҳаби ҳамда унинг давоми тариқасида юзага келган беҳойлик мазҳаби миллий мустақиллик манфаатига қарама-қарши ўлароқ, бутун инсоният учун ягона дин ва давлатни вужудга келтириш ғоясини илгари суради. Беҳойлик ўзини моҳияти жиҳатидан янги замонавий дин деб ҳисоблайди, мусулмон илоҳиётчилари эса уни исломнинг бир қисми деб тан олмайдилар. Беҳойларнинг кўпчилиги Европа ва Америкада, қисман Осиёда тарқалган, уларнинг асосий марказлари Германия, АҚШ, Панамада жойлашган.

Янги даврда асосий аҳолиси мусулмонлардан иборат бўлган кўпчилик давлатларда ислом шиори остидаги сиёсий ҳаракатлар пайдо бўлиб, улар турли назарияларнинг яратилишига сабаб бўлди. Ўтган аср бошларида давлат ҳокимиятининг дунёвий тамойилини ислом қонунчилиги негизида амалга ошириш, замонавий шароитларда ислом жамиятини қарор топтириш ва ислом жамоаси раҳбарлик усулини татбиқ қилиш назариялари кенг тарқалди. Бу назариялар, жамиятнинг анъанавий ислом модели асосида, ҳокимиятнинг олий ҳукмдори — худо, дунёвий ва диний таълимотларнинг бирикуви, худо иродаси, яъни Қуръонга амал қилиш орқали адолатли демократик тузум ўрнатишни кўзда тутди. Бу тузум ислом тамойилларига таянган иқтисод ва тартибот, даромадларни қайта тақсимлаш, аҳоли ҳамжиҳатлигини қарор топтириш каби ғояларни ўзида мутассамлаштирган ислом давлатини барпо этишни мақсад қилиб қўйган эди. Бундай давлатнинг ҳозирги назарий ва амалий моделини Эрон, Покистон, Ливия, Саудия Арабистони мисолида кўриш мумкин. Янги замон мусулмон илоҳиётчилари Фарбий Европа йўлидан бораётган мамлакатларнинг кўпчилиги диндорларини илк ислом давридаги мусулмонлар жамоасини ҳамда тартибларини тиклашга даъват этиб, жамият ривожининг ягона йўли — ҳуқуқ ва ахлоқ соҳасига шариат талабларини киритишдан иборат деб ҳисоблайдилар. Мазкур жамоа тузуми Афғонистонда очик намоён бўлган эди.

Ҳозирги даврда ислом диний ва ижтимоий таълимотини янги замон шароитларига мослаштириш, ислом дини-

нинг сиёсий, ҳуқуқий, социал муаммоларига тааллуқли акидаларини янги талқин этиш, хўжалик ҳаётини тартибга солиш ва мусулмончилик тамойиллари асосида янги тараққиёт йўлларини ишлаб чиқиш каби масалаларни ҳал этишни ўзининг асосий мақсади қилиб қўйган учта оқим — традиционализм, яъни анъанавийлик, фундаментализм ва ислом модернизми кўп мамлакатларда фаол иш олиб бормоқда. Улар кенг маънода ҳозирги ижтимоий ҳаёт ва илмий-техника талабларига ислом таълимотини мослаштиришни ўзининг бош вазифаси деб ҳисоблайдилар. Ислам модернизми тарафдорлари "ғайри ислом" олами билан ҳамкорликда иш олиб бориш, ҳатто ислом ва "ғайри ислом" маданиятларини умуминсоний қадриятлар асосида бириктириш ғояларини тарғиб қилмоқдалар.

Ғарб тадқиқотчилари XX асрнинг 60-йиллар ўрталарида "сиёсий модернизация" ("замонга мослашув") назариясини кашф этган ва бу ҳозирги диншуносликда "ислом омили" тушунчасининг кенг ишлатилишига туртки бўлган эди. Мазкур назарияга кўра, илгари "ислом омили" мусулмон мамлакатларидаги жамиятнинг олий табақалари сиёсий фаоллиги ва мафқурасига хос бўлиб, кенг халқ оммаси учун бу омилнинг унчалик аҳамияти йўқ, деб ҳисобланарди. Аслида кўпчилик диндорлар — олий табақаларнинг ўй-фикр ва кўрсатмаларига бўйсунувчи пассив оммадир, деган тушунча асосида туғилган тасаввур кенг тарқалган эди. Мазкур тадқиқотчилар бу хато тушунчаларидан кечиб, исломнинг кучайиб бораётганлигини сезиб, бу масалага оид назарияларни қайта кўриб чиқдилар. Кейинги вақтларда мусулмон мамлакатларида кенг халқ оммаси миллий онгининг ўсиши натижасида "ислом омили" кучайиши билан бирга, энди "Ислам Уйғониши", "Исламлаштириш" каби сиёсий-ижтимоий концепциялар ҳам пайдо бўлди.

80-йилларнинг ўрталаридан бошлаб, энг кам тарқалган клерикал назариялардан бири ҳар хил диний типдаги социализмнинг "миллий идеаллари"ни яратишдан иборат эди. Ўша вақтларда 53 та мустақил мамлакатларнинг (бутун жаҳон ҳудудининг 39 фоизини эгаллаган) ҳукуматлари ҳар хил моделдаги социализм қураётганликларини расмий баён қилганлар. Бундай "социализм" қура-

ётган мамлакатларнинг айримларида ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг барча тармоқларига дин ўз таъсирини ўтказган, ишлаб чиқариш қуроллари ва воситалари хусусий мулк ҳисобланган, мерос, никоҳ, тарбия масалалари диний тартибга бўйсунган. Масалан, миср файласуфи доктор Жалолиддин Муҳаммад Саид ўзининг "Ислом социализми" номи асарида бу тузумнинг бешта тамойилини қайд қилади: 1) мулкни чеклаш усули; 2) социалистик ишлаб чиқариш усули; 3) кенг истеъмол маҳсулотларини социалистик тақсимлаш усули; 4) меҳнат қилишга даъват; 5) ҳаддан ташқари бойишга қарши кураш. Бошқа кўп мусулмон мафкурачиларининг асарларида мулкчилик, молия-кредит, меҳнат, ижтимоий адолат, тенглик, демократия каби масалаларда "ислом социализми"ни барча тузумлардан устун қўядилар. Улар исломдаги закот гўё мулкни чеклайди ва бойликни суистеъмол қилишга йўл қўймайди, ислом озиқ-овқат, кийим ва бошқа буюмлардан фойдаланишда нобудгарчиликка ҳам йўл қўймайди, деб тасдиқлайдилар.

"Ислом социализми" тарафдорлари, сиёсий ва диний мафкурачилар турли, баъзан мутлақо қарама-қарши назария ва фикрлар билан чиққанлар. "Ислом социализми" байроғи остида, бир томонда, мафкуравий жиҳатдан инқилобий ҳаракат, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларга асосланса, иккинчи томонда, уни ўша даврда жиддий тус олган антикоммунизм ва антисоветизм тарафдорлари мафкуравий қурол сифатида фойдаланишга интилганлар. Янги ислом шиорларини тарғиб қилаётган Африкадаги мусулмон миссионерлари ўз олдида қуйидаги тўртта вазифани қўйганлар: 1) ибтидоий диний эътиқодларни тугатиш; 2) синкретик африкалаштирилган христианликни сиқиб чиқариш; 3) Исроил ва сионистик ташкилотларнинг таъсирига қарши кураш ва 4) марксизм, илмий атеистик дунёқараш ва атеистик тушунча ва эътиқодларнинг тарқалишига қарши кураш. Булар асосий дастур деб кўрсатилган.

"Ислом социализми" мафкурачилари турли далиллар билан социализм ва исломнинг асосий ғоялари бир деб тасдиқлашга интилганлар. Масалан, миср журналисти Муҳаммад Ўда шундай деб ёзади: "Социалистлар худога энг яқин кишилар: социализм асли исломнинг моҳияти. Капитализм даврида инсон бозорга солинган товардир. Со-

циалист фикрича, киши оч, яланғоч, ишсиз ва қашшоқ, муҳтожликдан қутила олмагач, оламни яратган (худо) тўғрисида ўйлаш ва фикрлашга ҳамда унга эркин ибодат қилишга имкони бўлмай қолади. Шунинг учун социализм иқтисодий ва маданий тараққиётни биринчи даражали вазифа, деб ҳисоблайди", дейди. Турк мафкурачиси доктор Турхон Гўк-Гўз: "На дин, на миллатчилик социализмга зид эмас. Ишлаб чиқариш қуроллари ва вояталари умумийлаштирилса, бас", деб қайд қилади. Айрим мусулмон руҳонийлари ислом ҳам социализм сингари бошқа кишининг меҳнатидан фойдаланишга қарши, деб тасдиқлайдилар. Улар шу муносабат билан куйидаги ҳадисни келтирадилар: "Аллоҳ қул меҳнатидан фойдаланишдан бошқа барча гуноҳлардан кечиши мумкин". Мусулмон ислоҳотчилари XIX асрдаёқ исломни замонавий тараққиёт даражасига "кўтаришни" мақсад қилиб, шариат ва фикҳни Ғарб ҳуқуқшунослиги билан алмаштиришни, ибодатни осонлаштириб, Европа мамлакатларидаги фан ва техника ютуқларини дадил жорий қилишни таклиф қилганлар. Ҳозирги модернистлар эса шариатга қайтиш ва лекин айрим эскирган ибодат қоидаларидан воз кечиш ғоясини кўтариб чиқмоқдалар. Бу ғояларга ҳозирги Марказий Осиё илоҳиётчилари ва руҳонийлари ҳам амал қилмоқдалар.

Ислом мафкурачиларининг кўпчилиги ҳозирги кунда ислом фанга қарши эмас, диний ва илмий қоидалар орасида умумийлик мавжуд, замонавий фан ғояларининг кўп қисмини Қуръон ва ҳадисларда ёки ислом илоҳиётчилари асарларида учратиш мумкин деб ҳисоблайдилар. Масалан, Қуръони каримдаги сайёраларнинг ҳолати таърифи ҳозирги фандаги Қуёш атрофидаги планеталар ҳаракати таърифига тўғри келади. Ёки фанда қабул қилинган эволюцион таълимот асли ислом илоҳиётчилари томонидан IX асрда таърифлаб берилган. Ҳатто буюк кашфиётчи олимлар Бор ва Эйнштейннинг баъзи фикрларидан фойдаланган ислом илоҳиётчилари ўзларининг рационал билимларининг диний эътиқод олдида чекланганлиги тўғрисидаги гайриилмий ғояларини асослашга интиладилар. Баъзи руҳонийлар Қуръонни илмий билимларнинг мажмуаси, адолат ва тенглик ғояларининг манбаси, ма-

даният ва маънавиятнинг асоси деган фикрни тарғиб қилмоқдалар. Айрим мусулмон мамлакатларида кенг тарқалган "ислом социализми" назариясига биноан социалистик тамойилларнинг асосий қоидалари гўё дастлабки исломда мавжуд бўлган, Муҳаммад пайғамбар давридаги илк мусулмон жамоасидаёқ социалистик тузум қоидалари амалга оширила бошлаган.

Ислом динининг мафкуравий жиҳатдан йирик маркази ҳисобланган Мисрда 1978 йилда пайдо бўлган "Халқаро матбуот ва ахборот эркинлиги ташкилоти" янги назария ва ғояларни кашф этишда ва тарғиб қилишда, айниқса, актив фаолият кўрсатмоқда. Асли учта мамлакат: Америка — Миср — Саудия Арабистони томонидан ташкил топган клерикал характердаги мазкур умумий муассасани Саудия Арабистони маблағ билан таъминлаган, унга тегишли ғояларни асосан АҚШ етказиб берган, бевосита тарғибот билан эса Миср шуғулланган эди. Мафкуравий жиҳатдан барча тадбирларнинг катта дастури ишлаб чиқилиб, бу дастурни амалга ошириш учун дастлаб 500 миллион доллар ажратилган.

Саудия Арабистонининг Макка шаҳридаги "Мусулмон биродарлар" ташкилоти ва Жаҳон Ислом уюшмаси, Покистондаги "Ислом тадқиқот институти", Париждаги ислом "Тарғибот маркази", Работ шаҳрида тузилган Ислом Конференцияси Ташкилоти ва шу каби бошқа халқаро мусулмон бирлашмалари ислом оламини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаб келган. Индонезия, Туркия ва бошқа ислом дини ҳукмрон бўлган мамлакатлардаги турли мусулмон уюшмалари ва ташкилотлари ҳам бу йўлда фаол ҳаракат қилмоқдалар. Шу муносабат билан Ғарбий Европа ташвиқотининг барча штаб ва марказлари ҳозиргача Шарқдаги ҳамкасбларининг мазкур ҳолатларига мос келадиган ғояларни тарғиб қилиб келмоқдалар. Натижада адабиётда яна бир йўналиш пайдо бўлган эди. Миллий-озодлик ҳаракатининг моҳиятини ўзгартириш ва уни собиқ советларга қарши ўзанга буриб юборишга уринишдан иборат бўлган бу йўналиш адабиётда "мусулмон миллий коммунизми" номини олган. Унинг ғояси А.Бенингсон ва шогирди Э.Уимбунинг 1979 йили Чикагода нашр этилган

"Совет Иттифоқида мусулмон миллий социализми" аса-рида очиқ баён қилинган.

Ғарб миллатчилиги ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчиликнинг сақланиб қолишини, социал тенгсизликнинг янада чуқурлашувини, миллатлар тенг ҳуқуқлигини сўздагина тан олиб, амалда шовинизмни авж олдириш ва ночорроқ миллатларни камситишни назарда тутади, ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаш учун у шахсий, миллий бидъатни, миллий шуҳратпарастлик, миллий манманлик хислатларини кенг оммага ўтказишни мақсад қилиб қўяди. Асли Ғарб миллатчилиги қарам мамлакатларда ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаш ва абадийлаштириш ҳамда мустамлакачилик сиёсатини такомиллаштиришга қаратилгандир.

Айрим мусулмон мамлакатларида 70-йилларда тарқалган "Миллий социализм" концепцияси ҳам янги замон ҳукмрон табақаларининг мафқураси бўлиб, маҳаллий миллатчиликнинг турли кўринишдаги аралашмасидан иборатдир. У қандай қиёфада бўлмасин, миллатчилик тартибларини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Чунончи, "Африка социализми", "Араб социализми", "Ислом социализми"ни амалга оширишга дастлабки уринишлар муайян мамлакатдаги йирик мулкдорнинг, банкир ва савдогарларнинг равнақ топишига ёрдам бериш билан бирга, элат ва миллатлар, синф ва табақалар, турли партия ва уюшмалар, ватанпарвар юртдошлар ҳамда хорижийлар орасида низо ва курашлар юзага келишига сабаб бўлмоқда. Совет Иттифоқи парчаланиб кетгандан кейин, социалистик ғоялар ҳам аста-секин обрўсизланиб, инқирозга учрай бошлади.

Жаҳонда диний рақобат кун сайин кучайиб, ҳар бир дин кенг халқ оммасини ўз ғоясига тортишга ҳаракат қилмоқда. Ислом таъсирини кучайтириш ва секуляризация жараёнини сусайтириш мақсадида ривожланган мусулмон давлатлари ҳатто иқтисодий жиҳатдан ҳам ўз таъсирини ўтказишга интиладилар. Масалан, 1980 йили Араб Мамлакатлари Лигаси Осиё ва Африка мамлакатларининг 40 тасига молиявий ёрдам кўрсатиб, шу орқали ислом дини ва унинг анъаналарини экспорт ҳам қилганлар. Яқин ва Ўрта Шарқ мусулмон мамлакатларидан Африка қитъ-

асига келаётган капитал улар миллий даромадларининг 50-60 фоизини ташкил қилади.

XX асрнинг 60-йиллари охирида юзага келган Ислом Конференцияси Ташкилоти (ИКТ) 1980 йилда мустамлакачиликдан озод бўлган 42 мамлакат (21 араб, 14 африка ва 7 та Осиё мамлакатлари)ни бириктирган. Унинг маркази Саудия Арабистони (Жидда)да жойлашган. Бу ташкилотнинг аъзолигига 1986 йили энг катта Африка мамлакати Нигерия кирган. Ислом Конференцияси Ташкилотини 1975 йили БМТ тан олган, Нью-Йоркда марказий қароргоҳи очилган. ИКТ бошқа ислом ташкилотлари — Умумжаҳон Ислом Конгресси, Ислом Олами Лигаси, Африка Бирлиги Ташкилоти ва ҳоказолар билан ҳамкорликда иш олиб боради. Ҳозиргача фаол иш кўрсатаётган ашаддий жаҳолатпараст "Мусулмон биродарлар" ташкилоти 1928 йилда Мисрда ташкил топган эди. Бирлашманинг шиори: "Худо — бизнинг идеал, пайғамбар — бизнинг доҳий, Қуръон бизнинг конституция, жиҳод бизнинг восита, дин ва худо йўлида қурбон бўлиш — бизнинг эзгу ниятимиз". Афсуски, бундай тажовузкор ташкилотлар Жазоир ва Мисрда, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларининг кўпчилигида очиқ фаолият юритмоқда. Уни Саудия Арабистони, Қувайт каби бой мамлакатлар моддий томондан қўллаб-қувватламоқдалар. Мазкур шиорни ҳозирги афғон толибонлари ва ўлкамизга тажовуз қилган ислом жангарилари ҳам ўзига байроқ қилиб олганлиги ҳаммага аён. Ҳозирги пайтда АҚШда яшаётган беш миллион мусулмон, Европа мамлакатларидаги, Япония ва Австралиядаги мусулмон жамоалари бундай ҳаракатларга тубдан қаршидир. Улар жаҳон терроризмига қарши курашда якдиллик намоён қилмоқдалар. Айниқса бу кураш 2001 йил 11 сентябрда АҚШ да рўй берган фожиали воқеадан кейин авж олди.

Албатта, диндорлик масаласи энг мураккаб ижтимоий ҳодисалардан биридир. Бу тушунчага диний дунёқараш ва диний ҳиссиёт, урф-одат ва маросимлар, диний фаолият ва бошқа нозик масалалар киради. Диндорликни тўлиқ аниқлаш ҳам осон эмас. Айниқса, диний статистика кўп мамлакатларда бўлмаганлигидан, аҳоли диндорлигини фақат социологик тадқиқотлар орқали тахминий

аниқлаш мумкин, холос. Айрим мамлакатларда диний статистика мавжуд бўлса-да, у ёки бу диндорларнинг сони чинакам ҳақиқатни акс эттирмайди. Чунки баъзи аҳоли рўйхатига айрим кишилар у ёки бу динга алоқадор, деб кўрсатиб, асли диндан қайтганлигини ёки даҳрийлигини асло билдирмайди. Атеистлар рўйхатига эса фақат диннинг ашаддий душманлари, яъни фаол даҳрийлар киритилади, бефарқ қаровчилар ёки иккиланувчилар одатда диндорлар, деб кўрсатилади.

Кенг оммага доимо жумбоқ бўлиб туюлган табиатни ва ижтимоий ҳодисаларни тушунишда илмий билимлар қудратли воситадир. Бундан уч аср муқаддам атоқли инглиз файласуфи Фрэнсис Бэконнинг дастлаб Шарқ Ренессанси мутафаккирлари қайд қилган "куч-қувват — билимда" деб айтган ибораси шу кунгача кенг тарқалган қанотли афоризмлардан ҳисобланади. Инсон фаолиятининг тарихи илмий билимларнинг нақадар зўр қудратга эга эканлигини кўп марта намойиш қилиб келган. Киши билимсиз бўлса, атрофидаги ўраб олган муҳитнинг сирли кучлари олдида бўйин эгади. Кишининг ишончи чуқур билим асосида, яъни бир нарса ёки ҳодисанинг ҳақиқийлигини ва унинг моҳиятини аниқлаб, тушуниб олиш мақсадида пайдо бўлса, ижтимоий муносабатлар ривожланади ва инсонни яхши ниятлар ва зўр режалар сари олдинга чорлайди.

Республикамиз фуқароларининг эркинликларини, уларнинг онгида демократик қадриятларни ва миллий мафқурани мустаҳкамлаш ва ривожлантириш ҳозирги пайтда энг долзарб вазифалардан бири. Юртбошимиз кўрсатганидек, "Ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, ўз кучи ва қобилиятига таяниб яшайдиган, атрофида рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабатда бўладиган, шу билан бирга, ўз шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин шахсни шакллантириш учун барча шарт-шароитларни яратиш даркор."¹ Ҳуқуқий давлат тузиш моҳиятини чуқур англамагунча, унинг қонун-қоидаларини ҳурмат қилмагунча тараққиёт бўлиши амримаҳол.

---

¹ *Ислом Каримов. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пивовард мақсадимиз.* Т., «Ўзбекистон», 2000, 9-бет.

Ўтмишда ва ҳозир ҳам маънавий маданиятимизнинг таркибий қисми ҳисобланган динимизнинг хулқ-атворимизни, анъанавий турмуш тарзимизни мустақкамлашдаги хизматини асло унутмаслигимиз даркор. "Биз ислом дини ота-боболаримиз дини эканини, у биз учун ҳам иймон, ҳам диёнат, ҳам маърифат эканини доимо юксак қадрлаймиз. Халқимизнинг минг йиллик тарихини, бугунги маънавий ҳаётини, дину диёнатимизни мухтасар ифодалаб айтиш мумкинки, Аллоҳ бизнинг қалбимизда, юрагимизда. Динга ҳурмат ва эътиқод — биз учун ўлмас қадриятдир"¹ — деган эди Ислом Каримов. Аммо катта сиёсат, давлат ишларида, замонавий халқаро муносабатларни самарали бошқаришда умуминсоний дунёвий қонун-қоидаларга риоя қилиш давр талабидир. Шунинг учун Конституцияимизнинг 31-моддасида: "Ҳар бир инсон хоҳлаган динига эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга", деб ёзилгани жуда ўринлидир. Афсуски кейинги вақтларда деярли барча ривожланган мамлакатлар амал қилаётган "Виждон эркинлиги" қонунини ифодаловчи мазкур моддага зид ҳолда баъзан бир томонлама хатти-ҳаракатлар намоён бўлмоқда. Бундай ҳолат маънавий бойлигимизнинг муҳим соҳаси — ислом дини номидан ўз ёвуз ниятларини амалга оширишга интилаётган айрим шахсларга жуда қўл келмоқда. Ўрни келганда шунини айтиш керакки, ҳатто ўрта асрларда Шарқ Ренессанси, яъни Уйғониш даврида ҳам "икки хил ҳақиқат" назарияси кашф этилиб, дин ўзича ҳақ, фан ва сиёсат ўзича ҳақ эканлигини буюк мутафаккирлар исботлаб берган ва унга ўша даврдаги давлат ва дин арбоблари амал қилганлиги юқорида қайд этилди.

Бизда қайта қабул қилинган "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида"ги қонун ҳаммага — ҳукумат идоралари, диний ташкилотлар ва барча фуқароларга тааллуқли. Унга ҳаммамиз ҳурмат-эҳтиром билан амал қилишимиз зарур. Чунки тарих синовидан ўтган виждон эркинлиги қонунига тўла риоя қилиш кенг омма билан давлат ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг яққол намоён

---

¹ Ўша асар, 21-бет.

бўлишига хизмат қилади. Бунга ўлкамизда сўнги йилларда динга ва диндорларга нечоғлик катта эътибор берилаётганлиги ёрқин дадил бўла олади.

Конституциянинг 18-моддасида жуда ҳам ўринли таърифланганидек, бизда "барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар". Унда ҳар ким фикр, сўз, эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга ва бу эркинлик Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади, деб аниқ кўрсатилган (13 ва 28-моддалар.)

Хурофот ва нодонлик доимо халқ оммаси бошига оғир фожиа ва мусибатлар келтирган. Қасоскорлик инсон табиатига зид ҳолда доимо фожиага сабаб бўлганлиги тарих тажрибасидан маълум. Шунинг учун нафақат ҳукумат идоралари ва матбуот ходимлари, барча илғор зиёлилар аҳли дин ва диндорлар орасида виждон эркинлиги қонуни тўғри ва ҳақ, унинг Конституция моддасига киритилиши табиий эканлигини тушунтириб тарғиб қилишлари лозим.

Илм-маърифат халқнинг, айниқса, ёшларнинг маданий савияси, унинг саводчилиги ва билимдонлиги билангина эмас, балки умуминсоний қадриятлар ва ижтимоий тараққиёт билан бевосита боғлиқ. Шунинг учун ҳам Туркистон ўлкасининг асримиз бошларида инқилобий кураш тўлқинларида пайдо бўлган ажойиб фарзандлари — жадиждар ўзларининг ватанпарварлик бурчларини вақт-ли матбуот орқали илм-маърифатни тарғиб қилишга, мактаб, маориф ва маданият ишларида жиддий ислохотлар ўтказишга киришганлар.

Хур Ўзбекистонимизнинг чинакам порлоқ келажагини ўйласак, Асосий Қонун (Конституция)га таяниб, халқимизнинг маданий ва маънавий ҳаётига, давримизнинг қудратли кучига айланган фан ва техника тараққиётига, маърифатнинг барча соҳаларига катта эътибор беришимиз, уни моддий жиҳатдан янада қўллаб-қувватлашимиз зарур. Чунки замондошимизнинг ҳаёт-мамоти ва турмуш тарзи ҳам, равнақи ва келажаги ҳам, даставвал, илм-фан ва маърифат билан узвий боғлиқ. Заҳматкаш халқимизнинг умуминсоний қадриятларга ва илмий билимларга

асосланган эътиқодини мустаҳкамлаш, унинг орзу-умидларини рўёбга чиқаришга ишонч ҳосил қилиш ҳозирги куннинг энг долзарб вазифасидир.

Мустақилликка эришган дастлабки йиллардаги ва ўтиш даврига хос қийинчиликлар орқада қолмоқда. Ҳозир республикамиз катта қурилиш майдонига айланган. Қай томонга қараманг, ҳамма ерда фаол бунёдкорликнинг гувоҳи бўласиз. Атоқли адибимиз Одил Ёқубовнинг "Ўзбекистон овози" газетасида чоп этилган "Келажак йўли" номли ҳаяжонли мақоласида келтирилган доно ўй-фикрлар кишига оптимистик руҳ бағишлайди. "Инсон ҳаёти шундай эканки, у вақт қандай ўтганини сезмай қоларкан, — деб ёзади адиб. — Бугун ўйлаб қарасам, ўлкамиз осмонида миллий байроғимиз ҳилпиллаб, юртимиз истиқлолига ҳам — ўн йил бўлибди... Назаримда, мустақилликка эришганимиздан кейинги ўтган давр буюк бунёдкорлик йиллари бўлди. Бундан ўн йил муқаддам асос солинган кўркам боғимизнинг илк ниҳоллари гулга кирди, яна бир-икки йилдан кейин бу гулга кирган ниҳоллар мева бера бошлади". Муаллиф ўз фикрини тасдиқлаб, Асака автозаводи, Бухородаги нефтни қайта ишлаш корхонаси, Тўйтепада қад кўтарган газмол фабрикаси, Қашқадарёдаги "Шўртангаз" комбинати каби "ниҳолларнинг" бир-икки йилда мева бера бошлаганини мисол қилиб кўрсатади. Унинг таърифича, "албатта, дарё тошганда унинг юзига хас-хашак ҳам чиқади. Булар — ўткинчи. Ва бизнинг келажакимиз кўп тўфонларни енгиб ўтиб, бепоя денгизга чиқиб олди. Денгиз — беқияс, лекин манзил аниқ. Йўл — ойдин... Мен ич-ичимдан шукрлар айта-айта Аллоҳдан сўрадим: "Илоё, кемамизнинг йўли бехатар, Дарғамизнинг қўли баланд, иродаси мустаҳкам бўлсин!" Севимли адибимизнинг қалб тилагига ўзбек элининг ҳар бир чинакам фарзанди тўла қўшилади.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Илм-фан, маънавият ва эътиқод	10
Диннинг келиб чиқиши ва унинг илк шакллари	33
Миллий-давлат динлари, ҳурфикрлилик ва даҳрийлик	70
Жаҳон динлари ва тафаккур эркинлиги	113
Янги давр динлари ва ҳурфикрлилик	169
Дин ва замонавийлик	206

Исо Жабборов, Санжар Жабборов

ЖАҲОН ДИНЛАРИ ТАРИХИ

Муҳаррир *Г. Каримова*

Бадий муҳаррир *У. Солиҳов*

Техник муҳаррир *У. Ким*

Мусахҳиҳ *Н. Умарова*

Компьютерда тайёрловчи *А. Юлдашева*

Теришга берилди 5.11.2001. Босишга рухсат этилди 01.05.2002.
Қоғоз формати 84×108¹/₃₂. Шартли босма т. 11,76. Нашр т. 11,55.
Тиражи 2000. Буюртма № 91. Баҳоси шартнома асосида.

«Ўзбекистон» нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий, 30,
Нашр № 185-2001

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси
1-босмахонасида босилди.
700002, Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк куча, 2 уй.

Жабборов Исо, Жабборов Санжар.
Ж 13 Жаҳон динлари тарихи: Олий ва ўрта махсус ўқув юртлари талабалари, ўқитувчилари учун ўқув қўлланма/ Масъул муҳаррир: М. М. Хайруллаев.—Т.: "Ўзбекистон", 2002. 224 б.

И. Муаллифдош.

ББК86.2я73